

‘... dat ik, door deze vertaling mijnen landgenoten
geen’ onaangenen dienst deed’

Twee vertalingen van Betje Wolff en Anna Barbara van Meerten-Schilperoort tegen de achtergrond van het Nederlandse vertaaldiscours in de tweede helft van de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw

Afstudeerscriptie Researchmaster Literair Vertalen

Universiteit Utrecht

Hilde Kugel

4009215

h.c.kugel@uu.nl

27 juli 2018

Begeleider: Prof. dr. Ton Naaijken

Tweede lezer: Prof. dr. Henri Bloemen (KU Leuven)

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	2
Dankwoord	4
Inleiding.....	5
Vertaalhistorisch kader: de vertaalreflectie in Nederland tussen 1750 en 1850	8
Theoretisch kader en methode	27
Casestudy	43
<i>Herman von Unna en Ida</i>	43
Fase 1: Het verzamelen van preliminaire data	43
<i>De vertaling: Herman von Unna en Ida, of Tafereelen uit de Geschiedenis der Geheime Gerechtshoven ten tyden der XIV en XV eeuw</i>	55
<i>Intermezzo: het vrouwelijk schrijverschap in Nederland in de tijd van Wolff en Van Meerten</i>	55
<i>De vertaalster: Betje Wolff</i>	61
<i>De receptie van de vertaling</i>	70
<i>Titel</i>	71
<i>Titelpagina</i>	72
<i>Volledigheid van de vertaling</i>	72
<i>Hypothese fase 1</i>	73
Fase 2: De analyse van de macrostructuur	73
<i>De matrix van de vertaling</i>	73
<i>Het plot</i>	74
<i>De narratieve structuur</i>	75
<i>Voetnoten</i>	78
<i>Hypothese fase 2</i>	80
Fase 3: De analyse van de meso- en microstructuur	81
<i>Verantwoording van de fragmentkeuze</i>	81
Analyse fragment 1	83
Analyse fragment 2	86
Analyse fragment 3	88
Deelconclusie.....	90
<i>Laura, een voorbeeld van edele zelfopoffering</i>	91
Fase 1: Het verzamelen van preliminaire data	91

<i>De brontekst: Gesammelte Briefe von Julie</i>	91
<i>De auteur van de brontekst: Karoline Engelhard</i>	92
<i>De vertaling: Laura, een voorbeeld van edele zelfopoffering; een boek inzonderheid voor jonge vrouwen en moeders</i>	97
<i>De vertaalster: Anna Barbara van Meerten-Schilperoort</i>	97
<i>De receptie van de vertaling</i>	108
<i>Titel</i>	110
<i>Titelpagina</i>	111
<i>De volledigheid van de vertaling</i>	112
<i>Hypothese fase 1</i>	112
Fase 2: De analyse van de macrostructuur	113
<i>De matrix van de vertaling</i>	113
<i>Het plot</i>	116
<i>De narratieve structuur</i>	117
<i>Voetnoten en commentaren</i>	118
<i>Hypothese fase 2</i>	121
Fase 3: De analyse van de meso- en microstructuur	121
<i>Verantwoording van de fragmentkeuze</i>	121
Analyse fragment 1	123
Analyse fragment 2	128
Analyse fragment 3	132
Deelconclusie	135
Conclusie	136
Bibliografie	140
Henn, Marianne. 2007. 'Historiographie und Märchenfiktion. Benedikte Nauberts Neue Volksmärchen der Deutschen', in: <i>Seminar</i> 43-3, p. 545-553	144
Runge, Anita. 2005. 'Konstruktionen von Geschichte und Geschlecht im Geschichtsroman deutschsprachiger Autorinnen um 1800. Das Beispiel Benedikte Naubert (1756-1819)', in: <i>Das Achtzehnte Jahrhundert</i> 29-2, p. 222-240	146

Dankwoord

Deze masterscriptie, die de afsluiting vormt van de Researchmaster Literair Vertalen aan de Universiteit Utrecht, was er niet geweest zonder de hulp van een aantal mensen. Bij deze wil ik van de gelegenheid gebruik maken hen daarvoor te bedanken.

Ten eerste Ton Naaijens, mijn begeleider in de laatste fase van mijn scriptie. Hij is ingesprongen op het moment dat het nodig was en mede door zijn betrokkenheid en nuttige feedback heb ik dit project op een goede manier kunnen afronden. Voor de ondersteuning en adviezen in de beginfase dank ik Cees Koster, die mij door omstandigheden helaas niet tot het einde heeft kunnen begeleiden, maar wiens theoretische en vertaalhistorische expertise mij enorm geholpen hebben. Ook dank ik Jaap van Vredendaal, met wie ik de allereerste opzet van mijn scriptie besprak en die mij in het tweede jaar van de master de mogelijkheid gaf zelf een tekst van Benedikte Naubert te vertalen. Tot slot ben ik ook Henri Bloemen van de KU Leuven dank verschuldigd, die bereid was tweede lezer te zijn.

Bovengenoemde docenten, waarbij ik in het bijzonder Ton Naaijens en Cees Koster nogmaals wil noemen, zijn mij niet alleen tijdens het schrijven van mijn scriptie tot steun geweest, maar zeker ook in de jaren daarvoor. Zij gaven mij in een persoonlijke en prettige werkomgeving de kans mijn talenten te ontdekken en mezelf ook naast het vertalen breed te oriënteren, met name op het gebied van vertaalwetenschap en onderwijs. Het vertrouwen dat ik daarbij altijd heb gekregen, ook als ik zelf onzeker was of twijfelde, is voor mij een grote stimulans geweest. Ik ben hen daar dan ook zeer erkentelijk voor.

Hilde Kugel

Utrecht, 27 juli 2018

Inleiding

‘Je moet een pen hebben en je moet durven’, antwoordde emiritus-hoogleraar moderne Nederlandse letterkunde Marita Mathijssen op de vraag hoe zij in haar boeken (recent nog een biografie van schrijver en politicus Jacob van Lennep) de negentiende eeuw tot leven probeert te wekken (Hofstra 2017). Deze quote legt in mijn ogen precies bloot wat (literair) onderzoek naar de achttiende en negentiende eeuw zo boeiend maakt: aan de ene kant is er weinig meer voor nodig dan schrijfmateriaal en materiaal om over te schrijven, aan de andere kant is het ook juist dat materiaal dat het moeilijk maakt en daarom moed vergt van de onderzoeker: hoewel er door de inspanningen van verschillende partijen wereldwijd ongelooflijk veel materiaal beschikbaar gemaakt en gedigitaliseerd is, roept dat door de soms gebrekkige informatie soms meer vragen op dan het beantwoordt. Als de onderzoeker zich hierdoor niet laat ontmoedigen en volhoudt, kan het resultaat heel bevredigend zijn en een inkijkje bieden in een literatuur- en vertaalhistorisch zeer fascinerende periode.

Deze scriptie bestaat uit een vertaalsociologisch onderzoek naar twee Nederlandse vertaalsters die actief waren in de tweede helft van de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw, Betje Wolff (1738-1804) en Anna Barbara van Meerten-Schilperoort (1787-1853). Aan de hand van een casestudy wil ik in kaart brengen welke positie zij innamen in het Nederlandse vertaaldiscours van die tijd. Het woord ‘verandering’ zou daarvoor namelijk als kernwoord kunnen bestempelen. Op verschillende gebieden vonden binnen de vertaalreflectie langzame verschuivingen plaats, waarin we de contouren kunnen ontdekken van het moderne vertaaldiscours. Behalve het aan de kaak stellen van het fenomeen vertalen an sich, kwam er namelijk ook een discussie op gang over de manier waarop er, als dit dan gebeurt, vertaald zou moeten worden. Lang bleef het adapterende vertalen zoals dat in die tijd gebruikelijk was de aangewezen vertaalmethode, maar in de jaren zestig van de achttiende eeuw groeide het verzet hiertegen. Er gingen stemmen op voor een minder rigoureuze doelcultuurgerichte benadering en voor meer aandacht van de karakteristieken van het origineel en het behouden hiervan in de vertaling (Korpel 1992: 107-11). Dit proces werd mede beïnvloed door de Duitse ontwikkelingen op het gebied van

de vertaalreflectie. Mijn interesse in de Duitse Romantiek en het hieruit voortvloeiende, zeer invloedrijke denken over vertalen heeft mijn keuze voor deze periode mede bepaald.

Een ander aspect van deze periode waarvoor ik grote interesse heb is de toenemende literaire activiteit van vrouwen en de manier waarop zij zich als schrijfsters en vertaalsters profileerden. Dit is de reden dat ik gekozen heb voor een casestudy waarin vrouwelijke schrijfsters en vertaalsters centraal staan. In eerste instantie richtte ik mij op Nederlandse vertalingen van romans van de Duitse schrijfster Benedikte Naubert, die tussen 1779 en 1818 in totaal meer dan vijftig romans en daarnaast nog talrijke sprookjes, novellen en andere verhalen schreef. Het samenstellen van mijn corpus had echter nogal wat voeten in de aarde, waardoor ik hier uiteindelijk van ben afgeweken. De reden hiervoor zou je exemplarisch kunnen noemen voor het doen van onderzoek naar vertaling in de achttiende en de negentiende eeuw, omdat het te maken heeft met de informatievoorziening rond een vertaling: het was in die tijd bijvoorbeeld nog geenszins een gewoonte om de naam van de oorspronkelijke auteur of die van de vertaler op het voorblad te zetten.

Van een van Nauberts romans, *Hermann von Unna. Eine Geschichte aus den Zeiten der Vehmgerichte* (1789), staat vast dat Betje Wolff deze vertaald heeft en zijn zowel brontekst als vertaling volledig beschikbaar. Bij een andere vertaling die ik op het oog had, bleek het een stuk ingewikkelder te liggen. Over het feit dat Anna Barbara van Meerten-Schilperoort de vertaalster is, bestaat weliswaar geen onduidelijkheid, maar des te langer heeft mijn zoektocht naar de bijbehorende brontekst van Naubert geduurd. Het gaat om de vertaling *Laura, een voorbeeld van edele zelfopoffering; een boek inzonderheid voor jonge vrouwen en moeders* uit 1834. In Michiel Buisman's *Populaire prozaschrijvers van 1600-1815* wordt Naubert als oorspronkelijke auteur opgevoerd (Buisman 1959: 297), hetzelfde geldt voor de catalogus van de Koninklijke Bibliotheek en de daaraan gekoppelde gedigitaliseerde versie in Google Books. Het bleek echter onmogelijk om in welke Naubert-bibliografie of digitale zoekmachine dan ook een tekst te vinden die bij deze vertaling zou kunnen horen. Dit maakte het onmogelijk de vertaling een op een met een brontekst te vergelijken (zie voor een beschrijving van deze zoektocht ook Kugel 2016).

Het onderzoek nam uiteindelijk echter een onverwachte wending: aan de hand van een citaat dat Van Meerten in haar vertaling in het Duits had laten staan, kwam ik terecht bij

Karoline Engelhard, die dit citaat gebruikt in haar briefroman *Gesammelte Briefe von Julie* (1806-1809).¹ Uit een vergelijking tussen dit werk en de vertaling van Van Meerten bleek vervolgens overduidelijk dat *Laura, een voorbeeld van edele zelfopoffering* geen vertaling van een werk van Naubert is, maar van deze tekst van haar (nog) minder bekende tijdgenote Karoline Engelhard. Dit gegeven resulteert in onderstaande onderzoeksvraag:

Welke positie in het vertaaldiscours van hun tijd namen de vertaalsters Betje Wolff en Anna Barabara van Meerten-Schilperoort in met hun vertalingen van romans van de Duitse schrijfsters Benedikte Naubert en Karoline Engelhard?

Deze vraag zal ik proberen te beantwoorden in een aantal stappen. Een belangrijk onderdeel hiervan is een situatiebeschrijving: voorafgaande aan de daadwerkelijke analyse stel ik een vertaalhistorisch kader op waarin ik de ontwikkelingen in het vertaaldiscours schets en bespreek ik het overige werk en de externe vertaalpoëtica van Wolff en Van Meerten. Naar het oorspronkelijke werk van beide vrouwen is veel onderzoek gedaan, maar voor hun vertaalactiviteiten is nog relatief weinig aandacht geweest. Hetzelfde geldt voor het werk van Naubert en Engelhard, waarvan gesteld kan worden dat het in grote mate in de vergetelheid is geraakt. Vervolgens stel ik een model op waarmee ik een aantal fragmenten uit de vertalingen op vooraf vastgestelde aspecten analyseer, aan de hand van het begrip 'vertaalnormen' (Toury 1995): ik plaats de vertaalkeuzes van Wolff en Van Meerten steeds op het continuüm brontaalgericht-doelcultuurgericht en positioneer hen op die manier in het vertaaldiscours.

¹ Het gaat om het citaat 'Verwandtes giebt sich ewig dem Verwandten, / Die Täuschung sank – uns ist das Fremde fremd!', zie respectievelijk Engelhard 1830 III: 13 en Engelhard 1834 II: 162.

Vertaalhistorisch kader: de vertaalreflectie in Nederland tussen 1750 en 1850

Alvorens een uitgebreide beschrijving te geven van de vertaalreflectie tussen 1750 en 1850, is het zinvol om kort de aanloop te schetsen. Want zoals in de loop van de literatuurgeschiedenis bepaalde stromingen een reactie zijn op de vorige, is een dergelijk patroon ook zichtbaar in de vertaalgeschiedenis. Dit geldt zeker ook voor de achttiende en negentiende eeuw.

Tot 1750 wordt er in de Nederlanden met name uit het Frans vertaald, maar de belangstelling voor Engeland begint ook toe te nemen: in de eerste helft van de achttiende eeuw staat Engels op de tweede plaats wat betreft prozavertalingen. Duitse teksten worden in die tijd nauwelijks vertaald, de interesse hierin ontwikkelt zich pas later in de achttiende eeuw (Korpel 1992: 32-33). In het licht van dit onderzoek zijn er twee aspecten van het vertaaldiscours voor 1750 die bijzonder relevant zijn. In de eerste plaats is vertalen een onderdeel van het literaire bedrijf dat als vanzelfsprekend wordt gezien. De vraag of er eigenlijk wel vertaald moet worden – die, zoals zal blijken, vanaf 1750 een belangrijke rol gaat spelen – wordt nog niet gesteld. Dit hangt in hoge mate samen met de heersende poëtica van die tijd, die zeer veel belang hecht aan ‘navolging’. Met name het genootschap Nil Volentibus Arduum, opgericht naar het voorbeeld van de Académie Française en met een sterke classicistische inslag, predikt dat vertalen net zo belangrijk is als de ‘eigenvinding’ (Korpel 1993: 35). Dit neemt overigens niet weg dat het zelf schrijven uiteindelijk wel het einddoel is:

De dichter begint namelijk met de *translatio* of “vertaling”, dan volgt de *imitatio* of “navolging”, op haar beurt gevolgd door de *aemulatio* of “competitie met de auteur van het origineel”, totdat de dichter uiteindelijk kan vertrouwen op zijn *inventio* of “eigenvinding”. Het werken met eigen *inventio* is het hoogst bereikbare. Vanuit dit gezichtspunt is het vertalen dus weliswaar een noodzakelijke, maar toch slechts eerste stap in het proces (Korpel 1992: 35, cursivering overgenomen).

Je zou dus kunnen zeggen dat vertalen vooral als oefening voor het ‘echte werk’ wordt gezien, als *exercitatio*, en daardoor een cruciale functie vervulde in de vorming van een auteur. Dat vertalen als vanzelfsprekend wordt beschouwd, wordt onder meer gevoed door het taal filosofische onderscheid tussen *res* en *verba*. De *res* van een tekst bestaat uit de ideeën die de schrijver wil overbrengen en die hij vervolgens uitdrukt met de *verba*, de woorden. Vervolgens komt de retorica in het spel, waardoor de tekst een eigen talig karakter krijgt, iets dat hem van andere teksten onderscheidt. In die tijd leeft het idee dat in de *res* de essentie schuilt en de *verba* veranderd kunnen worden zonder dat die essentie aangetast wordt of verloren gaat. Met andere woorden: ook in vertaling blijft deze essentie overeind, het feit dat er andere woorden worden gebruikt, doet daar niets aan af. Sterker nog: hoe ‘Nederlandser’ de vertaling wordt vormgegeven, hoe beter de boodschap overkomt (Korpel 1993: 37). De *habitus*-metafoor, in die tijd veel gebruikt om de relatie tussen bron- en doelttekst te omschrijven, hangt met dit idee samen. Deze metafoor staat voor de gedachte dat de brontekst in vertaling een ‘ander gewaad (...) wordt omgehangen’ (Korpel 1992: 42-43) en dus slechts van uiterlijk verandert en niet per se van inhoud.

Welke rol spelen deze ideeën nog in de tweede helft van de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw? Behouden ze (gedeeltelijk) hun invloed of worden ze geheel verworpen? Wat kenmerkt het vertaaldiscours in die periode? Deze vragen zullen worden beantwoord in onderstaande schets van het Nederlandse vertaaldiscours tussen 1750 en 1850.

‘Vertaalwoede’

Bekijk je de vertaalpraktijk van de late achttiende en de vroege negentiende eeuw, wordt in ieder geval een ding duidelijk: er heerst een ware ‘vertaalwoede’ (Van den Berg en Couttenier 2009: 21). Dit blijkt overtuigend uit bibliografische gegevens: in de periode tussen 1760 en 1820 bestaat bijvoorbeeld meer dan de helft van de totale productie aan fictieel proza uit vertalingen (Korpel 1993: 5). Vanuit het oogpunt van de vertaalpraktijk is deze periode dus een interessante, maar in dit hoofdstuk staat vooral de vertaalreflectie in deze

periode centraal. Hierin (ruim genomen die tussen 1750 en 1850)² is er namelijk niet alleen sprake van een groeiend aantal gepubliceerde vertalingen, maar ook van een stijging in het aantal beschouwingen over vertalen, in de vorm van verhandelingen of beantwoordingen van prijsvragen. Waar het eerder al gebruikelijk was dat vertalers in voorwoorden bij hun vertalingen uitspraken deden over hun vertaling of over het fenomeen vertalen in het algemeen, klimmen in deze periode ook steeds meer vertalers, critici en theoretici in de pen om in zelfstandige teksten hun mening kenbaar te maken (Korpel 1995: 24). Er is echter nog een belangrijker verschil met de periode daarvoor: de toon van de reflectie is een stuk negatiever. Ongeveer een kwart van deze vertaalreflectieve teksten spreekt zich tamelijk negatief uit over het fenomeen vertalen (idem: 23). Terwijl er om hen heen steeds meer vertaald wordt, bevragen de auteurs in hun verhandelingen expliciet het nut ervan. Een zeer sprekend en spottend voorbeeld hiervan is een tekst van O.C. F. Hoffham, een Duitser die in het Nederlands schreef:

Neem het eerste het beste boek, dat geene andere eigenschap hoef te bezitten, dan dat het in eene uitheemsche spraak geschreven is, die gy ten naasten by half verstaat, en waarvan gy een goed woordenboek bezit. Onderzoek niet deszelfs inhoud, maar alleen of het nog onvertaald zy, en, vind gy dit, zo neem straks het besluit, om zulks in het Neêrduitsch te vertolken. (...) Het vertaalen zelf verëischt geen kunst noch leering, even min als het eeten, drinken, slaapen, enz.: het volgt geregeld vanzelve, hebt ge slechts eene gebrekkige taalkunde en een' dictionair; doch verlaaten u ook deeze werktuigen, zo veränder, verbeter, verknoei en bederf naar believen. Zyt gy met alles gereed, zo hebt gy de verlangde vertaaling (geciteerd in Korpel 1993: 93).

Dit kan opgevat worden als een ironische reactie op de periode daarvoor, waarin vertalen zoals gezegd als vanzelfsprekend werd gezien en door bijvoorbeeld Nil Volentibus zelfs werd gestimuleerd (Korpel 1992: 58). Dat jonge dichters grote voorbeelden navolgen wordt op zich niet als een probleem gezien, maar er wordt toenemend bezwaar gemaakt tegen wíe er worden nagevolgd. In plaats van buitenlandse schrijvers zouden dit namelijk Nederlandse moeten zijn, waarbij met name Vondel vaak wordt genoemd (idem: 35). In het verlengde hiervan wordt vertalen toenemend als een bedreiging voor de Nederlandse taal en cultuur

² Hoewel de twee vertalingen die de casestudy vormen allebei pas in de vroege negentiende eeuw zijn verschenen (respectievelijk 1804 en 1834), acht ik het zinvol om de tweede helft van de achttiende eeuw ook in ogenschouw te nemen om de ontwikkeling in de vertaalreflectie te kunnen schetsen. Bovendien was Betje Wolff als schrijfster en vertaalster met name in de achttiende eeuw actief, de vertaling uit 1804 is haar laatste geweest.

gezien. Dit wordt nog versterkt door het feit dat men over het algemeen van mening is dat de kwaliteit van de meeste vertalingen nogal te wensen overlaat (iets dat ook duidelijk in de woorden van Hoffham hierboven doorklinkt):

Al die slechte vertalingen, vindt men, doen de Nederlandse cultuur geen goed. Ze zorgen voor een verbastering van de Nederlandse taal en introduceren inferieure teksten en denkbeelden in Nederland. Echter, zelfs al zijn de vertalingen *niet* slecht, zo redeneert men, de vertaalwoede heeft zulke excessieve vormen aangenomen, dat de preoccupatie met andere culturen hand in hand gaat met een verwaarlozing van eigen taal en cultuur (Korpel 1992: 54).

De verontwaardiging over 'de verwaarlozing van eigen taal en cultuur' komt tot een hoogtepunt tijdens en na de Franse overheersing. Vanaf de Bataafse Revolutie in 1795 raakten de Nederlanden steeds meer hun zelfstandigheid kwijt. In 1806 stelt keizer Napoleon Bonaparte zijn broer Lodewijk aan als koning van het Koninkrijk Holland, maar als blijkt dat diens koers hem niet bevalt omdat hij de Hollandse belangen te vaak boven de Franse verkiest, zet hij Lodewijk in 1810 weer af en lijfde de Nederlanden definitief in bij Frankrijk. Napoleon wordt uiteindelijk in 1813 verslagen en doet afstand van de troon, waarmee er een einde komt aan de Franse tijd. Twee jaar later ontstaat het Koninkrijk der Nederlanden, waarin een 'permanente achterdocht ten opzichte van alles wat Frans was' heerst (Van den Berg en Couttenier 2009: 20). In het verlengde hiervan ontstaat een soort literair nationalisme dat de literatuur een dubbele functie toebedeelt: het nationale volkskarakter moet eruit naar voren komen en ze moet bij de lezer een vaderlands gevoel oproepen (idem). Deze literatuuropvatting laat weinig ruimte voor beïnvloeding van buitenaf en dus moesten de vertalingen het ontgelden: 'Beducht voor infectering van de eigen literatuur door wezensvreemde elementen stond men dan ook uiterst argwanend tegenover buitenlandse invloeden en prefereerde inkapseling van de eigen literaire traditie boven inspiratie van buitenaf' (idem: 21).

In dit nieuwe literaire klimaat wordt vertalen niet langer gezien als een ‘wezenlijk en vanzelfsprekend onderdeel van de Nederlandse literaire praktijk’, want ‘[i]edere literator moet kiezen tussen navolging van Nederlandse voorbeelden en van buitenlandse, waarbij een rechtgeaard Nederlander de keuze op de Nederlandse voorbeelden zou moeten laten vallen’ (Korpel 1995: 25). De Franse overheersing versterkt dus de nationalistische tendens in de literatuur, maar ook in de decennia ervoor was er zoals beschreven al sprake van een negatiever wordende toon in de vertaalreflectie. Dit zorgt ervoor dat vertalen als activiteit en vertalingen als literaire producten toenemend gelegitimeerd moeten worden. De manieren waarop dit gebeurt en voorbeelden hiervan komen in het tweede gedeelte van dit hoofdstuk aan bod.

Het vertalen verdedigd

De afwijzende houding ten opzichte van het vertalen lokt namelijk ook tegenreacties uit, en zo ontstaat er een polemiek tussen de ‘afwijzers’ en de ‘verdedigers’. In vrijwel iedere reflecterende tekst uit de periode 1750-1820 staat daarom de vraag centraal of er überhaupt wel vertaald moet worden. In de verhandelingen waarin deze vraag met ja beantwoord wordt, ziet Korpel steeds ongeveer hetzelfde patroon:

Meestal formuleren de verhandelaars (...) de bestaande kritiek, waarmee zij dikwijls zeker ten dele instemmen, om daarna verder te gaan met een (gedeeltelijke) weerlegging ervan, overgaande in een verdediging en legitimatie van het vertalen. Die dienen dan op hun beurt weer als vertrekpunt voor het verdere betoog, waarin wordt ingegaan op de definitie van het vertalen en de daarbij behorende vertaalvoorschriften (Korpel 1995: 48).

Het is dus niet zo dat de verdedigers in alle gevallen een radicaal tegenovergestelde positie innemen, want vaak zijn ze het voor een deel met de critici eens. Overigens blijkt uit bovenstaand citaat duidelijk het normatieve karakter van de reflecterende teksten, een belangrijk aspect ervan. De auteurs doen veel meer dan alleen een situatie beschrijven of die van meerdere kanten belichten. Vaak zijn ze het niet eens met de aanpak van andere vertalers, willen ze hun eigen vertaling verdedigen of hun visie op vertalen in het algemeen kenbaar maken.

Een goed voorbeeld van een verhandeling die in grote lijnen de door Korpel genoemde opbouw heeft, is een uit 1768: 'Algemeene aanmerkingen wegens de vertaalingen' (verschenen in het tijdschrift *Vaderlandse Letteroefeningen*) van 'S. L.', een anonieme auteur. De tekst is voor het grootste gedeelte gebaseerd op een vertaling van Pieter Le Clerq van een aflevering van het Engelse tijdschrift *The Guardian*, maar S. L. heeft het voor deze gelegenheid uitgebreid. Uit dit artikel wordt inderdaad duidelijk dat hij gedeeltelijk instemt met de kritiek die er op vertalingen en vertalers wordt geleverd: 'Ik wil gaarne toestemmen, dat een oorspronglyk Schrijver (...) veel meer lofs verdient, en onze agting waardiger is, dan een Vertolker van 't geen een ander gedagt en geschreeven heeft' (geciteerd in Korpel 1993: 47). Al heel snel schakelt hij over op de weerlegging van het argument dat vertalen minderwaardig zou zijn aan schrijven. Hij vergelijkt vertalers met de 'Oude Wysgeeren (...), hoe zy na vreemde landen reisden, om kundigheden te verzamelen, en na Griekenland als de markt der geleerdheid heenen trokken, om by hunne t'huiskomst de vergaderde schatten in den schoot hunner medeburgen uit te storten' (geciteerd in idem). Vertalers doen feitelijk hetzelfde, vindt S. L., en hoewel ze door de uitvinding van de boekdrukkunst niet meer de wereld rond hoeven te reizen, verbaast hij zich erover dat iedereen vol lof is over de klassieke schrijvers, maar vertalers daarentegen zo'n laag aanzien hebben. Vervolgens weerlegt hij het argument dat vertalingen een slechte invloed op de Nederlandse taal en literatuur zouden hebben:

[D]at een man, die in zyne eigene taal schrijft, dikmaal door de hette [vermoedelijk 'hitte'] zyner verbeelding, en de vaardigheid zyner gedagten te zeer vervoerd wordt, om behoorlyk agt te geven op de gevoeglykheid der figuren, en op de netheid der uitdrukkingen, zo dat hy of deeze verwaarloost of de andere te veel pynigt: doch hy die iets uit de eene in de andere taal overzet is vry van deeze vervoering van geest, en kan met bedaarde zinnen op de woordgestalten en spreekwyzen letten' (geciteerd in idem: 48).

Omdat het de denkbeelden, gedachten en gevoelens van een ander zijn die hij in zijn eigen taal overzet, heeft de vertaler meer afstand en kan daarom beter beoordelen wat gepast en minder gepast is. Het is misschien inderdaad niet de 'vinding' die het voornaamste werk doet, maar omdat juist het 'oordeel' zo'n belangrijke rol speelt, zijn vertalingen volgens S. L. zeker niet van mindere kwaliteit dan oorspronkelijk werk (idem). Dat hij dat oorspronkelijke werk echter wel steeds als het belangrijkste blijft zien, wordt duidelijk als hij een derde positief effect van vertalen noemt:

Daar benevens moet de lof, den Vreemdelingen wegens hun werk toegemeeten, natuurlijk eene volgzugt in edelaartige gemoederen verwekken, om mede hunne pogingen in te spannen, en hunne Landsgenooten te onthaalen op vrugten in eigen grond geteeld (geciteerd in Korpel 1993: 48).

Opvallend aan dit citaat is het positief bedoelde woord 'volgzugt', terwijl dat in andere teksten vaak een negatieve betekenis heeft. S. L. draait het hier dus om: het vele vertalen, dat vaak als een overdreven en schadelijke neiging tot navolgen wordt gezien, moet er juist toe leiden dat Nederlandse schrijvers het voorbeeld van hun buitenlandse collega's volgen door uiteindelijk zelf te gaan schrijven, vergelijkbaar met het principe *translatio, aemulatio, inventio* dat eerder aan bod kwam. Alvorens zijn betoog af te sluiten, geeft hij nog een aantal vertaalvoorschriften. Op de inhoud daarvan zal ik in het derde deel van dit hoofdstuk verder ingaan. Duidelijk is in ieder geval dat deze tekst behoort tot de minderheid van teksten die zich niet (uitsluitend) negatief uitspreken over vertalen.

Zoals gezegd wordt de afkeer van vertalen groter na de Franse tijd en daarmee ook de noodzaak voor de voorstanders om het vertalen te legitimeren. Het is daarom interessant om een sprong in de tijd te maken en een tekst uit 1815 onder de loep te nemen, namelijk het opstel 'Over de nuttigheid der vertalingen van de geschriften der oude Grieken en Romeinen, in 't Nederduitsch, en over de wijze op welke die vertalingen behoren vervaardigd te zijn', een met goud bekroond antwoord op een prijsvraag van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, geschreven door de letterkundige Nicolaas Godfried van Kampen, die zich inzette voor de verspreiding van de klassieken onder de bevolking (Korpel 2002: 115). Aan de titel is af te lezen dat ook dit artikel de door Korpel geformuleerde opbouw heeft. Van Kampen gebruikt als belangrijkste argument voor het vertalen van klassieke werken dat het grootste gedeelte van de bevolking daarvan alleen op die manier kennis kan nemen omdat het de klassieke talen niet machtig is:

[Z]o (...) op verre na de talrijkste stand der Maatschappij, en zelfs een aanzienlijk aantal der Geletterden, buiten staat is, om die [de klassieken] onmiddellijk in hunne eigene spraken te verstaan, zoo schijnt het onbetwistbaar, dat Overzettingen het eenige middel zijn, om in dit gebrek te voorzien, en dat men niet te vragen hebbe, *of*, maar *hoe* de Vertalingen zijn moeten, om het bedoelde nut te doen? (geciteerd in idem: 116, cursivering overgenomen)

Hierin klinkt duidelijk een aspect door van de negentiende-eeuwse literatuur dat nog niet besproken is, namelijk dat zij steeds meer wordt gezien als een instrument om de burger te verheffen (Mathijssen 2013: 175). In het kader van dit onderzoek is het overigens extra interessant dat Van Kampen specifiek vrouwen noemt als onderdeel van de klasse van 'lieden, die hun hoofdwerk minder van de studiën gemaakt, en de letteren doorgaans uit zucht tot beschaving en veredeling van hunnen geest, in hunne tusschenuren beoefend hebben' (geciteerd in Korpel 2002: 116). Het tegenargument dat 'vertalingen de oude Schrijvers [misvormen]' weerlegt hij door te stellen dat zelfs een minder geslaagde vertaling altijd nog iets van de bijzondere kenmerken van het origineel behoudt:

Hoe zou dit anders kunnen? Behalve de bekoorlijkheden van stijl en taal hebben immers de Ouden [de klassieke schrijvers] (hetgeen juist hunne hoofd-verdienste uitmaakt) nog zoo vele wetenswaardige *zaken*, dat het zelfs den middelmatigsten vertaler bezwaarlijk gelukken kan, geheel niets belangrijks aan onbedrevenen in de Oude Talen mede te deelen. (geciteerd in idem: 117)

In overige verhandelingen uit die tijd wordt ter legitimering van het vertalen onder andere verder nog teruggegrepen op het feit dat vertalingen juist een verrijking kunnen zijn van de Nederlandse taal, met name op het gebied van lexicon en uitdrukkingmogelijkheden. Ook wordt het als verrijkend gezien dat via vertaling 'nuttige buitenlandse kennis, zeden en gewoonten' in Nederland geïntroduceerd kunnen worden (Korpel 1992: 60-62).³

³ Een goed voorbeeld hiervan is een uitspraak die Johannes Lublink doet in een verhandeling die hieronder besproken wordt: 'Hoe groot, (...) is het voordeel van goede vertalingen, aan de rechte werken ten koste gelegd! Uitbreiding en vermeerdering van onze kundigheden, beschaaving en verrijking onzer moedertaal, dit, zagen wy, zijn daarvan uitmuntende vruchten. Het goede vertaalen van goede boeken, kan de geheelen smaak eener natie verbeteren' (geciteerd in Korpel 2002: 75).

Een voorzichtige verschuiving in de vertaalvoorschriften

Het woord ‘verandering’ zou je kunnen bestempelen als het kernwoord voor de onderzochte periode in de Nederlandse vertaalreflectie. Op verschillende gebieden vinden er binnen de vertaalreflectie namelijk nog meer (langzame) verschuivingen plaats, waarin we de contouren van het moderne vertaaldiscours kunnen ontdekken. Behalve over het vertalen an sich, komt er namelijk ook een discussie op gang over *de manier waarop* er, als dit dan gebeurt, vertaald zou moeten worden (dit komt vaak tot uiting in de gedeeltes van de verhandelingen waarin de vertaalvoorschriften aan bod komen). Vanuit het idee dat de doelttekst ten behoeve van het overbrengen van de essentie van de tekst zo Nederlands mogelijk moet worden vormgegeven, was er in de periode voor 1750 een sterk adapterende vertaalmethode ontstaan:

Het adapterende vertalen is in de tweede helft van de achttiende en in het begin van de negentiende eeuw zó gewoon, dat in vertaalvoorredes vaak melding gemaakt wordt van veranderingen zonder dat daar een nadere toelichting bij gegeven wordt, laat staan verontschuldiging worden aangeboden (Korpel 2002: 15).

Onder invloed van het Franse classicisme kwam het idee van de ‘belles infidèles’ op, ‘vertalingen van het zgn. aanvaardbare type die aan de literaire en ideologische normen en smaak van het doelpubliek voldoen (“belles”), maar waarvoor de vertaler in aanzienlijke mate wijzigingen heeft moeten aanbrengen aan de inhoud, de structuur en/of de vormgeving van het origineel (“infidèles”) (Van Bork et al. 2012). In de jaren zestig van de achttiende eeuw begint het verzet hiertegen toch te groeien. Er gaan dan voor het eerst stemmen op voor een minder rigoureuze doelcultuurgerichte benadering en voor meer aandacht van de karakteristieken van het origineel en het behoud hiervan in de vertaling:

Het besef dat de stijl, de woorden van een tekst een persoonlijke en nationale signatuur dragen, maakt dat men zich meer dan voorheen gaat afvragen wat de relatie tussen vertaling en origineel nu zou moeten zijn. Of het bijvoorbeeld niet zaak is om bij het vertalen meer vast te houden aan de verbale aspecten van het origineel dan traditioneel gebeurde. Men ziet zich dus genoodzaakt om langer stil te staan bij de wijze waarop er vertaald moet worden en niet alleen het nut van vertalen aan de orde te stellen (Korpel 1995: 27).

Politicus en vertaler Johannes Lublink de Jonge (1736-1816) is volgens Korpel de eerste die in een zelfstandige verhandeling 'goed beargumenteerd protest aantekent' tegen het vele aanpassen, weglaten en toevoegen (Korpel 1993: 16). In zijn 'Verhandeling over het vertaalen' uit 1788 gaat ook hij ter verdediging van het vertalen uit van het idee dat we eerder bij S. L. zagen, namelijk dat het werk van een vertaler niet per se onderdoet voor dat van een oorspronkelijk schrijver:

Weeten wy niet door ondervinding, dat elk mensch de onstoflyke voorwerpen op zyne wyze, naar zyne byzondere geestneiging beschouwt; even gelyk wy in het natuurlyke, zo verre wy in ligchaamlyken stand verschillen, elk voorwerp uit een verschillend oogpunt zien? Op dien grond zou men, misschien kunnen zeggen, dat 'er voor de zedelyke, voor de onstoflyke voorwerpen geen voldoende Synonyma, geen gelyk-beteekenende uitdrukkingen in de taal voorhanden zyn. Hier, ziet gy, komt het bij den Vertaaler niet aan op het enkel overbrengen; hier komt vernuft en oordeel te pas' (geciteerd in idem: 66-67).

Korpel stelt vast dat Lublinks verhandeling sterk door buitenlands gedachtegoed beïnvloed is, en in bovenstaand citaat vinden we dan ook elementen van het taalrelativisme van bijvoorbeeld Friedrich Schleiermacher terug. In zijn beroemde opstel 'Ueber die verschiedenen Methoden des Uebersetzens', dat 'algemeen als het hoogtepunt van het romantische vertaaldiscours in West-Europa beschouwd [wordt]' (Koster 2002: 8) formuleert Schleiermacher de tegenstelling tussen het vertalen met als doel de lezer naar de schrijver toe te brengen of de schrijver naar de lezer toe te brengen (Schleiermacher 2010 (1813): 45). Hij heeft een duidelijke voorkeur voor dat laatste, het zogenaamde vervreemdend vertalen, waarin het 'exotische in al zijn vreemdheid gehandhaafd dien[t] te blijven' (Koster 2002: 8). Op zijn beurt is hij weer sterk beïnvloed door het taalrelativisme van Wilhelm von Humboldt, die van mening was dat iedere taal zijn eigen unieke vorm heeft en het bestaan van synoniemen tussen talen problematiseert. Dit roept de vraag op of vertalen überhaupt wel mogelijk is (idem). De vertaalbaarheid van teksten wordt sowieso op de proef gesteld door de romantische literatuuropvatting, die literatuur (en kunst in het algemeen) als individuele expressie van het individu ziet. Hoe zou een ander individu die kunnen reproduceren?

Het belangrijkste aspect van Lublinks bijdrage, zijn pleidooi voor meer aandacht en behoud van de karakteristieken van het origineel, komt inderdaad mede voort uit zijn ideeën over de verschillen tussen de talen. Een centraal begrip hierin is '*Idiotismus, of Taalönregelmaatigheid*', wat we tegenwoordig 'idioom' noemen (geciteerd in Korpel 1993: 73). Lublink ontkent niet dat het vertalen hiervan lastig kan zijn, maar is van mening dat er in ieder geval een poging gewaagd moet worden. Ter illustratie noemt hij onder andere Cicero en Homerus:

Wanneer een klassikaal Schryver, in het oirspronkelyke, moeds genoeg bezit, om zyn beeld op eenige wyze, hoe vreemd ook, uit te drukken, dan moet het de Vertaaler ook durven waagen, om het op de zelfde wyze, hoe min ze ook met den gewoonen smaak zyner natie strooken moge, uit te drukken (geciteerd in idem).

Hieruit wordt duidelijk dat Lublink om meer aandacht vraagt voor de vorm van het origineel als drager van de inhoud en als een element dat daarvan niet zo eenvoudig los te koppelen is als het eerder gemaakte onderscheid tussen res en verba impliceert. Hier zien we ook een verschil ontstaan in het denken over stijl. Waar eerder nog de habitus-metafoor werd gebruikt en stijl werd gezien als een kleed ('in Nederduitsch gewaad'), verschuift het beeld aan het einde van de achttiende eeuw naar stijl als 'tronie', als persoonlijke stempel die de auteur op de brontekst gedrukt heeft en dus kenmerkend daarvoor is (Korpel 1995: 26). Hoe vreemd de uitdrukking in de brontekst dus ook voor het doelpubliek is, de vertaler moet de durf hebben deze vreemdheid te behouden, want de oorspronkelijke schrijver heeft zich ook op een bijzondere of afwijkende manier uitgedrukt. Bij dit uitgangspunt plaatst Lublink echter wel twee kanttekeningen. Ten eerste geeft hij hiermee geen vrijbrief voor letterlijk vertalen. Want, schrijft hij, dat is niet hetzelfde als getrouw vertalen: 'De beste regel zal altoos wezen, men moet wel woord voor woord, maar niet woordelyk, dat is: zeer naauwkeurig, niet styf, niet mechaniek vertaalen' (geciteerd in Korpel 1993: 72). Woord voor woord vertalen ziet hij dus als iets positiefs, een manier waarop de oorspronkelijke auteur getrouw gevolgd kan worden, maar letterlijk ('woordelyk') vertalen gaat te ver, dat schiet zijn doel voorbij. In de tweede plaats maakt Lublink duidelijk dat hij er geen principiële bezwaren tegen heeft als de vertaler de brontekst 'verbetert', zeker niet als het gaat om 'het laage in de denkbeelden of uitdrukkingen' (geciteerd in idem: 74). Wel roept hij op tot

voorzichtigheid, waaruit wederom duidelijk naar voren komt dat Lublink de brontekst een bepaalde autonomie toekent:

Dat het de pligt des Vertaalers is, hierömtrent zyn' lezer te gemoet te komen, en dit laage, voor zoverre het zyn ooren mogt beledigen, te verëdelen, zal niemand in twyfel trekken. Doch dat men ook hier de teêrgevoelige viesheid⁴ niet te veel toegeeve; dat men de zeden en denkwyze der oirspronkelyke Schryvers niet uit het ook verlieze, vooräl wanneer het de Ouden betreft (geciteerd in Korpel 1993: 74).

Dat wat de schrijver van de brontekst heeft willen uitdrukken, mag niet zomaar opzij geschoven worden omwille van het ingeschatte 'incasseringsvermogen' van de lezer van de vertaling. Uit twee afsluitende citaten blijkt nogmaals dat hij inderdaad protesteert tegen het adapterende vertalen. Zijn opmerking '(...) het [blyft] de post van een' Vertaaler, niet te schryven wat het oirspronkelyke, naar onze manier van denken, had moeten zeggen, maar wat het indedaad zegt' (geciteerd in idem) is een duidelijk pleidooi tegen het aanpassen, weglaten en toevoegen en voor het zo trouw mogelijk blijven aan de brontekst. De vertaler moet het niet altijd beter willen weten dan de oorspronkelijke auteur: '[w]y hebben ons by deeze aanmerking te langer opgehouden, om aan te toonen, hoe afkeerig wy zyn van het zogenaamde verfraaijen, wanneer het niet tevens een wezenlyke verbetering insluit' (geciteerd in idem).

⁴ Bedoeld is waarschijnlijk de 'te grote kiesheid' van de lezer (ontleend aan Van Dale).

'... hy late het Werk het Werk blyven'

Het is interessant om op deze plek nog even terug te komen op de eerder besproken verhandeling van S.L., die behalve een legitimering van het vertalen ook een aantal vertaalvoorschriften bevat. Twintig jaar voordat Lublink dat deed, lijkt ook hij namelijk al af te willen rekenen met het adapterende vertalen. Hij stelt een aantal 'hoofdeigenschappen' op die een vertaler volgens hem zou moeten hebben, en de derde is

de Getrouwheid, waar door hy alles naar waarheid overzet, volgens 't begrip des Schrijvers, die hy in eene andere taal dezelfde zaaken moet doen spreken, zonder 'er iets van 't zyne onder te mengen (...) Hy moet zich altoos op het oorspronglyke durven en kunnen beroepen. – Vindt hy iets van aanbelang b.v. wat de Geschiedkunde betreft, waar in de buitenlandsche Schryver mis heeft, en omtrent wel stuk duidelyk spreekende bewyzen voor de hand zyn om het tegendeel te toonen, hy laate het Werk het Werk blyven, en aarshue zynen Leezer, in een aantekening, van den begaanen misslag (...) (geciteerd in Korpel 2002: 50).

S.L.'s uitspraak 'hy laate het werk het Werk blyven' kan als paradigmatisch gezien worden voor de toenemende autonomie die men aan de brontekst verleent. De schrijver mag gecorrigeerd worden als hij aantoonbare fouten maakt, maar dit dient buiten zijn tekst zelf te gebeuren.

Zesendertig jaar na Lublink schrijft Samuel Israël Mulder in 1824 een verhandeling waarin hij antwoord geeft op deze zeer uitgebreide prijsvraag van het letterkundig genootschap *Tot nu en beschaving*:

[w]aarin bestaat eigenlijk de kunst van het vertalen? – Zijn er regelen voorhanden, naar welke me bij het vertalen van deze en gene schriften te werk moet gaan; zoo ja, welke zijn die regelen? – Zijn dezelve onvoorwaardelyk op de overzettingen uit allerhande talen toe te passen, of moet het karakter van elke taal, waaruit men overbrengt, in het bijzonder in acht genomen worden? – Zijn deze regelen welligt te splitsen in de vertalingen uit de doode, en in die uit de levende talen, of ook in de overzetting uit Oostersche en die uit Westersche talen? – Waarin is vooral de middenweg gelegen om noch door eene al te slaafsche navolging des oorspronkelijken taaleigens, noch door eene al te willekeurige afwijking daarvan te zondigen? – Eindelijk, wat moet men in acht nemen omtrent zodaanige woorden, voor welke in de taal, waarin met dezelve wil overbrengen, geene volmaakt overeenkomende uitdrukkingen te vinden zijn: is het verkieslijker, dezelve, hetzij in hun geheel, hetzij met eenige vormsverandering, over te nemen, dan wel zich van eene omschrijving te bedienen? (geciteerd in Koster 2002: 24-25).

De systematische opbouw van de vraag wordt door Mulder ook in zijn beantwoording gevolgd, hij deelt deze op in vier 'afdelingen'. In het begin van zijn betoog is een aantal uitspraken te lezen dat wijst in de richting van een aansluiting bij het Duitse romantische vertaaldiscours, zoals deze:

Is het nu bij elk oorspronkelijk lettergewrocht, een der voornaamste vereischten, dat hetzelve in dien stijl, ie bijzonder tot het onderwerp geschikt is, geschreven zij; hoe zeer is het dan niet de pligt eens vertalers, om geen anderen stijl te bezigen, dan die van het gewrocht, dat hij voor heeft van de eene taal in de andere taal te gieten. De schrijver is vrij (...), de vertaler is verplicht zich naar de plooiën des oorspronkelijken te schikken (geciteerd in Koster 2002: 27-28).

De nadruk die hij legt op het trouw zijn aan de stijl, doet vermoeden dat ook in zijn ogen vorm en inhoud een organisch geheel zijn. Daarbij hoort ook dat de vertaler de inhoud van de brontekst respecteert en probeert de vertaling een zekere levendigheid mee te geven:

[D]e groote moeilijkheid [van het vertalen] is daarin gelegen, om den algemeenen geest des werks en den bijzonderen toon des stijls bij te behouden, en de onverwerpen zooals zij zijn, zonder iets bij te voegen, af te korten, noch te verplaatsen,⁵ de denkbeelden in hunnen bijzonderen kleuren en *nuances*, de wendingen met evenveel vuur, geest en leven, en de uitdrukkingen even krachtig, rijk en sierlijk over te brengen (geciteerd in idem: 29, cursivering overgenomen).

Hiermee lijkt hij zich weliswaar lijkt te oriënteren aan het romantische vertaaldiscours, maar daarnaast heeft hij ook vooral nog tamelijk classicistische opvattingen over vertalen. Zo maakt hij een onderscheid tussen 'schlaafsche' en een 'edele, vrije' vertaling, waarbij zijn voorkeur naar dat laatste uitgaat, want '[d]e eerste wijze van vertalen wordt, door eene al te naauwgezette getrouwheid, zeer *trouweloos*, want, om de letter en den vorm te behouden, bederft zij den geest, het welk de arbeid van een koud en onvruchtbaar vernuft is' (geciteerd in idem, cursivering overgenomen). In onderstaand fragment uit het einde van zijn betoog lijkt het zelfs of hij Schleiermachers opstel heeft gelezen, waarin deze stelt dat het 'doel zo te vertalen zoals de schrijver oorspronkelijk in de taal van de vertaling geschreven zou hebben, niet alleen onbereikbaar, maar ook in zichzelf nietig en leeg is' (Schleiermacher 2010 (1813)): 53):

⁵ In zijn vertaalvoorschriften stelt hij nogmaals dat de vertaler de 'volgorde van de onderwerpen des oorspronkelijken onveranderd [moet] laten' (35), 'de rangschikking der woorden' moet behouden en de 'volzinnen, zoo veel het doenlijk is, in hun geheel trachten te behouden' (36).

Het gevoel, “dat de vertaler moet overbrengen zoodanig als de schrijver zich in die vreemde taal zoude uitgedrukt hebben”, wordt door velen bestreden. Deze beweren dat zoodanige overbrenging geenszins als voldoende beschouwd kan worden; en dat men in de vertaling niet alleen het karakter des oorspronkelijken, maar ook het genie der taal, en als men het zeggen mag, tot zelfs het vreemde klimaat, en den grond, waarop de schrijver geleefd heeft, moet kunnen herkennen. Wij zijn het echter met hen, die zoodanige nauwkeurigheid in de vertaling vorderen, geenszins eens (geciteerd in Koster 2002: 40).

Tegen dit standpunt zet Mulder zich dus heel duidelijk af, hij vindt dat de vertaler altijd de gulden middenweg⁶ moet proberen te vinden: ‘Als hij zich te veel van het oorspronkelijke verwijderd, geeft hij geene *vertaling*, maar een *navolging*; indien hij te slaafs overzet, levert hij eene *woordelijke* vertaling, en is slechts een werktuigelijk overbrenger’ (geciteerd in Koster 2002: 40, cursivering overgenomen). Het lijkt er dus sterk op dat Schleiermachers ideeën en daarmee die van het romantische vertaaldiscours Mulder te rigoureuus zijn. Dat hij daarin zeker niet de enige was, is goed te zien in de kritiek die er kwam op de verschillende Nederlandse Shakespeare-vertalingen.

Het ‘altaar des wansmaaks’

‘Waarschijnlijk heeft geen schrijver meer als wapen gefunctioneerd in de overgangsschermtselingen van (neo-)classicisme naar romantiek dan Shakespeare’, schrijft Koster (2002: 12). Dit begint in Duitsland, bij de vertalingen van August Wilhelm Schlegel en Ludwig Tieck. Voor hen is met name het behoud van de vorm belangrijk: ‘[e]en vertaling diende integraal te zijn en getrouw aan alle aspecten van het origineel en zeker aan de vorm daarvan’ (idem). Jurriaan Moulin is de eerste Nederlandse vertaler die probeerde om Shakespeare op deze manier in het Nederlands over te brengen. De reacties op deze vertalingen zijn tamelijk fel en laten zien dat zeker nog niet alle critici toe waren aan deze nieuwe vertaalmethode. Zo schrijft Adriaan van der Hoop:

⁶ Mulder is niet de enige die hiervoor pleit: ‘Het streven om de stijl van het origineel te behouden verdringt aanvankelijk de eisen van leesbaarheid en correctie of aanpassing zeker niet geheel. Toch begint men in de tachtiger jaren de leesbaarheid minder zwaar te laten wegen om toch iets van de karakteristieke stijl van het origineel te bewaren (...). En na 1800 komt het op zijn minst tot het zoeken van een “gulden middenweg” tussen behoud van het karakteristieke en de leesbaarheid (...) (Korpel 1993: 17-18).

Neen, geene woordelijke overzettingen, geene Engelsche constructiën den 17^e eeuw, als dwangkeurslijven Hollandsche versen aaneengeregen, geven de stoute gedachten van SHAKSPEARE⁷ in onze moederspraak weder. Wie den dichter van HAMLET wil vertalen, doe het als DICHTER, niet als dweepziek bewonderaar. (...) Nog eens! Wie SHAKSPEARE wil vertalen, brenge zijn tallooze juwelen en paerlen en goudmijnen over, dan zonder zijne handen te bezoedelen door het vuilnis, dat de Dichter, ondanks zichzelf, op het altaar des wansmaaks zijner eeuw ten offer moest brengen. Onze letterkunde heeft wel behoefte aan schoonheden uit vreemden gaard, niet aan onkruid en distelen (geciteerd in Koster 2002: 56-57).

Koster merkt op dat, hoewel Van der Hoop gezien wordt als een van de belangrijkste figuren in de Nederlandse romantiek, uit deze recensie blijkt dat zijn vertaalopvattingen ‘naar het classicisme neigen’ (idem: 55). Op basis van bovenstaand citaat is dat wellicht nog voorzichtig uitgedrukt. Zijn pleidooi voor het weglaten van onwelgevalligheden, waarbij zijn woordkeus aan duidelijkheid weinig te wensen overlaat (‘vuilnis’, ‘onkruid en distelen’) is een directe echo van de adapterende vertaalmethode zoals die voor 1750 nog algemeen geaccepteerd was. Het is inderdaad opvallend dat Van der Hoop als romanticus kennelijk in dit geval niet van mening is dat alles wat Shakespeare schreef een uiting is van zijn individuele expressie en de eenheid van vorm en inhoud doorbroken wordt als de vertaling niet integraal is.

De bekende schrijver en politicus Jacob van Lennep (1802-1868) reageert indirect ook op Moulins vertalingen door zelf Shakespeares *Romeo and Juliet* te vertalen. Hierbij schrijft hij een voorrede die net als Van der Hoops bespreking enigszins tegenstrijdig is. Eerst maakt Van Lennep zich namelijk nog boos over de Engelse bewerkingen die er van Shakespeares toneelstukken in de omloop zijn: ‘[m]en moet weten, dat de Engelschen, in weerwil van hun verafgoding des grooten treurspeldichters, het stilzwijgend gedoogen, dat men ’s mans onsterfelijke werken veranderd – en als vanzelf spreekt verknoeid – ten toneele voert’ (geciteerd in Koster 2002: 77). Vervolgens schrijft hij dat hij besloot van zijn eigen vertaling ‘een gewetenszaak te maken, en een echten, geen verhandelden SHAKSPERE te leveren’ (geciteerd in idem: 78). Des te opvallender is het echter dat hij daarna een aantal niet geringe aanpassingen verdedigt die hij zelf aan de tekst gedaan heeft. De opvallendste daarvan is de eerste:

⁷ Shakespeares naam werd in die tijd op verschillende manieren geschreven, zo schrijft Van Lennep bijvoorbeeld ‘Shakspere’ (zie hieronder).

In sommige byzonderheden, dit gevoelde ik, moest ik my evenwel eenige vrijheden veroorloven. De stukken van SHAKSPERE zijn vol van:

1. min kiesche uitdrukkingen, die in zijn tijd niemand kwetsten (en het nu nog in Engeland niemand schijnen te doen (...)); maar die de ooren van ons publiek zouden stuiten: – deze moesten noodzakelijk weggelaten worden (geciteerd in Koster 2002: 78).

Dit heeft alle schijn van tamelijk verregaand adapteren, precies datgene wat hij de Engelse bewerkers verwijt. En ook wat betreft de vorm, die zoveel discussie opriep, heeft Van Lennep veel vrijheid genomen:

Wat eindelijk den stijl van mijn vertaling betreft, ik heb ook hierin, zoo veel mogelijk, het oorspronkelijke nagevolgd: – in proza schrijvende, waar de toon van het onderhoud tot het meest gemeenzaam afdaalde, – en voor 't overige, naar de luim het medebracht, my nu eens van rijmelooze, dan eens van rijmende vijfvoetige jamber bedienende (geciteerd in idem: 78-79).

Weer valt er een tegenstrijdigheid op: Van Lennep beweert dat hij zo trouw mogelijk is gebleven aan Shakespeares stijl, maar in dezelfde zin geeft hij aan dat hij 'naar de luim het medebracht' zelf de keuze maakte om de ene dan wel de andere versvoet te gebruiken. Hij besloot dus zelf of hij meer voelde voor de ene of de andere variant. Van een zich nederig en dienstbaar opstellende vertaler is dus geen sprake, zoals Koster terecht opmerkt (idem: 76).

Dat er ook critici waren die in de lijn van Lublink en de Duitse romantici wel enthousiast waren over Moulin's vertaling, bewijst een anonieme redacteur van het tijdschrift *Athenaeum* in zijn recensie van *Macbeth* in het Nederlands (1836). Het is jammer dat de complimenten aan Moulin in dit artikel wat algemeen geformuleerd zijn en er geen concrete voorbeelden worden genoemd, maar de intentie is duidelijk:

De moeilijkheden eener vertolking, vooral van kunstgewrochten van dit gehalte, kennen wij in haar ganschen omvang, en ofschoon wij de onderhavige proeve niet willen doen voorkomen als een werk, waarop niets zou zijn af te dingen, vermeenen wij echter met het volste regt te mogen beweren, dat de Schrijver [Moulin] deszelfs roeping tot dien arbeid volkomen gestaafd heeft en in alle opzigten verdient aangemoedigd en aangespoord te worden, om zijne krachten ook aan de overige meesterstukken van SHAKSPEARE te beproeven (geciteerd in idem: 53).

Besluit en parameters voor onderzoek

Samenvattend kan er dus gesteld worden dat er in de loop van de tijd zeker stemmen opgaan voor een nieuwe, striktere manier van het omgaan met de brontekst die aandacht heeft voor het vreemde en aansluit bij het romantische vertaaldiscours zoals dat vooral in Duitsland sterk opkomt, maar dat ook de traditionele, adapterende manier van vertalen veel voorstanders blijft houden. De 'gulden middenweg' die eerder genoemd is, verbindt deze twee opvattingen met elkaar. Het is dus ook zeer gerechtvaardigd en interessant om te onderzoeken hoe dit discours uiteindelijk zijn beslag kreeg in gepubliceerde vertalingen uit die tijd. In het kader van dit onderzoek moet daarbij een belangrijke kanttekening geplaatst worden: de behandelde vertaalsters hebben nooit zelf actief deelgenomen aan dit vertaaldiscours, ze hebben beide nooit in een zelfstandige tekst hun mening over vertalen kenbaar gemaakt. Dit kan verschillende redenen hebben: in de eerste plaats een meer particuliere, namelijk dat ze geen behoefte voelden hun vertaalopvattingen met het publiek te delen, maar een algemenere wil ik ook niet uitsluiten, namelijk dat ze als vrouwen minder makkelijk toegang hadden tot het vertaaldiscours dan hun mannelijke collega's. In zowel de verzameling primaire teksten van Korpel als die van Koster is namelijk geen tekst van een vrouw te vinden. In de beschrijving van de (vertaal)carrières van Wolff en Van Meerten zal ik verder op hun positie als schrijvende en vertalende vrouwen ingaan.

Tot slot destilleer ik uit bovenstaande beschrijving van het vertaaldiscours een aantal parameters die het onderzoek naar de vertalingen in de casestudy zullen sturen. Hoe kan vastgesteld worden of de vertalers blijken geven van een vertaalmethode die neigt naar de traditionele of juist naar de nieuwe? Ik verwacht dat hiervan een redelijke inschatting te geven is op basis van de volgende drie punten:⁸

⁸ De eerste twee zijn mede ontleend aan Korpel 1993: 15-16.

1. Hoe is de vertaler omgegaan met passages uit de brontekst die een zedelijk of religieus karakter hebben en mogelijk als ongepast kunnen worden gezien of botsen met zijn of haar eigen opvattingen? Worden deze zonder aanpassing overgenomen, wordt er commentaar bij gegeven, past de vertaler ze aan of worden ze zelfs weggelaten?
2. Hoe is de vertaler omgegaan met tekstspectifieke elementen als grammaticale constructies, modaliteit, stijl en genreconventies? Blijven opvallende en 'vreemde' elementen uit de brontekst behouden, of strijkt de vertaler de 'vreemdheid' ervan juist glad?
3. Hoe is de vertaler omgegaan met cultuurspectifieke elementen, de elementen waaraan een lezer merkt dat hij of zij een vertaling leest? Zijn buitenlandse namen, geografische aanduidingen en gebruiken behouden en wordt op die manier 'de schrijver naar de lezer toegebracht' of worden deze vreemde elementen juist vernederlandst?

De manier waarop deze parameters ingezet worden in de gekozen methode licht ik verder toe in het theoretisch kader.

Theoretisch kader en methode

Vertaalnormen

Gideon Toury zet in zijn 'The nature and role of norms in translation' (1995) uiteen welke normen een rol spelen in het vertaalproces. Dit doet hij vanuit het uitgangspunt dat een vertaler zich tussen twee culturen beweegt en vertalen een door normen gestuurde handeling is. Dat heeft als consequentie dat Toury het niet voldoende acht om vertalingen alleen vanuit een (tekst)linguïstisch perspectief te onderzoeken: 'translatorship amounts first and foremost to being able to play a social role, i.e., to fulfil a function allotted by a community – to the activity, its practioners and-or their products – in a way which is deemed appropriate in its own terms of reference' (Toury 1995: 53). Het referentiekader waarin de vertaler zich beweegt, wordt gevormd door de heersende normen. Dit betekent dat bij iedere vertaling twee door normen gestuurde systemen met elkaar in aanraking komen: de broncultuur en de doelcultuur. Zoals blijkt uit de beschrijving van het Nederlandse vertaaldiscours tussen 1750 en 1850, vindt er in die periode een voorzichtige verschuiving van de vertaalnormen plaats. Van een sterk adapterende vertaalmethode die ten doel heeft de tekst zo goed mogelijk aan te passen aan de Nederlandse cultuur, beweegt de publieke vertaalopinie zich langzaam in de richting van een vertaalmethode die meer aandacht heeft voor de karakteristieken van het origineel. Je zou kunnen zeggen dat dit twee uiteinden van een continuüm zijn waartussen een vertaler zich kan bewegen. Omdat de vertaalnormen in de onderzochte periode voortdurend ter discussie staan, wil ik onderzoeken hoe Wolff en Van Meerten-Schilperoort zich tot het vertaaldiscours verhouden, met andere woorden, bij welke pool van het continuüm ze zich aan lijken te sluiten. Dit houdt dus in dat ik op basis van de onderzochte vertalingen uitspraken wil doen over de vertaalnormen die de vertaalsters bij het vertalen gestuurd kunnen hebben.

Volgens Toury is een vertaling twee dingen tegelijkertijd:

- 1) Being a text in a certain language, and hence occupying a position, or filling in a slot, in the appropriate culture, or in a certain section of it;
- 2) Constituting a representation in that language/culture of another, preexisting text in some other language, belonging to some other culture and occupying a definite position within it (Toury 1995: 56).

Hiermee wijst hij op het feit dat een vertaling in de doelcultuur een andere positie kan innemen dan de brontekst in de broncultuur. De manier waarop de vertaling in de doelcultuur wordt vormgegeven, waarop hij gepresenteerd wordt en waarop hij gereciperd wordt, wordt beïnvloed door de heersende vertaalnormen, waarvan Toury drie verschillende soorten onderscheidt. Als eerste noemt hij de *initiële* norm. Deze omschrijft hij als '(...) the basic choice which can be made between requirements of the two different sources' [de bron- en doelcultuur] (idem). Als de vertaler ervoor kiest om de normen uit de doelcultuur te laten prevaleren, hebben we te maken met een 'adequate' vertaling. Toury gebruikt voor dat begrip de (door hem zelf uit het Hebreeuws vertaalde) definitie van Even-Zohar: 'An adequate translation is a translation which realizes in the target language the textual relationships of a source text with no breach of its own (basic) linguistic system' (geciteerd in idem). Een dergelijke precieze formulering van de andere pool, de 'acceptabele' vertaling, ontbreekt, maar laat zich raden: een acceptabele vertaling is een vertaling die juist de normen van de doelcultuur laat prevaleren. Uiteraard is deze opdeling zwart-wit en, zoals Toury zelf ook toegeeft, meestal te kort door de bocht voor de praktijk. De termen zijn dan ook vooral bedoeld als handvat om uitspraken te kunnen doen over de oriëntatie van de vertaler. Een vertaling die op macroniveau acceptabel lijkt te zijn, zal op microniveau hier en daar ook ongetwijfeld blijken geven van keuzes die juist in een adequate richting wijzen, maar de keuzes op zowel macro- als microniveau zijn op deze manier in ieder geval helder in te delen, wat een groot methodologisch voordeel biedt (idem: 57). Ook de termen adequaat en acceptabel zijn op de uiteinden van een continuüm te plaatsen en komen bovendien inhoudelijk ongeveer overeen met de opvattingen uit het vertaaldiscours tussen 1750 en 1850: ofwel het zoveel mogelijk aanpassen van de tekst aan de doelcultuur, ofwel het zo getrouw mogelijk volgen van de brontekst. Dit is de reden dat de initiële norm die aan de

vertaalkeuzes van Wolff van Van Meerten-Schilperoort ten grondslag heeft gelegen voor dit onderzoek de belangrijkste is.

De *operationele normen* sturen vervolgens de beslissingen die gemaakt worden tijdens het vertaalproces zelf. Ze hebben dus invloed op de manier waarop de doeltekst er uiteindelijk uit komt te zien: 'They affect the matrix of the text – i.e., the modes of distributing linguistic material in it – as well as the textual make-up and verbal formulation as such' (Toury 1995: 58). De operationele normen hangen daarom sterk samen met de *normen betreffende de matrix*: deze bepalen bijvoorbeeld of de vertaling integraal is en sturen de segmentatie ervan. Bij het onderzoeken van de vertalingen zal hier aandacht voor moeten zijn: het feit dat er sprake zou kunnen zijn van adapterend vertalen, maakt het noodzakelijk om alert te zijn op eventuele toevoegingen en weglatingen.

De matrix van de vertaling hangt ook sterk samen met de derde categorie vertaalnormen, de *tekstueel-linguïstische normen*: '[t]extual-linguistic norms (...) govern the selection of material to formulate the target text in, or replace the original textual and linguistic material with' (idem). Deze normen kunnen algemeen zijn, als ze betrekking hebben op vertalen in het algemeen, of particulier, als ze bijvoorbeeld alleen te maken hebben met het vertalen van bepaalde tekstsoorten.

Vertaalnormen zijn overigens geenszins altijd algemeen geldig, benadrukt Toury. Dit heeft te maken met de aard van normen in het algemeen: ze kunnen bijvoorbeeld zeer particulier zijn en zo tot idiosyncrasieën worden (idem: 54). Dit hangt weer samen met de sociale specificiteit ervan: 'Thus, whatever its exact content, there is absolutely no need for a norm to apply – to the same extent, or at all – to all sectors within a society' (idem: 62). Kijken we even iets verder dan vertaalnormen alleen, wordt dit mechanisme ook in andere aspecten van dit onderzoek duidelijk zichtbaar: aan vrouwelijk schrijverschap werden in de periode 1750-1850 bijvoorbeeld volledig andere normen gesteld dan aan mannelijk schrijverschap (zie het intermezzo vanaf p. 55). Daarnaast zijn normen sterk historisch bepaald. In dit onderzoek worden de opposities adequaat versus acceptabel en brontaalgericht versus doelcultuurgericht dan ook historisch gebruikt, dat wil zeggen, met wat er in die tijd onder verstaan werd. De termen zelf werden toen nog niet gebruikt, maar de vertaalopvattingen

die ze representeerden wel al wel geformuleerd. Hoewel het hedendaagse termen zijn, moeten ze in dit onderzoek dus volledig los worden gezien van de betekenis die ze in de moderne vertaalpraktijk hebben.

Theorie en praktijk

Een variant op de 'beperkte geldigheid' van vertaalnormen is een probleem dat Korpel signaleert in de inleiding van haar proefschrift, namelijk dat niet zonder meer verondersteld mag worden dat er een relatie bestaat tussen de vertaalreflectie en de vertaalpraktijk:

Er kan een enorme kloof zijn tussen de in de reflectie beleden beginselen en de in de praktijk gehanteerde normen. De vertaalreflectie biedt dus geen directe verklaring voor de vertaalpraktijk. Wat het wel biedt is inzicht in het denken over vertalen dat de vertaalpraktijk begeleidt (Korpel 1992: 3-4).

Hoewel mijn casestudy geenszins representatief is voor de volledige vertaalpraktijk en dus ook ik die kloof niet volledig kan dichten, probeer ik dat in dit onderzoek wel op kleine schaal te doen. Korpel ziet dit ook als een volgende stap: 'Verder onderzoek zal moeten uitwijzen of uitspraken in de vertaalreflectie corresponderen met wat er over het vertaalbedrijf anderszins te achterhalen is' (idem: 4). Korpel gebruikt de term 'normen' overigens alleen voor de vertaalpraktijk, als het gaat over de reflectie spreekt ze van 'beginselen'. Omdat ik denk dat in beide gevallen de term 'norm' van toepassing en bruikbaar is, wil ik die ook voor beide gebieden gebruiken. Hierin volg ik Toury, die aangeeft dat het niet zo zeer de min of meer abstracte vertaalnormen zelf zijn die onderzocht kunnen worden, maar het vertaalgedrag dat door die normen gestuurd wordt. Vertaalgedrag krijgt uiteraard zijn weerslag in vertalingen. Volgens Toury zijn daarom zowel de vertaalreflectie als de vertaalpraktijk bronnen voor onderzoek naar vertaalnormen:

There are two major sources for a reconstruction of translational norms, textual and extratextual:

- 1) textual: the translated texts themselves, for all kinds of norms, as well as analytic inventories of translations (i.e., 'virtual' texts) for various preliminary norms;
- 2) extratextual: semi-theoretical or critical formulations, such as prescriptive 'theories' of translation, statements made by translators, editors, publishers, and other persons involved in or connected with the activity, critical appraisals of individual translations, or the activity of a translator or 'school' of translators, and so forth (Toury 1995: 65).

Aan de ene kant zijn er dus de vertalingen zelf, de vertaalpraktijk, en aan de andere kant is er de vertaalreflectie, bij hem vallend in de categorie 'extratextual'. Zoals gezegd maak ik gebruik van deze indeling omdat ik in mijn onderzoek zowel uit de vertaalreflectie als de vertaalpraktijk vertaalnormen probeer te destilleren, maar ik heb moeite met de terminologie die Toury gebruikt om de twee onderdelen van elkaar te scheiden. In de eerste plaats is hetgeen Toury onder 'extratextual' schaarft dat in wezen niet: hij doelt op theorie en reflectie, waarvan de uiteindelijk weerslag net zo goed als de vertalingen zelf tekstueel is. Dat geldt zeker voor dit historische onderzoek (in een onderzoek naar de moderne vertaalreflectie zou het gesproken woord in de vorm van bijvoorbeeld radio- of televisie-interviews met vertalers of vertaalwetenschappers nog een rol kunnen spelen). Daarom kies ik voor een indeling die op dit punt minder verwarrend is, namelijk die van 'expliciete' en 'impliciete' normen. Zoals in het vertaalhistorisch kader is vastgesteld, hebben de vertaalsters uit dit onderzoek niet daadwerkelijk deelgenomen aan het vertaaldiscours, dus kunnen van hen geen zelfstandige teksten onderzocht worden. Dit betekent echter niet dat zij zich nooit hebben uitgelaten over vertalingen in het algemeen of over hun eigen vertalingen in het bijzonder. Met name Betje Wolff heeft hier in brieven en een enkele keer in een voorwoord bij een vertaling relatief veel uitspraken over gedaan. In dit onderzoek zullen dus uit de verschillende peri- en parateksten rond de vertalingen de 'statements made by translators' gedestilleerd worden. Hierbij gaat het om de expliciete vertaalnormen. In het onderzoek worden deze afgezet tegen de heersende vertaalopvattingen van die tijd en wordt gekeken naar hoe de uitspraken van de vertaalsters zich verhouden tot de manier waarop ze deze uiteindelijk in de praktijk brachten in de onderzochte 'translated texts themselves'. Hierin worden dus de impliciete vertaalnormen onderzocht. Dit onderscheid doet denken aan het onderscheid tussen interne en externe vertaalpoëtica dat is opgenomen in de methodologie van het vertalersprofiel van Koster en Naaijken (zie o.a. Naaijken 2012) en gebaseerd is op het onderscheid dat Paul Gillaerts maakte in zijn onderzoek naar de vertaalpoëtica van Martinus Nijhoff. Hij kwam daarbij tot de volgende indeling:

- met Nijhoffs *externe vertaalpoëtica* bedoel ik dan zijn vertaalopvattingen voor zover die buiten zijn vertalingen vallen; zijn uitspraken erover in recensies, commentaar, inleidingen enz.;

- met Nijhoffs *interne vertaalpoëtica* bedoel ik zijn vertaalopvattingen voor zover die uit zijn vertaalpraktijk zelf zijn af te leiden. In tegenstelling tot de externe vertaalpoëtica is de interne uitsluitend impliciet gegeven. De onderzoeker komt niet rechtstreeks te weten hoe een vertaler denkt over het vertalen, hij moet dat proberen af te leiden uit de verschuivingen die zich bij een vergelijking met de brontekst en in relatie tot de doelliteratuur en –cultuur voordoen (Gillaerts 1988: 130).

Deze tweedeling en de bijbehorende te onderzoeken tekstsoorten geven een heldere weergave van de opbouw van mijn onderzoek.

Vertaalbeschrijving

Het onderzoeken van de geselecteerde vertalingen gebeurt door middel van vertaalbeschrijving, waarvoor door verschillende vertaalwetenschappers methoden zijn ontwikkeld. Hieronder bespreek ik een aantal daarvan en licht ik hun geschiktheid of ongeschiktheid voor dit onderzoek toe.

Korpel wijst in de verantwoording van haar proefschrift op de twee problemen die haar het werken met beschrijvingsmodellen als die van Gideon Toury en Kitty van Leuven-Zwart opgeleverd zouden hebben: enerzijds dat dergelijke methoden in het geval van haar onderzoek te arbeidsintensief zouden zijn geweest en anderzijds dat ze niet genoeg informatie had over het vertaaldiscours van de periode waar ze onderzoek naar deed. Om die reden zou het niet mogelijk zijn de vertaalnormen die aan de vertalingen uit haar corpus ten grondslag zouden liggen historisch te duiden (Korpel 1992: 1-2). Met het onderzoek dat ze vervolgens uitgevoerd heeft, namelijk het via de vertaalreflectie in beeld brengen van dit vertaaldiscours, maakt ze als het ware de weg vrij voor het onderzoek dat ze in eerste instantie wilde doen maar nog onmogelijk achtte. Op basis van de informatie die zij verzameld en geordend heeft, is het nu wel mogelijk om gemaakte vertalingen uit de periode 1750-1850 in de context van hun tijd te plaatsen en de vertalingen te onderzoeken in het licht van het vertaaldiscours. Omdat mijn casestudy vanwege de omvang van het onderzoek twee vertalingen bevat is het corpus bovendien kleiner.

De methode Van Leuven-Zwart

De vraag is nu of het vergelijkingsmodel van Van Leuven-Zwart voor mij wel werkbaar zou zijn. Hoewel ik zoals gezegd wel over de informatie beschik die voor Korpels onderzoek nog ontbrak, is ook mijn onderzoek niet alleen gericht op de verschuivingen die in de vertalingen optreden ten opzichte van de brontekst, maar vooral ook op de mogelijke verklaring daarvan. Van Leuven-Zwarts model bestaat uit twee onderdelen: begonnen wordt met het vergelijkingsmodel, daarna volgt het beschrijvingsmodel (Van Leuven-Zwart 2010 (1968): 227). Dat houdt in dat er eerst een vergelijking wordt gemaakt op microniveau (woordniveau) waarbij de gevonden verschuivingen in een aantal categorieën worden ingedeeld en daarna wordt beschreven welk effect deze verschuivingen hebben op het macroniveau, de tekst als geheel. Tegen dit model heb ik een aantal bezwaren die er toe geleid hebben dat ook ik ervoor heb gekozen dit model niet als analyse-instrument te gebruiken.

Allereerst vind ik het problematisch dat Van Leuven-Zwart in haar vergelijkingsmodel 'vaak via een steekproef de gevallen [opspoor]t waarin een uiting in de vertaling qua inhoud of qua stijl niet geheel – of geheel niet – overeenkomt met de corresponderende uiting in de oorspronkelijke tekst' (idem). Juist omdat ik werk met een vooraf opgesteld vertaalhistorisch kader, is het in mijn geval mogelijk om een gerichte analyse uit te voeren die focust op de parameters die het zinvolst zijn om te onderzoeken met het oog op de onderzoeksvraag.

Een tweede nadeel van dit model is in mijn ogen het feit dat het maar twee componenten bevat, terwijl ik in mijn onderzoek een drieslag wil maken. Uit het vooraf opgestelde kader zijn immers twee polen gekristalliseerd waartussen zich het vertaaldebat bewoog, en door middel van een eerste verkenning op macroniveau wil ik alvast een indruk krijgen van de vertaalnorm(en) die Wolff en Van Meerten-Schilperoort gebruikt zouden kunnen hebben. Dit is niet mogelijk op het moment dat er direct op willekeurige basis naar de kleinere vergelijkingseenheden in de tekst wordt gekeken, zoals Van Leuven-Zwart doet.

De methode Hewson

Voor dit historische onderzoek is bovendien een methode nodig die voldoende aandacht besteedt aan de context waarin de vertalingen zijn ontstaan, want alleen op die manier kunnen de onderzoeksresultaten voldoende geduid worden. Van Leuven-Zwarts methode, die vooral tekstueel gericht is, is daarvoor te beperkt. Een voorbeeld van een methode die wel aan deze voorwaarde voldoet, is die van Lance Hewson. Zijn model is gericht op het leveren van een analytische vertaalkritiek, het doel ervan komt dus niet overeen met de door mij gehanteerde vraagstelling, maar verschillende onderdelen ervan zijn ook voor dit onderzoek bruikbaar. Naast het feit dat Hewson veel plaats inruimt voor het onderzoek naar de context van de vertaling, maakt hij in zijn methode namelijk ook de drieslag die ik voor ogen heb en hierboven besprak: 'The ordering that I suggest here involves a double movement: from general, macro-level considerations to the micro-level, and then progressively back to the macro-level' (Hewson 2011: 24). Een dergelijke methode is alleen mogelijk als er een gerichte analyse gedaan kan worden. Hewson voert deze uit op basis van twee verschillende soorten contextuele informatie. De eerste stap is het verzamelen van zoveel mogelijk 'preliminaire data' rond de vertaling: gegevens over de vertaling zelf (uitgever, jaar van uitgave, enz.), de brontekst, de brontekstauteur, de zogenaamde 'target-text parameters' (is het de eerste vertaling in de betreffende taal of is het een hervertaling, is de brontekst al eerder in andere talen vertaald en hoe werd die ontvangen, enz.), over de vertaler, de para- en periteksten rond de vertaling en de journalistieke en academische aandacht die er voor de vertaling is geweest (het 'critical apparatus') (idem: 24-25). Het laatste onderdeel van deze eerste stap bestaat ten slotte uit het maken van een overzicht van de macrostructuur van de tekst:

An initial analysis allows the critic to pinpoint potential discrepancies that may not be visible when she moves to the micro-level. The analysis will include the way the work has been divided in chapters, and the structure of those chapters and its paragraphs. Major additions and eliminations are also noted in this point (idem: 25).

De eerste (voorlopige) analyse van de macrostructuur is dus vooral gericht op de matrix en de segmentatie van de doeltekst, die voor mijn onderzoek van cruciaal belang zijn.

Bovenstaande eerste stap van Hewsons methode is dus bijzonder bruikbaar, en dat geldt zeker voor het eerste gedeelte ervan, het verzamelen van preliminaire data. Dit zal ik

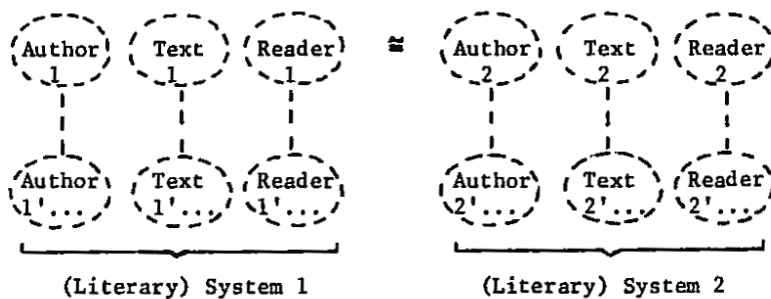
daarom in mijn eigen methode ook toepassen. Bij de tweede stap, die bestaat uit het opstellen van een 'critical framework', ontstaan echter twee problemen. Op basis van het kritisch apparaat worden in deze stap namelijk de belangrijkste stilistische en interpretatieve kenmerken van de tekst vastgesteld, die vervolgens de analyse op micro- en meso-niveau (zinsniveau) kunnen sturen:

[The critical framework] aims on the one hand to identify the key stylistic characteristics of the work, and on the other hand to explore the underpinnings of major potential interpretative paths (...). At this early stage there is a clear source-text orientation in the stance adopted. The aim is not to produce an interpretation per se, but to identify a limited number of elements that appear to have particular importance when interpretations are envisaged – and whose treatment by the translator is thus deemed to be important (Hewson 2011: 26).

Het uitvoeren van een gerichte analyse is ook in dit onderzoek aan de orde, maar de informatie op basis waarvan dat gebeurt, kan ten eerste veel minder goed gehaald worden uit een kritisch apparaat, omdat dit in het geval van de onderhavige vertalingen in veel kleinere mate aanwezig is. Hewson onderzoekt in zijn studie *Madame Bovary* van Gustave Flaubert en *Emma* van Jane Austen, twee klassiekers waarover in de loop van de tijd bijzonder veel gepubliceerd is. In dit onderzoek gaat het juist om min of meer vergeten literatuur, waarvoor verhoudingsgewijs weinig academische en journalistiek aandacht is geweest. Het is dus veel minder goed mogelijk om van daaruit te werken, omdat het simpelweg te weinig informatie oplevert. Hewson selecteert vervolgens ook op basis van dit kritisch apparaat de te onderzoeken tekstfragmenten, dus ook dat levert voor dit onderzoek problemen op. Ten tweede focust Hewson in zijn methode sterk op de interpretatie van de vertaler ('interpretative paths'), die in dit onderzoek ook niet geheel onbelangrijk is, maar gezien de historische context te weinig informatie geeft over de vertaalnormen die aan de vertaling ten grondslag gelegen kunnen hebben. Als we kijken naar de parameters die in het vertaalhistorisch kader zijn vastgesteld, zien we namelijk dat maar een van de drie over literaire aspecten gaat (tekstspecifieke elementen) en de andere twee meer cultureel van aard zijn (fragmenten met een moreel, zedelijk of religieus karakter en cultuurspecifieke elementen).

De methode Lambert en Van Gorp

Een ander model voor vertaalbeschrijving dat uitgebreid aandacht besteedt aan de context van de vertaling is dat van José Lambert en Hendrik van Gorp (1985). Zij baseren hun model op een schematische weergave van het literaire systeem (eerder ontwikkeld door Lambert en Lefevere) dat de polysysteemtheorie als uitgangspunt neemt en 'the basic parameters of translational phenomena' bevat (Lambert en Van Gorp 1985: 43). Het is opgebouwd uit twee systemen, '(Literary) System 1' (de broncultuur) en '(Literary) System 2' (de doelcultuur). Zoals in figuur 1 te zien is, is het opgedeeld in twee lagen per systeem:

Figuur 1: 'Text 1' staat voor de brontekst, 'Text 2' voor de doelttekst (idem).

Het gaat hierbij om meer dan alleen de relatie tussen de brontekst en de vertaling. Van belang is vooral dat het een 'communication scheme' is waarin alle elementen complex en dynamisch zijn (de dynamiek wordt gesymboliseerd door de cirkels (idem)). Dit betekent bijvoorbeeld dat ook de doelttekst op zijn beurt interageert met andere teksten binnen zijn eigen systeem, zoals dat voor lezers binnen het doelsysteem geldt ('Reader 2' en 'Reader 2'''). Het symbool '≅', dat de twee systemen met elkaar verbindt, geeft aan

that the link between source and target communication cannot really be predicted; it stands for an open relation, the exact nature of which will depend on the priorities of the translator's behavior – which in turn has to be seen in function of the dominant norms of the target system' (idem).

Ik wil op de 'the priorities of the translator's behaviour' wat dieper ingaan. Hierin komt namelijk de eerder genoemde term vertaalgedrag terug. Ook Lambert en Van Gorp zijn van mening dat de 'dominant norms of the target system' hierbij een grote rol spelen. Net als Toury koppelen zij vertaalgedrag aan de twee polen adequaat en acceptabel: '[a]mong the priorities to be observed, especially the target-oriented (or "acceptable") translations and

the source-oriented (or “adequate”) translations stand out’ (Lambert en Van Gorp: 44). Ook zij brengen daarbij onmiddellijk de nuance aan dat zich tussen deze polen een grijs gebied bevindt: ‘While, say, the stylistic features of a given translation may be primarily target-oriented, its sociocultural references may still be drawn from the source text’ (idem: 46). Een begrip dat zij daarom inbrengen is ‘priority’, de prioriteit die de vertaler aan bepaalde aspecten van het vertalen heeft gegeven. Vertalen is keuzes maken, en die keuzes worden altijd bepaald door de dominante vertaalnormen: ‘Since translation is essentially the result of selection strategies from and within communication systems, our main task will be to study the priorities – the dominant norms and models – which determine these strategies’ (idem: 46).

Het model voor vertaalbeschrijving dat Lambert en Van Gorp hebben ontwikkeld wordt voorgesteld vanuit de motivatie om de socioculturele context van het vertalen meer bij het onderzoek te betrekken en het onderzoek naar vertaling descriptiever aan te pakken dan tot dan toe vaak gebeurde. Hun centrale vraag is ‘how translations are to be analyzed, in order to make our research relevant both from an historical *and* from a theoretical point of view’ (idem: 42, cursivering overgenomen). Met het voorgestelde schema voor vertaalbeschrijving lijken ze dus een brug te willen slaan tussen de theorie en wat je de praktijk zou kunnen noemen: hoe zien of zagen vertalingen er daadwerkelijk uit en in wat voor sociaal-culturele context zijn ze ontstaan? Dit zijn ook de twee belangrijkste aspecten van mijn onderzoek, en dus is de vraag of hun model voor mij (volledig) werkbaar is.

Lambert en Van Gorp beginnen net als Hewson met het verzamelen van preliminaire data als de titel en de titelpagina, met aandacht voor bijvoorbeeld de aan- dan wel afwezigheid van de naam van de auteur en de vertaler, ‘metatexts’ op de titelpagina, in een voor- of nawoord of in voetnoten, en tot slot wat zij de ‘general strategy’ noemen, of de vertaling integraal is of dat de brontekst slechts gedeeltelijk vertaald is. In de tweede fase wordt de macrostructuur van de vertaling onderzocht en komt de segmentatie van de tekst aan bod. Zo wordt bij proza naar de opbouw in hoofdstukken gekeken, de narratieve structuur (bijvoorbeeld de verhouding tussen beschrijving en dialoog) en het vertelperspectief. Hierna wordt er overgegaan op een analyse van het microniveau, op de ‘shifts on phonic, graphic, micro-syntactic, lexico-semantic, stylistic, elocutionary and modal levels’. De verzamelde gegevens moeten in iedere fase leiden tot hypotheses voor de volgende fase(s) en na de

analyse van de microstructuur kan gekeken worden of de daarin gevonden strategieën overeenkomen met de strategieën in de macrostructuur. Hierdoor wordt het bredere perspectief behouden. Als vierde fase kan de 'systemic context' nog onderzocht worden, dan gaat het bijvoorbeeld om mogelijke tegenstellingen tussen de micro- en de macrostructuur of tegenstellingen tussen de gekozen vertaalstrategieën en de heersende vertaalopvattingen (voor mijn onderzoek zou dit de laatste en belangrijkste stap zijn). Daarnaast kan gekeken worden naar intertekstuele relaties van de vertaling met andere vertalingen of oorspronkelijk werk in de doelcultuur (Lambert en Van Gorp: 52-53).

A Synthetic Scheme for Translation Description

1. Preliminary data:

- title and title page (e.g. presence or absence of genre indication, author's name, translator's name,...)
- metatexts (on title page; in preface; in footnotes - in the text or separate?)
- general strategy (partial or complete translation?)

These preliminary data should lead to hypotheses for further analysis on both the macro-structural and the micro-structural level.

2. Macro-level:

- division of the text (in chapters, acts and scenes, stanzas...)
- titles of chapters, presentation of acts and scenes,...
- relation between types of narrative, dialogue, description; between dialogue and monologue, solo voice and chorus,...
- internal narrative structure (episodic plot?, open ending?,...); dramatic intrigue (prologue, exposition, climax, conclusion, epilogue); poetic structure (e.g. contrast between quatrains and tercets in a sonnet)
- authorial comment; stage directions;...

These macro-structural data should lead to hypotheses about micro-structural strategies.

3. Micro-level (i.e. shifts on phonic, graphic, micro-syntactic, lexico-semantic, stylistic, elocutionary and modal levels):

- selection of words
- dominant grammatical patterns and formal literary structures (metre, rhyme,...)
- forms of speech reproduction (direct, indirect, free indirect speech)
- narrative, perspective and point of view
- modality (passive or active, expression of uncertainty, ambiguity,...)
- language levels (sociolect; archaic/popular/dialect; jargon...)

These data on micro-structural strategies should lead to a renewed confrontation with macro-structural strategies, and hence to their consideration in terms of the broader systemic context.

4. Systemic context:

- oppositions between micro- and macro-levels and between text and theory (norms, models,...)
- intertextual relations (other translations and 'creative' works)
- intersystemic relations (e.g. genre structures, stylistic codes...)

Figuur 2: Schematische weergave van de methode van Lambert en Van Gorp (idem).

Dit schema voor vertaalbeschrijving lijkt voor mijn onderzoek het bruikbaarst te zijn. Er is voldoende aandacht voor de historische context van de vertaling en voor de segmentatie en de presentatie ervan. Bovendien wordt uitgegaan van de tweedeling adequaat – acceptabel. Zoals al aangestipt maakt ook dit schema de gewenste drieslag macrostructuur – microstructuur – macrostructuur. Toch zijn er twee problemen. In de eerste plaats is er in de begeleidende tekst wel aandacht voor de polen adequaat en acceptabel, maar komen deze in het schema zelf niet echt terug. Met andere woorden, het wordt niet helemaal duidelijk hoe de onderzoeker aan de hand van de parameters kan vaststellen of het gaat om een doelcultuur- of een brontaalgerichte vertaling. Om een voorbeeld te geven: in de derde fase, waarin de microstructuur wordt onderzocht, wordt de parameter ‘selection of words’ genoemd (Lambert en Van Gorp: 52), maar vervolgens wordt niet duidelijk welke keuze van de vertaler precies duidt op welke initiële norm, op welke vertaalstrategie. Daarnaast vind ik het, zeker vanuit historisch opzicht, een gemis dat in een methode die zich zo duidelijk richt op de tegenstelling tussen een doelcultuur- dan wel brontaalgerichte vertaalopvatting geen aandacht is voor de omgang met cultuurspecifieke elementen en passages met een zedelijk of religieus karakter.

Eigen model

Om bovenstaande redenen heb ik er uiteindelijk voor gekozen om de structuur van het model van Lambert en Van Gorp in grote lijnen te volgen, maar daar een aantal elementen uit Hewsons model en de parameters die uit de beschrijving van de vertaalreflectie gedestilleerd zijn aan toe te voegen. Ik onderzoek in beide vertalingen onderstaande elementen en neem daarbij steeds twee globale vertaalkeuzes als referentiekader, waarbij de ene een brontaalgerichte strategie doet vermoeden en de ander een doelcultuurgerichte. Het spreekt voor zich dat het hierbij om een geschematiseerde weergave van de werkelijkheid gaat die alleen de uitersten van het continuüm bevat. Het model functioneert dan ook alleen als noodzakelijke leidraad voor het onderzoek: de daadwerkelijk gemaakte vertaalkeuzes, die in veel gevallen genuanceerder zullen zijn, worden steeds op het continuüm geplaatst.

Fase 1: Het verzamelen van preliminaire data

Voordat ik begin met het analyseren van de preliminaire data in onderstaande tabel, verzamel ik eerst informatie over de brontekst (jaar van uitgave, korte beschrijving van de handeling en de stijl, enz.), de brontekstauteur, de vertaling (jaar van uitgave, uitgever), de vertaler en, als daarvan iets bewaard is gebleven, de receptie van de vertaling. Dit levert nog geen directe informatie op over de vertaalstrategie, maar is noodzakelijk omdat het gaat om min of meer vergeten literatuur en auteurs. Ook bestudeer ik de peri- en parateksten rond de vertaling om te kijken of de vertaalsters daarin uitspraken doen over de vertaling.

	brontaalgericht	doelcultuurgericht
Titel	De titel komt wat inhoud betreft overeen met de titel van de brontekst	In de titel is inhoudelijk gezien een grote verschuiving zichtbaar
Titelpagina	Uit de tekst op de titelpagina wordt duidelijk dat het een vertaling is	Uit de tekst op de titelpagina wordt niet duidelijk dat het een vertaling is
	De naam van de oorspronkelijke auteur wordt genoemd	De naam van de oorspronkelijke auteur wordt niet genoemd
De volledigheid van de vertaling	De vertaling is integraal	De vertaling is partieel

Fase 2: Analyse van de macrostructuur

	brontaalgericht	doelcultuurgericht
De matrix van de vertaling	De opbouw van de brontekst (in delen, hoofdstukken, enz.) blijft in de vertaling behouden	De vertaling heeft een andere opbouw dan de brontekst
Het plot	De vertaling heeft hetzelfde plot als de brontekst	Het plot is in de vertaling aangepast
De narratieve structuur (het gebruik van bijvoorbeeld dialogen, monologen, beschrijvingen, vertelstemmen)	De narratieve structuur van de vertaling is dezelfde als die van de brontekst	De vertaling heeft een andere narratieve structuur dan de brontekst
Commentaar in voetnoten	De vertaler levert in voetnoten geen commentaar op de brontekst	De vertaler levert in voetnoten veelvuldig commentaar op de brontekst

Fase 3: Analyse van de meso- en microstructuur

	brontaalgericht	doelcultuurgericht
Omgang met passages met een zedelijk of religieus karakter en die mogelijk als ongepast kunnen worden gezien ⁹	Dergelijke passages zijn zonder aanpassingen overgenomen	Dergelijke passages zijn aangepast of zelfs helemaal weggelaten
Omgang met tekstspecifieke elementen zoals grammaticale constructies,	Opvallende en voor de doelcultuur 'vreemde' tekstspecifieke elementen	Opvallende en voor de doelcultuur 'vreemde' elementen zijn aangepast of

⁹ Hierbij neem ik de ideeën van de vertaalsters over verschillende onderwerpen als uitgangspunt. Als ik verwacht dat de in de brontekst geventileerde opvatting hiermee botst, houd ik er rekening mee dat morele overwegingen een rol gespeeld hebben bij het vertalen van de desbetreffende passages.

modaliteit, stijl, genreconventies	blijven in de vertaling behouden	vervangen door elementen die voor de doelcultuur minder vreemd zijn
Omgang met cultuurspecifieke elementen	Buitenlandse namen, geografische aanduidingen en gebruiken blijven behouden in de vertaling. De lezer merkt daardoor duidelijk dat hij of zij een vertaling leest	Buitenlandse namen, geografische aanduidingen en gebruiken zijn aangepast en/of vervangen door Nederlandse namen, aanduidingen en gebruiken. De lezer merkt daardoor niet dat hij of zij een vertaling leest

Na iedere fase wordt er een hypothese opgesteld over de resultaten van de volgende fase en in de conclusie zal een antwoord geformuleerd worden op de vraag hoe Wolff en Van Meerten-Schilperoort zich met de onderzochte vertalingen tot het vertaaldiscours verhouden.

Casestudy

Herman von Unna en Ida

Fase 1: Het verzamelen van preliminaire data

De brontekst: Herrmann von Unna. Eine Geschichte aus den Zeiten der Vehmgerichte

De historische roman *Herrmann von Unna. Eine Geschichte aus den Zeiten der Vehmgerichte* van Benedikte Naubert verscheen in 1788 in twee delen anoniem bij Weygand in Leipzig. Sindsdien is de roman in verschillende vormen ook bij andere uitgevers uitgekomen: een jaar later krijgt *Herrmann von Unna* een plaats in de bundel *Sammlung der merkwürdigsten altdeutschen Geschichten*, gepubliceerd bij Wallishauser, en zeer recent zijn er drie moderne uitgaven verschenen. In 2015 gaf e-artnow het e-book *Benedikte Naubert. Gesammelte Werke: Romane, Sagen und Märchen* uit, waarin *Herrmann von Unna* is opgenomen. De tekst wordt in 2016 en 2017 door dezelfde uitgeverij nogmaals gepubliceerd, maar dan in aparte uitgaven onder de titel *Herrmann von Unna. Historischer Roman aus dem 14. Jahrhundert* en *Herrmann von Unna. Mittelalter-Roman*. In 2015 doet uitgeverij Contumax hetzelfde in de serie *Sammlung Hofenberg*, waarin oude teksten opnieuw worden uitgegeven, onder redactie van Karl-Maria Guth en onder de originele titel. De Koninklijke Bibliotheek bezit de originele achttiende-eeuwse uitgave niet, maar de Wallishauser-uitgave uit 1789 is gedigitaliseerd door de Bayerische Staatsbibliothek en Google Books. Deze zal ik als uitgangspunt gebruiken bij het vergelijken van bron- en doelttekst, en mocht ik op leesproblemen stuiten, raadpleeg ik de Contumax-uitgave, omdat de tekstuele betrouwbaarheid daarvan het beste vast te stellen is.¹⁰

Het 'aus den Zeiten der Vehmgerichte' uit de ondertitel verwijst naar een middeleeuwse rechterlijke macht op keizerlijk gezag in de regio Westfalen. Deze rechtbanken, voorgezeten door een vrijgraaf, oordeelden over de aanklacht die tegen een verdachte was ingediend en hielden meestal besloten zittingen (vandaar de bijnaam 'geheime gerechtshoven', zie ook de

¹⁰ 'Die Ausgaben der Sammlung Hofenberg basieren auf zuverlässigen Textgrundlagen. Die Seitenkonkordanz zu anerkannten Studienausgaben machten Hofenbergtex te auch in wissenschaftlichen Zusammenhang zitierfähig' (Naubert 2015: 2).

ondertitel van de vertaling). De veemgerichten hadden veel macht en stonden bekend om hun wreedheid: verdachten werden vaak zonder zorgvuldig en eerlijk proces publiekelijk terechtgesteld.¹¹

In de roman lopen veel verschillende verhaallijnen door elkaar, ik bespreek de hoofdlijnen. De twee belangrijkste personages uit de roman zijn Herrmann von Unna en Ida Münster. Herrmann is een edelman uit Westfalen die aan het hof van keizer Wenzel in Praag terecht is gekomen. De roman begint met de bruiloft van deze Wenzel met Sophie van Beieren. Sophie is niet te benijden: Wenzel staat bekend als dronkaard en rokkenjager. Midden in het feestgedruis komt er plotseling een groepje maagden binnen, onder aanvoering van Ida. Herrmann is op slag verliefd. Ida overhandigt Sophie een gouden schaal met bloemen erop, later blijkt dat in die schaal ook driehonderd gouden munten liggen, een uitzonderlijk hoog bedrag voor een dochter van een eenvoudige beeldhouwer. Herrmann probeert alles om Ida te zien of te spreken te krijgen en om haar hand te vragen, maar haar vader houdt dit tegen: hij wil niet dat Ida aan het hof van keizer Wenzel terechtkomt. Herrmann ziet in dat hij geen kans maakt en keert het hof van keizer Wenzel de rug toe. Hij treedt in dienst van diens broer, koning Sigismund van Hongarije. Vlak voordat hij vertrekt, wordt hem duidelijk dat Ida helemaal geen burgermeisje is: ze is de dochter van graaf Eberhart von Württemberg, wiens tweede vrouw zo'n hekel had aan haar stiefdochter Ida dat haar kinderbeisje Marie, die later met de beeldhouwer Münster zou trouwen, Ida meenam en haar samen met hem opvoedde als haar eigen dochter. In het geheim zorgt Marie ervoor (door Wenzel daar ruim voor te betalen) dat Ida wordt opgenomen in de hofhouding van Sophie en zelfs keizerlijke bescherming krijgt. Maar als de keizerin bevalt van een doodgeboren kindje, wordt Ida ervan beschuldigd dit door tovenarij bewerkstelligd te hebben, en daarom moet ze voor een veemgericht verschijnen. Bij gebrek aan bewijs wordt ze in eerste instantie tot nader orde vrijgelaten en mag ze haar intrek nemen in een klooster. Tijdens een tweede zitting getuigt een onbekende van Ida's onschuld en wordt ze vrijgesproken. Graaf von Württemberg laat

¹¹ Ik ontleen deze beschrijving aan een tekst die Betje Wolff vertaald en in haar voorwoord heeft opgenomen. Ze schrijft daar het volgende over: 'Lang gaf ik mij veel moeite om, van dit *Geheim Gerichtshof*, dat in de middeleeuwen zulke afgrijzelijke, zulke bloedige toneelen opende, wat meerder kennis te erlangen. (...) Ik behoor tot die wonderlijke lieden, die, als zij er sterk op gezet zijn om iets te vinden, door geene moeite worden afgeschrikt; ja, die in deeze moeite zelve, al 't ware, een' prikkel ontdekken. Deeze geestneiging, gevoegd bij veel ledigen tijd, en bij de gewoonte om geen uur ledig op de aarde te laten wegvallen, hielden ook mijne drift levendig. Eindelijk vond ik in een klein [klein] hoogduitsch werkje, gedrukt zonder jaartal of plaats, het volgende over het *Geheime Gerichtshof, in Westphalen*. Zie hie de vertaling van dit bericht' (Naubert 1804: VI-VI). De vertaling van het bericht loopt van blz. VII tot XIV.

haar ophalen en maakt zich daarna als haar eigenlijke vader bekend. Vervolgens komt ook Herrmann Ida opzoeken en wordt duidelijk dat hij degene is die haar voor het gerecht verdedigd heeft.

In het tweede deel van de roman is het Herrmann die onterecht ergens van beschuldigd wordt. Hertog Friedrich von Braunschweig, troonpretendent en bovendien aanstaande bruidegom van Ida, wordt vermoord en omdat Herrmann op het verkeerde moment op de verkeerde plek is, wijst men hem als moordenaar aan. Overtuigd als hij is van zijn onschuld, wil hij zijn proces niet ontlopen, dus moet ook hij voor een veemgericht verschijnen. Ida droomt dat Herrmann veroordeeld wordt en probeert hem te waarschuwen. Hij luistert naar haar en vlucht naar de plek waar hij is opgegroeid. Hierdoor wordt Ida er op haar beurt door haar vader van beschuldigd Herrmann te hebben gered: hij ziet in hem nog steeds geen waardige echtgenoot voor zijn dochter. Ida vlucht ook, naar een bevriende hertogin in een kasteel diep in Hongarije. Lang weten Herrmann en Ida niet van elkaar waar ze zich bevinden en of ze nog in leven zijn. Herrmann wordt uiteindelijk vrijgesproken, maar blijft desondanks hij veel vijanden houden. De ellende is dus nog niet voorbij, en dat geldt ook voor Ida: in Hongarije wordt zij op verdenking van ketterij opnieuw vastgezet. Herrmann probeert zijn herwonnen vrijheid te gebruiken om Ida te redden, maar dit is nog niet zo eenvoudig. In afwachting van haar proces zit ze wederom opgesloten in een klooster. Herrmann probeert haar daar meerdere malen uit te redden, maar steeds mislukken zijn pogingen. Op de dag dat Ida waarschijnlijk ter dood gebracht zal worden, krijgt ze echter de boodschap dat ze gered is. Het hoe en waarom hiervan wordt eigenlijk niet duidelijk, evenmin als de uiteindelijke afloop van het verhaal. Naubert verklaart dit door het feit dat de historische geschriften die ze gebruikt hier ook niet duidelijker over zijn: 'Da alles, was wir hiervon finden, nur dunkel und unzusammenhängend ist, so können wir nur wenig davon sagen, und – unsere Geschichte erreicht ihr Ende' (Naubert 1789: 374).

In deze roman combineert Naubert personen die daadwerkelijk hebben bestaan met zelfbedachte personages. Zoals hieronder blijkt uit de beschrijving van haar oeuvre, is dit typisch voor haar historische romans. Keizer Wenzel van Bohemen (1361-1419) heeft echt bestaan, net als zijn echtgenote Sophie en zijn broer koning Siegmund. Dit geldt ook voor hertog Friedrich von Braunschweig en uiteraard voor de veemgerichten. In de geschiedschrijving vinden we ook Wenzels slechte reputatie terug: 'Ein Bösewicht war

W[enzel] nicht, aber träg, trunksüchtig, jähzornig, unselbständig und deshalb unvernünftig, eine stetige Regierung zu führen' (Lindner 1896). Herrmann en Ida zijn verzonnen personages, die Naubert een fictieve invloed laat hebben op het verloop van de geschiedenis. Een van de vele zijpaden in het verhaal beschrijft bijvoorbeeld hoe Wenzel uit gevangenschap ontsnapt, een gebeurtenis die echt heeft plaatsgevonden, maar Naubert laat hier Herrmann het initiatief toe nemen (zie ook Heirbrant 1995: 48). Naubert maakt direct aan het begin van het verhaal duidelijk dat ze zich op een bestaande 'Urschrift' (later gebruikt ze ook veelvuldig het woord 'Urkunde') heeft gebaseerd, maar ze laat het lijken alsof Herrmann en Ida, die dus verzonnen zijn, daar ook onderdeel van uitmaken. Het spel dat Naubert op die manier met de lezer speelt is een van de interessantste aspecten van de roman.

De auteur van de brontekst: Benedikte Naubert

De combinatie van haar vrouw-zijn, haar buitengewoon grote oeuvre en haar invloed op andere schrijvers maakt Benedikte Naubert tot een zeer interessant onderzoeksobject, zeker ook in termen van de receptie van haar werk in het buitenland. Zij stond in dit onderzoek in eerste instantie dan ook centraal, maar zoals in de inleiding al besproken is, kwam daar na een lange zoektocht uiteindelijk onverwacht Karoline Engelhard bij. Ondanks Nauberts productiviteit is ze in grote mate in de vergetelheid geraakt. Ik acht het daarom zinvol om een algemene schets te geven van haar leven en vooral van haar werk.

Anonimiteit en productiviteit

Christiane Benedikte Naubert-Hebenstreit (1756-1819) schrijft tussen 1779 en 1818 in totaal meer dan vijftig romans en daarnaast nog talrijke sprookjes, novellen en andere verhalen. Daarmee wordt ze tot de productiefste literatoren van haar tijd gerekend. Dat ze in Duitsland invloed heeft op haar collega's staat buiten kijf: beroemde land- en tijdgenoten als Achim von Arnim, de gebroeders Grimm en Heinrich von Kleist gebruiken haar werk als inspiratiebron, maar door de Franse, Engelse en Nederlandse vertalingen van haar werk wordt ze ook in het buitenland gelezen en opgemerkt, schrijft Jeanine Blackwell (Blackwell 1990: 148). Walter Scott, beschouwd als de grondlegger van de moderne historische roman

(waarover later meer), noemt zelfs twee van haar romans in een voorwoord bij een van zijn eigen vertalingen (Heirbrandt 1995: 47). Hij weet op dat moment overigens niet dat Naubert de auteur ervan is, want haar identiteit blijft lange tijd onbekend. Ze publiceert tot 1818 anoniem of onder (mannelijk) pseudoniem en speelt geen actieve rol in de literaire kringen van haar tijd (Blackwell 1990: 148). Naubert onderscheidt zich daarmee ook van veel tijdgenotes: schrijfsters in het Duitsland van die tijd hebben een grotere kans op succes op de literaire markt als ze een (bekende) schrijvende vader, echtgenoot of vriend hebben die als kruiwagen kon functioneren. Naubert moet het zonder zo iemand doen. Overigens betekent dat niet dat ze helemaal geen contact had met bekende mannelijke schrijvers. Uit notities van Wilhelm Grimm uit 1809 weten we dat hij in dat jaar Naubert bezocht heeft en zij elkaar dus kenden (Kurth 1969: 457). Blackwell stelt zoals hierboven beschreven dat Naubert invloed heeft gehad op het werk van beide broers, maar maakt dit verder niet concreet (Blackwell 1990: 148).

Uit haar brieven, in 1986 verzameld en voor het eerst uitgegeven door Nikolaus Dorsch, blijkt duidelijk dat Naubert haar anonimiteit bewust in stand hield en daarom ook zeer ontstemd was dat de historicus Friedrich Karl Julius Schütz in 1817 in de *Zeitung der Eleganten Welt* haar identiteit onthulde. Zo vraagt ze bijvoorbeeld eerder naar aanleiding van een nieuwe publicatie aan haar uitgever Friedrich Rochlitz ‘... auf keine Weise meinen Namen preis zu geben, dies würde mich auf immer zurückscheuen und jeden, – o so oft verdienten Tadel, der zwar nie meinen Willen nur mein Vermögen trifft – wider mein Selbst gekehrt desto schmerzhafter machen’ (in Dorsch 1986: 47). Naubert realiseert zich dat de kritiek op haar werk die haar kennelijk ter ore komt, harder zal aankomen als de critici weten dat de teksten uit haar pen gevloeid zijn.

Als haar anonimiteit is opgeheven, schrijft ze dan ook aan diezelfde Rochlitz: ‘Die elegante Zeitung [*Zeitung der Eleganten Welt*] hat mir neulich einen bösen Streich gespielt, und mir das Weyrauchfaß so unbarmherzig an den Kopf geworfen,¹² daß ich es wohl eine Weile fühlen werde’ (in idem: 99). Voordat haar identiteit onthuld is, verkeert men in de

¹² ‘... und mir das Weyrauchfaß [wierookvat] so unbarmherzig an den Kopf geworfen...’: in het woordenboek van de Grimms vinden we deze uitdrukking terug in de betekenis van ‘ausdruck blind übertriebener schmeichelei’ en is het dus goed te vertalen met ‘bewieroken’: ‘overmatig vleien, prijzen’ (Van Dale). Schütz heeft Naubert door haar identiteit te onthullen waarschijnlijk de lof willen doen toekomen die ze in zijn ogen verdient, maar zij vindt dit maar overdreven.

veronderstelling dat haar werk door een man geschreven is. Dit geldt met name voor haar historische romans, want de historische kennis erin tentoongespreid wordt, maakt het vanuit de opvattingen over vrouwelijk schrijverschap zeer onwaarschijnlijk – zo niet onmogelijk – dat een vrouw de auteur ervan zou kunnen zijn. De onbekende mannelijke auteur¹³ kon, anders dan Naubert het getuige haar eerste brief aan Rochlitz lijkt te ervaren, over het algemeen wel op goedkeuring rekenen. Zo schrijft Christian Körner, schrijver en jurist, in 1788 aan zijn beroemde vriend Friedrich Schiller over de romans van Naubert: ‘Alle diese Produkte scheinen von einem Manne und von keinem mittelmäßigen Kopfe zu sein’ (in Schieth 1987: 274). Vermoedelijk is Naubert bang dat als bekend zou worden dat de auteur in werkelijkheid een vrouw is, deze lof zou verstommen. Shawn Jarvis, aangehaald door Tatiana Korneeva, bevestigt dat deze angst niet geheel onterecht was:

Shawn Jarvis points out that “the reception of Benedikte Naubert falls in two distinct periods which roughly coincide with the period of her anonymity and the unveiling of her identity”. As long as her novels and fairy tales were believed to be written by a man, they were well-received and sold well. When Naubert could no longer hide behind anonymity, her works were subjected to utterly destructive criticism (Korneeva 2012: 283).

Nauberts anonimiteit was voor haar een manier om überhaupt toegang te krijgen tot de Duitse literaire markt, die vergelijkbaar is met de Nederlandse literaire markt van die tijd. Er werden beperkende voorwaarden gesteld aan vrouwelijk schrijverschap: vrouwen dienden zich te beperken tot het schrijven van familie- en zedelijke romans voor hun eigen geslacht (idem: 282). Uit onderstaande beschrijving van haar oeuvre zal blijken dat Naubert deze grenzen in veel werken te buiten ging. Anita Runge suggereert in dat kader terecht dat Naubert het juist door haar anonimiteit niet uitsluitend bij typisch vrouwelijke genres hoeft te houden en daardoor de grenzen van haar schrijverschap kan oprekken (Runge 2005: 230).

¹³ Zoals zal blijken, werd Nauberts roman *Herrmann von Unna* in ieder geval in Nederland toegeschreven aan Veit Weber. Ik heb het niet terug kunnen vinden, maar het is waarschijnlijk dat dit ook in Duitsland het geval was.

'Volksmärchen' en historische roman

Omdat Nauberts oeuvre zich behalve door zijn omvang ook door zijn verscheidenheid kenmerkt, beperk ik me hier tot de twee belangrijkste genres waarvan ze zich bediende: het 'Volksmärchen' en de historische roman. Deze twee zijn met name interessant omdat Naubert ze voortdurend combineert: in haar sprookjes worden magie en historische of legendarische gebeurtenissen met elkaar verweven en in haar historische romans historische gebeurtenissen en magie. Het sprookje *Der kurze Mantel* uit Nauberts verzameling *Neue Volksmärchen der Deutschen* (1792) is een goed voorbeeld van dat eerste type. De raamvertelling vertelt het verhaal van Genelas, een wees die is opgegroeid aan het hof van koning Arthur. Koningin Guinevere schakelt Genelas in om haar schoonzus Morgane te bespioneren, aan wie ze een hekel heeft. Als dit mislukt, moet Genelas het ontgelden en wordt ze van het hof verbannen. Dit was precies waar Guinevere op uit was, want omdat ze jaloers is op Genelas' schoonheid is ze haar liever kwijt dan rijk. Op haar vlucht komt Genelas bij Rose terecht, een oude vrouw die haar leert spinnen en ondertussen in een binnenvertelling haar levensverhaal vertelt. Het garen waarmee Genelas spint, blijkt magische krachten te hebben en daarvan maakt ze een mantel die uiteindelijk haar lot zal bepalen: als Genelas is teruggekeerd aan het hof, komt er op een dag een ridder aan die een mantel meebrengt. Alle vrouwen aan het hof moeten de mantel aantrekken, en alleen wie trouw is gebleven aan haar geliefde, past hem. De magische krachten zorgen ervoor dat de mantel alle ontrouwe vrouwen aan het hof, inclusief de koningin, veel te kort is waardoor ze tot hun schande voor het oog van iedereen half ontbloot worden. Alleen Genelas zit de mantel als gegoten, waardoor ze volledig in ere hersteld wordt.¹⁴

Naubert incorporeert dus een magisch element en werkt met bestaand materiaal, in dit geval de Arthurlegende. In de binnenvertelling van *Der kurze Mantel* voegt Naubert bovendien het volksverhaal over Vrouw Holle in, dat ook duidelijk magische elementen bevat (Korneeva 2012: 286).¹⁵ Dit combineren van verschillende genres getuigt van een

¹⁴ Voor de volledige tekst van het sprookje zie Henn et al. 2001. In het kader van een topic bij Jaap van Vredendaal maakte ik een vertaling van een fragment ervan zoals opgenomen in Kremer en Lieb 2010.

¹⁵ Rose vertelt in de binnenvertelling hoe ze als meisje in een put viel en daar van Frau Hulla de magische spindel kreeg waarmee Genelas later de magische mantel maakt.

grote belezenheid en een groot literair bewustzijn, allebei kwaliteiten waarvan een vrouw niet geacht werd ze te hebben. Naubert zelf vond haar kwaliteiten overigens niet zo bijzonder: 'Keine gelehrte Schreiberinn bin ich nicht (...). Schon in Rücksicht auf der Zeit übliche Kunstwerte stehe ich gegen manche Vielwißerinn beschämt da (...)' (in Dorsch 1986: 23).

Als men echter bedenkt dat vrouwen in haar tijd nauwelijks toegang hadden tot scholing en zeker niet tot de universiteit, is de historische kennis die Naubert heeft kunnen opdoen indrukwekkend. Blackwell heeft een poging gedaan de bronnen van Naubert te reconstrueren en komt erop uit dat ze waarschijnlijk wel toegang had tot de universiteitsbibliotheek van Leipzig, ze van haar uitgevers wellicht (deels) een honorarium kreeg in de vorm van historische boeken en ze een aantal documenten bezat over de geschiedenis van haar eigen familie (Blackwell 1990: 157). Kurt Schreinert wijst erop dat haar (stief)broers tevens een grote rol hebben gespeeld in haar algemene kennisvergarig door haar te onderwijzen in onder meer filosofie en klassieke talen (Schreinert 1941: 36-37).

Aangezien de voor de analyse gekozen tekst een historische roman is, is het interessant om dieper in te gaan op Nauberts omgang met historisch materiaal. Schreinert, een van de eerste onderzoekers die zich in de twintigste eeuw met Naubert bezig gaat houden, constateert dat haar aanpak een geheel nieuwe is. Hij introduceert hiervoor de term 'Zweischichtenroman'. Dit 'Grundtypus ihrer historischen Romandichtung' werkt hij als volgt uit: '[Naubert] bewegt sich auf einer mittleren Linie und verbindet frei erfundene oder aus einer dürftigen historischen Anregung gestaltete Figuren und deren Schicksale mit bekannten Personen und Ereignisse der Geschichte' (idem: 43). Het ene moment staan de door Naubert zelf bedachte personages op de voorgrond, het andere moment zijn dat de personages die Naubert aan de geschiedschrijving ontleend heeft en daadwerkelijk hebben bestaan. Wat daar met name vernieuwend aan is, is Nauberts verdeling tussen hoofdpersonages en bijfiguren. Anders dan in de geschiedschrijving geeft ze namelijk niet de koningen, keizers en andere landsbestuurders een hoofdrol, maar juist mensen uit het volk die in de kronieken niet voorkomen (zie ook de beschrijving van *Herrmann von Unna* hierboven). Deze personages bedenkt Naubert zelf en het zijn niet zelden vrouwen:

Des Öfteren werden historische Ereignisse in der persönlichen Geschichte einer Person aus dem Volk gespiegelt und so wird (...) auch das Volk Teil historischer Veränderungen. Vor allem lässt Naubert Frauen Anteil an der geschichtlichen Entwicklung nehmen (...) und befreit sie damit aus ihren geschichtslosen Existenz (Henn 2007: 550).

De eerste laag van de 'zwei Schichten' bestaat dus uit het verloop van de geschiedenis en degenen die daarin een hoofdrol hebben gespeeld en de tweede laag uit het persoonlijke verhaal van een (meestal) bedacht personage dat op zijn of haar manier invloed uitoefent op het verloop van die geschiedenis. Met name dat laatste is belangrijk: Naubert kiest er vaak voor om een historisch feit zo in te kleden dat uiteindelijk een op het eerste gezicht onbelangrijk personage bepaalt hoe het verhaal afloopt (zie ook de rol van Genelas in *Der kurze Mantel* en die van Herrmann bij de ontsnapping van keizer Wenzel). Als reactie op Schreinerts stelling is er discussie ontstaan over de mate waarin deze opbouw daadwerkelijk vernieuwend was. Serge Heirbrant twijfelt hier bijvoorbeeld aan: '[Nauberts] eventueel vernieuwende rol bleef beperkt tot de bewerking van het historische materiaal, als literaire werken hebben haar romans geen vernieuwende waarde, ze liggen volledig in de lijn van de 16de en 17de-eeuwse heroïsch-galante romans (...).' Hij stelt dan ook dat Schreinerts aanname 'door overdreven nationalisme [ontsied]' is (Heirbrant 1995: 48). Ook Dorsch is deze mening toegedaan: Schreinert wil in Naubert te veel een auteur zien die romans schrijft voor en vooral over het Duitse volk. Dit is volgens Dorsch een onhoudbare stelling (Dorsch 1986: 6). Het ging Naubert inderdaad niet in eerste instantie om het beschrijven van de Duitse geschiedenis. Ze had een ander, algemener doel, ze wilde de lezer door de kennismaking met verhalen uit het verleden het heden beter later begrijpen (Henn 2007: 549). Dat is ook een van de redenen waarom ze ervoor kiest de 'gewone' man en vrouw zo'n grote rol te geven: daarmee laat ze zien dat ook zij hun verantwoordelijkheid kunnen nemen (Blackwell 1990: 158). Dit wordt ook duidelijk uit de doelgroep die Naubert voor ogen heeft: 'Her novels were intended not for higher intellectual circles but for the average middle-class reader' (Ward 1974: 160). Naubert zelf heeft zich over haar keuze voor bepaalde personages nooit echt uitgesproken (of dat is in ieder geval niet overgeleverd), maar in een van haar brieven is ze wel heel duidelijk over hoe ze zich tot de geschiedenis verhoudt: 'Die Geschichte is meine Fürstin; ich kenne die Ehrfurcht, mit welcher ich mich ihr nahen muß,

besonders wenn sie verschleiert erscheint; mit ihren Zofen¹⁶ der Sage und der Legende kann ich mir schon eher etwas erlauben' (in Dorsch 1986: 113). Hoewel sommige onderzoekers in haar werk wel wat historische onjuistheden hebben gevonden (zie bijvoorbeeld Runge 2005: 233), die waarschijnlijk deels te wijten zijn aan het beperkte bronnenmateriaal dat ze tot haar beschikking had, laat ze zich dus wel leiden door de historische feiten. Bij de sage en de legende voelt ze kennelijk meer vrijheid om met de feiten die daarin gepresenteerd worden lossers om te gaan.

Veel onderzoekers wijzen erop dat men Walter Scott vaak onterecht aanwijst als grondlegger van de moderne historische roman omdat hij gezien wordt als degene die als eerste ervoor koos een 'middelmatige held' als hoofdpersonage te nemen (Heirbrant 1995: 40). Zoals gezegd protesteert Heirbrant tegen Schreinerts stelling dat Nauberts aanpak volstrekt vernieuwend zou zijn, maar hij weerlegt ook diens bewering dat er een directe lijn is tussen Nauberts roman *Walter von Montbarry*¹⁷ en Scotts *Waverley*-romans.¹⁸ Daarvoor ontbreekt volgens Heirbrant ieder bewijs: we zijn er alleen zeker van dat Scott *Herrmann von Unna* en *Alf von Dülmen* heeft gekend, omdat hij die in een voorwoord heeft aangehaald (Heirbrant 1995: 48). 'Toch', besluit Heirbrant nadat hij betoogd heeft dat Schreinert uit nationalistische overwegingen wat al te graag wil bewijzen dat Scott Nauberts aanpak heeft overgenomen, 'verdient Benedikte Naubert, omwille van haar experimenten met het historische materiaal, een vermelding als een van de vele voorlopers van Scott' (idem). Ward bekijkt het nog vanuit een ander perspectief: hij wijst erop dat Nauberts romans de lezer hebben voorbereid op de vertalingen van de romans van Scott, die in Duitsland zeer populair werden (Ward 1986: 160). Henn geeft tot slot een plausibele verklaring voor het feit dat

¹⁶ Met 'Zofe' gebruikt Naubert een oud woord voor 'kamenierster' of 'dienstmeisje' (ontleend aan Van Dale) om de verhouding tussen geschiedschrijving, sage en legende aan te geven. Vermoedelijk bedoelt ze ermee dat de legende en de sage een ondergeschikte positie innemen ten opzichte van de geschiedschrijving en daarvan in dienst staan.

¹⁷ Heirbrant beschrijft *Walter von Montbarry* als volgt: 'De titelheld is een contaminatie van drie historische figuren: hij heeft de afkomst van William Longsword, de voornaam en het levenseinde van een historische grootmeester der Tempeliers die in Palestina sneuvelde, en de familienaam van een van de stichters van de orde. Als halfbroeder van de koning en als grootmeester van de Tempeliers speelt hij zowel aan het Engelse hof als tijdens de derde kruistocht een vooraanstaande rol naast Richard Leeuwenhart, waardoor hij getuige is van enkele historische gebeurtenissen, o.a. de verovering van Cyprus, waar hij de verloren geliefde terugvindt. Het einde van de roman is onhistorisch: tijdens een apocriefe tweede kruistocht van Richard Leeuwenhart is Montbarry tot vóór de poorten van Jeruzalem genaderd, het volk van de stad begroet hem reeds als nieuwe koning (de paus had hem de koningskroon toegezegd), maar in het aanschijn van de overwinning sneuvelt hij' (Heirbrant 1995: 47).

¹⁸ Zie voor een uitgebreide beschrijving van de handeling van *Waverley* Heirbrant 1995: 33-38.

Nauberts invloed op de receptie en productie van (latere) historische romans vaak genegeerd wordt, namelijk dat in de literatuurgeschiedenis aan het werk van vrouwelijke schrijvers over het algemeen sowieso minder gewicht wordt gegeven dan aan het werk van hun mannelijke collega's (Henn 2007: 548).

Nauberts vrouwelijk schrijverschap

Hoewel in Nauberts romans vaak vrouwen de hoofdrol spelen, bestrijdt onder meer Runge dat ze hier uit feministisch oogpunt voor zou kiezen: Naubert wil niet per se een vrouwelijke tegengeschiedenis schrijven, maar is er veel meer op uit om de een 'complete' geschiedenis te schrijven, waarin ook de gewone burger, man of vrouw, een stem heeft (Runge 2005: 235). Tegelijkertijd is het natuurlijk wel een feit dat juist vrouwen ten tijde van Naubert in de geschiedschrijving een secundaire rol kregen toebedeeld. Omdat hierin duidelijk een parallel te trekken is met de positie van de vrouw in de Duitse maatschappij in de achttiende eeuw, gaan er ook andere stemmen op. Zoals Henn in een eerder genoemd citaat bijvoorbeeld schrijft, bevrijdt Naubert de vrouw met de vrouwelijke hoofdrolspelers in haar romans 'aus ihren geschichtslosen Existenz'. Daarmee houdt ze volgens Runge de lezer tegelijkertijd een spiegel voor door de verhouding tussen en mannen en vrouwen in de maatschappij van dat moment aan de kaak te stellen. Cruciaal daarbij is dat niet vrouwelijke schoonheid de grootste rol speelt, maar wat Runge 'Regentschaft' noemt: de vrouwelijke personages in Nauberts historische verhalen kijken over het algemeen niet lijdzaam toe hoe het lot met hen aan de haal gaat, maar ondernemen zelf actie om de loop van de geschiedenis te veranderen (idem: 240).

Zelfreflectie

De reden dat Naubert door de schrijver Joseph Eichendorff 'vielleicht die objectivste der dichtenden Frauen' genoemd werd heeft waarschijnlijk ook met de hierboven beschreven 'daadkracht' van de vrouwelijke personages te maken: sentimentalisme en 'Schwärmerei', wat veel (schrijvende) vrouwen in die tijd verweten werd, zijn hen over het algemeen vreemd. Het belangrijkste kenmerk van Nauberts stijl is de ironische afstand die ze creëert tot het vertelde. In Nauberts teksten staat voortdurend het vertellen zelf centraal. Runge

noemt dit treffend een 'selbstreflexive[s] Erzählmodell': tijdens het schrijven reflecteert Naubert steeds op dat wat ze vertelt (Runge 2005: 230). Dit heeft met name betrekking op het historische materiaal. Naubert maakt de lezer bijvoorbeeld duidelijk welke historische bron ze heeft gebruikt voor haar verhaal, waarmee ze de lezer als het ware deelgenoot maakt van haar schrijfproces. Ook spreekt ze de lezer voortdurend rechtstreeks aan.

Herrmann von Unna is daarvan een heel goed voorbeeld, omdat dit al direct in de eerste zinnen gebeurt:

'Am Montage nach Allerheiligen, als Kaiser Wenzel Sophien, Herzog Johannes von Bayern Tochter heimführte', so fängt die Urschrift an, welche wir uns bey dieser Geschichte zum Leitfaden erwählt haben, und wir werden keine bessere Probe von der Treue, mit welcher wir unserm Original zu folgen gesonnen sind, ablegen können, als wenn wir uns diesen Anfang gefallen lassen, und dich, lieber Leser, ohne weitem Umschweif mitten in das Gewühl lärmender Freude einführen, welches bei Kaiser Wenzels Hochzeitfeste herrschte, obgleich ein solcher Anfang dir von der Folge dieser Blätter vielleicht einen ganz falschen Begriff beybringen könnte. Wirst du wohl in einer Geschichte ernste Scenen erwarten, welche mit der Beschreibung eines Fests beginnt, von dem man weiter nichts zu sagen braucht, als daß es ganz von dem Charakter desjenigen zeigte, des Hochzeiters, Kaiser Wenzels? (Naubert 1789 I: 5-6)

Naubert vertelt de lezer dat ze een oude kroniek als basis voor dit verhaal heeft gebruikt en dat ze daaraan zoveel mogelijk trouw heeft willen blijven, ondanks het feit dat ze bang is dat de lezer door het begin ervan misschien verkeerde verwachtingen zou krijgen van de rest van het verhaal. De lezer wordt direct aangesproken en zo mee het verhaal ingezogen. Zoals opgemerkt in de beschrijving van de roman doet Naubert het voorkomen alsof ook de door haar verzonnen figuren en gebeurtenissen onderdeel uitmaken van de kroniek. Interessant is overigens dat Naubert de meervoudsvorm 'wij' gebruikt om de verteller mee aan te duiden, '(...) so fängt die Urschrift an, welche wir uns bey dieser Geschichte zum Leitfaden erwählt haben (...)'. De reden daarvoor is niet helemaal duidelijk. Ik behandel de kenmerken van Nauberts stijl in de analyse als tekstspecifieke elementen en zal onderzoeken hoe Betje Wolff hiermee in haar vertaling is omgegaan.

De vertaling: Herman von Unna en Ida, of Tafereelen uit de Geschiedenis der Geheime Gerechtshoven ten tyden der XIV en XV eeuw

In 1804 verschijnt bij Erven Isaac van Cleef en B. Scheurleer Junior in Den Haag in twee delen de roman *Herman von Unna en Ida, of Tafereelen uit de Geschiedenis der Geheime Gerechtshoven ten tyden der XIV en XV eeuw*, 'door Veit Weber' en 'uit 't Hoogduitsch vertaald'. Hierbij vallen twee dingen op: de roman, die in Duitsland zoals gezegd anoniem verscheen, wordt (door de uitgever?) toegeschreven aan Veit Weber, pseudoniem van Leonhard Wächter, die veel historische romans schreef. Op het titelblad wordt geen vertaler genoemd, maar toch weten we zeker dat het om Betje Wolff gaat. Een opmerking uit een brief van Wolffs nicht aan een gezamenlijke kennis vormt namelijk het bewijs dat zij inderdaad de vertaalster is: 'in al die smarten heeft zy haar laatste werk, de Herman van Unna, nog vertaald', verwijzend naar het feit dat Wolff in de laatste periode van haar leven ernstig ziek was (geciteerd in Buijnsters 1979: 49). Het verschijningsjaar van deze vertaling was tevens Wolffs sterfjaar.

Intermezzo: het vrouwelijk schrijverschap in Nederland in de tijd van Wolff en Van Meerten

Zowel voor Betje Wolff als Anna Barbara van Meerten-Schilperoort geldt dat hun vertaalwerk een aanvulling was op het schrijven van eigen werk, zij waren primair schrijfsters en waren ook vooral in die hoedanigheid bekend. Om hun individuele werk en poëtica in een bredere context te kunnen plaatsen, geef ik alvorens ik deze behandel een beknopte situatiebeschrijving van het vrouwelijk schrijver- en vertalerschap in Nederland in de tijd dat beide vrouwen actief waren.

Want ofschoon ik niet kan strijden
Met den degen of 't geweer
Vegt ik toch in deze tijden
Met mijn inkt, papier en veer.

Deze woorden van patriotte Anthonetta van Calcar uit 1784 (geciteerd in Dekker 1989: 552) zijn op twee manieren als exemplarisch voor de positie van schrijvende vrouwen in de achttiende eeuw op te vatten. In eerste instantie gaat het vooral over de patriottentijd, want

de grote politieke spanningen en de gewapende strijd tussen de patriotten, die de macht van Stadhouder Willem V willen inperken en de prinsgezinden, die zijn macht juist willen behouden, zijn een mannenaangelegenheid. De pennenstrijd die daarop volgt en waarin Nederland bedolven wordt onder vlugschriften, pamfletten en brochures wordt bijna uitsluitend door mannen gevoerd.¹⁹ Toch zien vrouwen in die pennenstrijd meer mogelijkheden dan in de daadwerkelijke strijd, zoals uit de woorden van Van Calcar af te lezen is. Zonder direct zichtbaar te zijn in de publieke ruimte, kan ze op papier toch haar standpunt kenbaar maken, iets wat overigens ook Betje Wolff veelvuldig gedaan heeft.²⁰

Haar gedichtje van Van Calcar kan echter ook algemener opgevat worden. Er kwamen weliswaar geen degenen en geweren aan te pas, maar in de beleving van veel schrijvende vrouwen was het in de tweede helft van de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw wel degelijk een gevecht om het hoofd boven water te houden. De achttiende eeuw, waarvan in dit onderzoek alleen de tweede helft aan bod komt, kan volgens Johannes en Leemans in retrospectief beschouwd worden als de eeuw waarin niet alleen steeds meer vrouwen literair actief werden, maar ook de waardering voor hen groeide (Johannes en Leemans 2013: 25). Het woord 'waardering' moet in deze zin wellicht wel wat neutraler opgevat worden dan normaal gesproken het geval is. Schrijvende vrouwen worden in zoverre 'gewaardeerd' dat hun werk gedrukt en gerecenseerd werd en een aantal van hen van de pen kan leven, maar tegelijkertijd blijft er op de achtergrond altijd een soort terughoudendheid bij recensenten en mannelijke collega's. Want zijn vrouwen wel 'geschapen om te scheppen', zoals de titel luidt van het standaardwerk van Toos Streng (1997)? De meeste mannen zijn ervan overtuigd dat het antwoord op die vraag alleen maar nee kan zijn. De natuurlijke bestemming van de vrouw is het moederschap en haar domein is het huiselijke leven met alle taken die daarbij horen. Een publieke functie als die van schrijfster gaat die grenzen in alle opzichten ver te buiten. In het licht hiervan is het des te

¹⁹ Hierbij moet wel een kanttekening geplaatst worden, want Dekker stelt dat er wat de inbreng van vrouwen betreft wel een verschil was tussen de patriotten en de Oranjegezinden. In het laatste kamp was er namelijk wel een aantal vrouwen dat zich ook 'op straat' in de strijd mengde. Het ging vaak om bekende vrouwen uit de buurtgemeenschappen die een leidende rol hadden in de protesten: '[v]eel meer dan in de pers, uitten de Oranjegezinde vrouwen zich op de traditionele manier als organisatoren van collectieve acties'. Een beroemd geworden voorbeeld hiervan is de Rotterdamse Kaat Mossel (Dekker 1989: 561).

²⁰ Wolff begon gedurende het conflict steeds meer sympathie op te vatten voor de patriotten. Ze schreef bijvoorbeeld in 1786 een aantal pamfletten waarin ze zich tegen de Oranjes keert: *Aan het Vaderland, Aan de Vaderlandsche Burgers en Vrijheid Blijheid* (Buijnsters 1984: 240-241).

interessanter om te zien dat er vanaf 1730 toch steeds meer vrouwen dichtbundels gaan publiceren (Van Gemert 1995: 131). Veel vrouwen voelen een 'onwederstanelyken drang' om te dichten (idem: 127). Dit zijn in die tijd nog vooral gelegenheidsgedichten, vaak persoonlijk voor iemand anders geschreven. Een goed voorbeeld hiervan is een gedicht dat Aagje Deken schreef voor Egbertina Rebekka Teyler, een jong meisje met literaire aspiraties. Deken deelt haar als een soort advies haar poëtische opvattingen mee: 'In een klassiek beeld zet [Deken] uiteen hoe de hemelse Dichtkunst op aarde neerdaalde en met haar vuur de aders van de dichters deed zieden en barsten; de verzen die eruit voortvloeiden, konden de dorre ziel besproeien. Dit gebeurde ook bij vrouwen:

“'t Zwakste deel der stervelingen
Kon haar vreugde niet bedwingen,
Toen gy [de Dichtkunst] in haar wooning trad:

'Nu, nu zullen vrouwen gelden,
(Riep die kunne,) en elk zal melden
Wat ons hart in zich bevat.'
(...)

Toen aan 't leezen, toen aan 't denken,
Zonder vrees van harsenskrenken,
Zonder vrees voor smaad en spot:
't Beuzlen werd welhaast vergeten.
Vrouwen tarten haast Poëeten:
Hoe gelukkig is haar lot!

Hebben mannen meer oordeel
Dan de vrouwen: in haar voordeel
Spreekt vernuft, spreekt tederheid.
Mannen moeten in de boeken,
Vrouwen in het harte zoeken,
Waar het fraaij' van 't dichtstuk leit”
(Van Gemert 1995: 127-128).

Vrouwen worden dus net zo goed als mannen ‘geroepen’ om te dichten, maar er is wel een belangrijk verschil: het domein van de kennis en de feiten, dat wat in de ‘boeken’ te vinden is, behoort de man toe. De vrouw daarentegen schrijft veel meer vanuit haar gevoel, haar ‘harte’, en dient het hier ook bij te houden. Deken weerspiegelt hiermee een invloedrijke theorie van de Franse filosoof Rousseau: ‘(...) zijn ideeën over de aangeboren “gevoeligheid” van de vrouw en diens opvatting dat vrouwen “van nature” de weg weten tot het menselijk hart maar niet in staat zijn tot algemene kennis, verspreiden zich tussen 1765 en 1800 razendsnel over Europa’ (Streng 1997: 10-11). Hier komt de wijdverbreide afkeer van ‘geleerde’ vrouwen uit voort.

Deken voegt in een tweede verjaardagsgedicht voor Teyler nog een tweede voorwaarde toe, namelijk dat de vrouw weliswaar ‘nuttige en deugdzame poëzie kan en mag schrijven’, maar dat dit niet ten koste mag gaan van haar taken in de huishouding (Van Gemert 1995: 129). Deze twee opvattingen domineren het denken over vrouwen en hebben grote invloed op de manier waarop ze beoordeeld worden. Overigens blijkt ook bovenstaand voorbeeld ook dat niet alleen mannen er zo over dachten, maar ook de vrouwen zelf. In dat licht is het interessant om te kijken naar de manier waarop ze in voorwoorden of andere parateksten hun werk verantwoorden. Daarin zijn twee patronen zichtbaar: in de eerste plaats spreekt uit deze verantwoordingen vaak een grote bescheidenheid, een ‘laag ingeschat prestatieniveau’ (idem: 131). Van Gemert verklaart dit als volgt:

[V]anuit de eeuwenlange traditie waarin de man de actieve en de vrouw de passieve rol had, werd van vrouwen die aan de cultuur deelnamen bescheidenheid verwacht. Deze werd op den duur beschouwd als een natuurlijke eigenschap, die vrouwen ook als zodanig gingen uitdragen (idem:132).

Hierop aansluitend beroepen veel vrouwen zich beroepen op andere vrouwen die hen zijn voorgegaan: ‘ze voegden zich (...) graag in het gezelschap van eerdere schrijfsters, en gaven daarmee aan dat ze steun zochten op een soms moeilijk begaanbare weg’ (Schenkeveld – van der Dussen 1997: 4). Ongetwijfeld is dat ook als een soort verantwoording bedoeld: als andere vrouwen konden publiceren en dit ook werd toegestaan, dan is het voor hen ook gerechtvaardigd. Het navolgen van voorbeelden gebeurt overigens nog op een andere manier, want naast het schrijven van gelegenheidsgedichten wijden ook veel schrijvende

vrouwen zich aan het imiteren van grote voorbeelden, volledig in lijn met de classicistische *imitatio*-gedachte. Dit betekent bijvoorbeeld dat ze een bekend gedicht van Vondel nemen en daarop hun eigen variant maken (Van Gemert 1995: 134-135). In de negentiende eeuw werd op dit fenomeen overigens vaak teruggegrepen als verklaring voor het feit dat er in de achttiende eeuw zoveel dichtersessen waren: ‘zoals een criticus schrijft, [was] dichtwerk maakwerk dat met breikous of stopnaald in de hand vervaardigd kon worden, waardoor het dichterschap verenigbaar was met de huiselijke plichten’ (Streng 1997: 22). Als dit ambachtelijke beeld van de dichtkunst in de negentiende eeuw plaatsmaakt voor een meer romantisch beeld waarbij genie en individuele expressie centraal komen te staan, vindt men dat dit veel minder goed te combineren is met het huishouden. Vandaar ook dat schrijfsters in hun voor- of nawoorden keer op keer dat blijven benadrukken dan hun dichtwerk niet ten koste gaat van hun hoofdtaak, het huishouden (Schenkeveld-van der Dussen 1997:4).

In de jaren zestig van de achttiende eeuw wordt er een verandering zichtbaar. De schrijvende vrouwen worden mondiger en zelfbewuster. Ze gaan hun eigen werkzaamheden hoger inschatten en ‘gaan zich openlijk verzetten tegen de knellende banden van het niet op vrouwen geënte schrijversideaal’ (Johannes en Leemans 2013: 146). Betje Wolff is daarvan een goed voorbeeld. In haar gedicht *Aan mynen geest*, waarin ze onder andere haar eigen werk bekritiseert, stelt ze ‘niet alleen de vooroordelen tegen het vrouwelijk vernuft aan de kaak en demonstreert en passant haar kennis van genres en wat dies meer zij, ze gaat verder en durft de crisis in haar eigen dichterschap te tonen’, wat inderdaad van een groot zelfbewustzijn getuigt (Van Gemert 1996: 138).

In de eerste helft van de negentiende eeuw zijn er in feite twee ontwikkelingen tegelijkertijd gaande: aan de ene kant is er sprake van ‘een toenemende verkokering van de wereld van mannen en vrouwen’, met name onder de invloed van de Duitse geslachtskaraktertheorie, constateert Ellen Krol (Krol 2012: 366). Deze ‘leer van de “geslachtskarakters” gaat uit van een tweeledig stelsel van fysisch-psychische geslachtskenmerken van man en vrouw die elkaar uitsluiten: de actieve en rationele man versus de passieve en gevoelige vrouw’ (idem). Schrijvers als Carl Pockels, Johann Ludwig Ewald en Friedrich Ehrenberg hingen deze theorie aan. Dit leidde tot de genoemde ‘verkokering’: vrouwen worden weer (verder) teruggedrongen in de rol die bij hun geslacht zou horen. Op literair gebied betekent dit ook

dat er voor vrouwen meer grenzen worden gesteld. De bekende schrijver en oprichter van het tijdschrift *De Gids* Johannes Potgieter citeert in datzelfde tijdschrift in 1839 een aantal uitspraken over het zogenaamde 'genre féminin'. Een anonieme auteur, 'G.', schreef eerder:

Wij wenschten, dat alle schrijfsters (...) zich bepaalden tot hetgeen in haren kring behoort, het huiselijke, – het gezellige, – liefde en vriendschap, - stille deugden, – huwelijksliefde en moedertrouw, – en dat alles voorstelden met die juistheid van opmerking, die fijnheid van gevoel, die aandoenlijkheid van ziel, die reinheid des harten, die godvruchtige stemming des gemoeds, welke het erfdeel der vrouw zijn (geciteerd in Streng 1997: 27-28).

In dit citaat schemert ook het 'negentiende-eeuwse huiselijkheidsideaal' door dat een toenemende focus op de privésfeer tot gevolg heeft, waardoor de schrijvende vrouw, die zich in de achttiende eeuw tot op zekere hoogte geëmancipeerd had, minder ruimte krijgt in het publieke leven (Johannes en Leemans 2013: 153).

Uit bovenstaande uitspraak blijkt ook duidelijk dat met de genregrenzen ook het doelpubliek van de vrouw bepaald wordt, namelijk andere vrouwen. Dit gebeurt overigens niet alleen uit patriarchale overwegingen, want veel mannen zijn er oprecht van overtuigd dat vrouwen beter in staat zijn om andere vrouwen te begrijpen dan mannen (Streng 1997: 30). Dit veroorzaakt de andere ontwikkeling, die tegengesteld lijkt aan de hierboven geschetste, namelijk dat er tegelijkertijd ook juist een groep vrouwen is van wie het werk gericht op met name andere vrouwen en kinderen wel serieus wordt genomen daarmee ook een behoorlijk aanzien verwerft. Anna Barbara van Meerten-Schilperoort is hiervan een heel goed voorbeeld, zoals uit de beschrijving van haar leven en werk zal blijken. Er verschijnen ook steeds meer vertalingen van buitenlandse romanschrijfsters. Streng concludeert:

In de jaren veertig [van de negentiende eeuw] groeit de waardering voor vrouwelijke schrijvers. (...) Deze tendens houdt op de eerste plaats verband met de door critici geconstateerde groei, zowel kwalitatief als in getal, van de schrijfsters in de jaren veertig. Daardoor boet het argument dat individuele gevallen 'uitzonderingen' zijn steeds meer aan waarde in. Daarnaast moet worden gewezen op de groeiende sympathie voor het streven naar vrouwenemancipatie, dat op haar beurt onderdeel is van een veel bredere maatschappelijke beweging in die jaren (idem: 37).

Hierbij moet men echter wel in het achterhoofd houden dat deze waardering (de positieve betekenis van het woord in deze context relativeerde ik eerder al) bijna bij uitsluiting schrijfsters geldt die zich binnen de gestelde grenzen bewegen, met andere woorden, die

over huiselijke thema's schrijven en hun doelpubliek beperken tot vrouwen en kinderen. Schrijfsters als Elisabeth Hasebroek en Geertruida Bosboom-Toussaint, die historische romans schreven, kregen, net als Naubert in Duitsland, van sommige critici alsnog flinke kritiek te verduren (Streng 1997: 35-36).

De vertaalster: Betje Wolff

Elisabeth Wolff-Bekker, beter bekend als Betje Wolff, is nog altijd een van de bekendste schrijfsters uit de Nederlandse literatuurgeschiedenis. Samen Aagje Deken schrijft ze in 1782 de *Historie van mejuffrouw Sarah Burgerhart*, algemeen beschouwd als de eerste moderne Nederlandse roman. Als het relevant is voor het onderzoek zullen haar leven en overige werk de revue passeren, maar in principe veronderstel ik beide als bekend. Met het beschrijven van Wolffs vertaalwerkzaamheden en externe vertaalpoëtica richt ik mij juist op een veel minder bekend deel van haar literaire activiteiten: vergeleken met haar oorspronkelijke werk is hiervoor nauwelijks academische aandacht geweest.

Vertaalactiviteiten

Betje Wolff heeft in haar leven betrekkelijk veel vertaald. In totaal heeft ze drieëntwintig vertalingen gepubliceerd, waarvan dertien uit het Frans, zes uit het Engels en vier uit het Duits.²¹ De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat dit voor een deel uit pure nood geboren was: aan het eind van haar leven loopt de belangstelling voor haar oorspronkelijke werk terug, is ze een groot deel van haar opgebouwde vermogen kwijtgeraakt aan een malafide zaakwaarnemer en moet ze vertalen om in haar levensonderhoud en dat van Aagje Deken te voorzien (Buijnsters 1984: 289). Drie keer maakt ze in haar brieven een toespeling op deze situatie. In 1800 schrijft ze aan Hendrik van Vollenhoven: 'omdat ik, zal ik nog een duitje verdienen, moet vertaalen dat ik kikhals' (in Buijnsters 1985: 635), en ze noemt het ook in de correspondentie met een van haar uitgevers, Catharina Dóll-Egges. Soms met humor, '[i]k ben zo geoccupeerd met vertaalen dat ik geen tyd heb om (met verlof) myn neus te snuiten' (idem: 626), maar als ze weer eens een vertaling heeft ingeleverd, is de toon ernstiger: 'Ik hoop dat gy dees keer in consideratie zult neemen, dat ik OM BROOD schrijf, of liever – want

²¹ Ontleend aan Buijnsters 1983: 221. Zie p. 229 voor een compleet overzicht van Wolffs vertalingen.

schrijven doe ik niet – vertaal; & dat ik zal verplicht zyn en blyven aan uwe attentie’ (idem: 626). Geld is wat ze nodig heeft.

Desalniettemin vertaalde ze ook al aan het begin van haar carrière, toen de focus nog meer op haar oorspronkelijke werk lag en ze meer financiële ruimte had. Wolff en Deken-kenner Piet Buijnsters wijdde (als enige) een artikel aan Wolffs vertalerschap, ‘Betje Wolff als vertaalster: opvattingen en praktijk’, waarin hij een aantal opvallende zaken voor het voetlicht brengt. De belangrijkste vraag voor mijn onderzoek wordt mijns inziens echter niet diepgravend genoeg beantwoord: hoe verhoudt Wolff zich met haar vertalingen tot het vertaaldiscours van die tijd? Dit is overigens niet per se een verwijt aan Buijnsters, want een dergelijk overzichtswerk als het proefschrift van Korpel is in 1983 nog niet voorhanden en de beperkte omvang van het artikel leent zich ook niet voor een uitgebreid onderzoek. Toch denk ik dat de opmerking ‘[m]ijn voorzichtige indruk is dat zij zeer levendig maar tamelijk vrij vertaalde’, die hij slechts op een vertaling baseert – *Het schouwtoneel voor jonge lieden* uit het Frans van Madame De Genlis – om meer onderzoek vraagt. In *Het schouwtoneel* valt Buijnsters met name de levendigheid op, vooral door het gebruik van volkstaal (Buijnsters 1983: 226/228). Hoewel ook ik in deze scriptie niet alle vertalingen van Wolff kan onderzoeken op de mogelijke onderliggende vertaalopvatting en de gebruikte strategieën (wat uiteraard de meeste informatie zou opleveren), kan ik Buijnsters observatie wel toetsen aan een andere vertaling en deze zo in een breder perspectief plaatsen.

Omdat Wolff in haar brieven, voorwoorden bij vertalingen en andere parateksten redelijk veel gereflecteerd heeft op haar eigen vertaalpraktijk en vertalen in het algemeen, is het bij haar goed mogelijk om een onderscheid te maken tussen haar interne en externe vertaalpoëtica. In dit deel probeer ik daarom de vraag te beantwoorden hoe Wolff tegenover vertalen in het algemeen en haar eigen vertaalwerk in het bijzonder staat en, als ze dat doet, hoe ze reflecteert op het vertaaldiscours van haar tijd.

Externe vertaalpoëtica

Een van Buijnsters belangrijkste observaties in dezen is dat Wolff een zelfbewuste vertaalster was, die haar teksten zorgvuldig koos en niet makkelijk over de vertaling heenging. Hiervan getuigen vooral haar voorwoorden en de vele voetnoten die de meeste van haar vertalingen bevatten. Deze voetnoten gebruikte Wolff niet zelden voor ‘aanvullingen of correcties’, iets wat in het licht van de discussie over het wel of niet in bepaalde mate adapteren van de brontekst zeer interessant is (Buijnsters 1983: 221). In slechts vier van haar drieëntwintig vertalingen is haar naam niet te vinden. In ogenschouw genomen dat het in haar tijd allesbehalve de gewoonte was om de naam van de vertaler (of zelfs die van de oorspronkelijke auteur) op het titelblad te plaatsen, is het waarschijnlijk dat Wolff hier specifiek om heeft moeten vragen bij haar uitgever(s). Dit getuigt absoluut van een zelfbewuste houding. ‘Zij schaamde zich dus allerminst om als vertaalster van het betreffende werk bekend te staan’, concludeert Buijnsters dan ook terecht (idem). Voor het beschrijven van Wolffs externe vertaalpoëtica gebruik ik twee bronnen: eerst bespreek ik haar uitspraken daarover in brieven en daarna de voorwoorden en andere commentaren bij haar vertalingen.

Ik wil echter beginnen met iets wat buiten die categorieën valt, maar wel het vermelden waard is: op de titelpagina van *Sarah Burgerhart* doen Wolff en Deken de aanbeveling dat het werk oorspronkelijk Nederlands is, want ‘[Niet Vertaalt]’. In hun voorwoord haken ze bovendien aan bij het vertaaldiscours van die tijd, in een betoog dat niet misstaan had tussen de door Korpel verzamelde artikelen. Ze stellen ‘dat er iets zeer ongevalligs voor elk, die zyn Vaderland bemint, gelegen is, in te zien, dat verre het grootste getal goede Boeken vertalingen zijn’ (Wolff en Deken 1980 (1782): IV). Wolff en Deken willen met *Sarah Burgerhart* daarom de ‘Nederlandsche Juffers’ een Nederlandse roman bieden, die ‘berekent is voor den Meridiaan des Huisselyken levens. Wij schilderen u Nederlandsche karakters; menschen, die men in ons Vaderland werkelijk vindt’. De toon lijkt ten opzichte van vertalen dus enigszins negatief te zijn, maar uit een andere uitspraak in het voorwoord blijkt dat Wolff en Deken het vertalen op zich niet afkeuren: ‘Laat men (...) voortgaan met het Vertalen; maar laat men, met opzicht tot het oorspronkelyk schryven, het eene doen, en het andre niet nalaten’ (idem: V-VII).

In twee brieven spreekt Wolff zich ook over het vertalen zelf uit en hoe de manier waarop ze dat aanpakt, en beide bieden interessante inzichten. Uit een brief aan haar vriendin Lotje Schippers uit 1771 worden twee dingen duidelijk: in de eerste plaats dat Wolff heel goed wist wat haar beperkingen waren als vertaler en in de tweede plaats dat ze tijdens het vertalen niet bang was om vrijheid te nemen. Schippers heeft Wolff om een vertaling gevraagd van Alexander Popes *The Rape of the Lock*, Wolff honoreert deze wens en gaat in haar brief vrij uitgebreid op de vertaling in. Buijnsters merkt op dat het vaker gebeurde dat Wolff eerst voor vrienden een vertaling maakte alvorens deze door een uitgever opgepikt en gepubliceerd werd (Buijnsters 1983: 223). Dat gebeurde ook in dit geval: in 1782 verscheen *De Ontroofde Hairlok* alsnog in haar bundel *Lier- Veld- en Mengelzangen*. Wolffs bekendste Pope-vertaling is echter die van zijn *Essay on Man (Proeve over den Mensch, 1783)*. Wolff maakte een prozavertaling van Popes gedicht en verantwoordt dit als volgt:

Ken ik den zwaai van myn *genie*, dan is 't zeker, dat niemand zo weêrgaloos slegt zoude slaagen als ik, kreeg in het in 't hoofd, om poëzy in vaerzen over te brengen. Weet men dit niet uitvoeren met het geduld van den keurigen *Feitama*; noch de netheid van eene grootsche *Neufville*; dan diend men ten minsten daar van weeten af te blyven (in Buijnsters 1987: 167, cursivering Wolff).²²

Hieruit blijkt dus dat ze zich bewust was van haar tekortkomingen als vertaalster. Ze voelt zich er niet voldoende toe in staat om een vertaling in verzen te maken en wil er daarom haar vingers niet aan branden. Zou ze dit wel doen, schrijft ze verderop, 'maaken [wy] ons zelve belachlyk, en ontmaakzelen 't oorspronkelyke werk' (idem: 168). Willem Schoneveld onderzocht de *Proeve over den Mensch* en concludeert het volgende: 'Most of the time she did resist the temptation of filling in extra links or adding periphrases to clarify the argument, but the finer contrasts of the reasoning in heroic couplets, and the points made in the imagery are often blurred' (Schoneveld 2012: 74-75). Wolff neemt bij het vertalen dus zeker vrijheid, alleen al door ervoor te kiezen een gedicht niet als gedicht te vertalen maar in proza, maar weet zich aan de andere kant kennelijk toch ook in te houden als het gaat om toevoegingen en weglatingen.

²² Bedoeld zijn Sybrand Feitama, vertaler van Fénelon en Voltaire, en Christina Leonora de Neufville, een dichteres en vertaalster die Wolff zeer bewonderde (Buijnsters 1987: 386/408).

In de brief aan Lotje Schippers over haar vertaling van *The Rape of the Lock* staat nog een opmerking waarin de contouren zichtbaar worden van wat haar vertaalopvatting geweest zou kunnen zijn:

Ik geloof dat ik u een vry net beeld van 't oorspronkelyke gegeeven hebbe. Zyn 'er hier of daar eenige trekjes bygevoegd, of eenige verandering gemaakt, zo als omtrent de beelden in 't hof der spleen²³, dit, denk ik, zal er geen nadeel aan doen. Ik heb gemeend, die vryheid te mogen gebruiken (Buijnsters 1987: 169).

Uit dit citaat valt op te maken dat ze geen kwaad ziet in het aanpassen van de brontekst. Hieruit wordt uiteraard nog niet direct duidelijk welke concrete vrijheden ze zich dan veroorlooft en hoe dit in de vertalingen is terug te zien – dit kan ook alleen maar na een vergelijking van een vertaling met de brontekst vastgesteld worden –, maar de eerste aanzet tot het formuleren van een vertaalopvatting is hiermee wel gegeven en deze uitspraken lijken bovendien het door Buijnsters gesignaleerde patroon te bevestigen.

De tweede brief van Wolff die ik wil bespreken is in alle opzichten een opmerkelijke. Het gaat om een aan Stéphanie Félicité, beter bekend als Madame De Genlis, een Franse schrijfster van wie ze drie werken in het Nederlands vertaalde. Deze brief heeft een plaats gekregen in het voorwoord bij *Adele en Theodoor, of brieven over de opvoeding. Door Mevrouw de Gravin de Genlis. Uit het Fransch vertaalt en met aanmerkingen uitgegeven door E. Bekker, weduwe Ds. A. Wolff* (1783, Den Haag: Isaac van Cleef), naar De Genlis' origineel dat in 1782 verscheen onder de titel *Adèle et Théodor, ou lettres sur l'éducation*. Of Wolff de brief vooral zag in de functie van voorwoord bij haar vertaling of dat ze er De Genlis ook daadwerkelijk mee wilde bereiken, wordt niet helemaal duidelijk.²⁴ Enerzijds schrijft Wolff de brief in het Nederlands, terwijl ze ook in het Frans kon schrijven: 'mooglyk zoude ik u in uwe taal kunnen schryven! Maar dit verkies ik niet' (Félicité 1783: 2), anderzijds luidt het verderop 'Ik zal u eene goede Vertaling van deezen brief bezorgen, dit is het beste middel, dat my nu invalt, om myn oogmerk te bereiken' (idem: 3). Wolff richt zich tot een schrijfster die ze bewondert maar schrikt er niet voor terug om tegelijkertijd ook stevige kritiek op haar te leveren; wederom zien we hier dus een zelfbewuste vertaalster optreden. Eerst bedankt

²³ Wolff verwijst met 't hof der spleen' volgens Buijnsters naar een locatie in 'Zang IV van De Ontroofde Hairlok' (Buijnsters 1987: 408).

²⁴ Van Dijk schrijft hierover: 'De brief die [Wolff] in 1782 aan De Genlis richtte, heeft hoogstwaarschijnlijk de geadresseerde nooit bereikt, en is dus vooral interessant als bewijs dat Wolff graag de indruk wakte met de De Genlis in correspondentie te zijn (geweest)' (Van Dijk 1996: 245).

Wolff De Genlis nog voor ‘de aangename uren, die ik, in het Vertalen uwer *Brieven over de Opvoeding*, hebbe doorgebracht!’ en is ze nog enigszins onderdanig: ‘*Ik maak Boeken, Mevrouw, en taamlyk goed slegte Vaerzen*’ (hier verwijst Wolff weer naar haar worstelingen met poëzie), maar de toon verandert als ze ingaat op haar omgang met de brontekst: ‘Ik hebbe nodig geoordeelt, nu en dan eene aanmerking onder den Text te plaatzen, om dat ik nu en dan met u volmaakt overeenkom; en nu en dan zeer met u verschil. Mooglyk komt u dit wat vry voor; maar *zo ben ik!*’ (Félicité 1783: 3). Echt serieus wordt Wolff als het gaat over de manier waarop Nederland er volgens haar in *Adèle et Théodor* vanaf komt:

Mijn Vaderland is door u niet al te billyk behandelt. Nu, daar over heb ik reeds een woord gezegt; en, zo ik deezen Brief niet wilde bekorten, zou ik er veel meer te verdediging kunnen byvoegen. Gy vergeeft mij dit. Gy, Mevrouw, kent noch de taal, noch het huiselyk leven, noch de genie, noch de beste vernuften onzes Land (Félicité 1783: VI-VII).

Wolff verwijst met ‘daar over heb ik reeds een woord gezegt’ waarschijnlijk naar haar uitgebreide voetnoten onder een van de brieven uit *Adele en Theodoor* (geschreven vanuit ‘Amsteldam’), waarin ze kritiek heeft op het feit dat De Genlis volgens haar te weinig kennis heeft van Nederland en de Nederlanders en een aantal zaken te negatief afschildert. Om twee voorbeelden te noemen: ‘Ik twijffel niet, of gy zoudt, zo gy Noordholland nader kende, over eenige dingen nog al een weinig anders oordelen’ en ‘Maar het geen gy, charmante Vrouw, van den staat onzer kunsten, en wel byzonder van de schilderkunst zegt, is waarlyk niet billyk’ (Félicité 1783: 166). Buijnsters haalt in zijn artikel nog een aantal andere voorbeelden aan waaruit blijkt dat Wolff de schrijvers van haar bronteksten ‘op de vingers [tikt]’ (Buijnsters 1983: 221).

De vraag is nu of Wolff de schrijvers van de door haar uitgekozen originelen alleen in voetnoten corrigeerde, of dat ze dat ook tijdens het vertalen zelf deed, bijvoorbeeld in de vorm van toevoegingen en weglatingen. Valt dat laatste voor Wolff ook onder de vrijheid waarvan ze vindt dat ze die mag nemen, of beschouwt ze de brontekst zelf toch als iets onaantastbaars waarbij ze alleen in peri- en parateksten op- en aanmerkingen wil maken? Deze vraag zal in de analyse van *Herman von Unna en Ida* een van de belangrijkste uitgangspunten zijn, maar omdat Buijnsters hierop in zijn artikel over Wolffs vertalerschap een voorlopig antwoord geeft, is het interessant om op deze plek even kort in te gaan op de manier waarop ze dit in andere vertalingen doet.

In het begin van dat artikel voert hij, zoals gezegd, vooral bewijzen aan voor het feit dat Wolff 'tamelijk vrij vertaalde'. De opmerkingen die ze maakt over *De Ontroofde Hairlok* zijn al genoemd, maar ook eerder in haar carrière, toen ze D'Oxenstirn uit het Frans vertaalde (1765), schrijft ze in het voorwoord: 'De Lezer zy ook verwittigd dat ik niet alle de gedachten heb overgebracht; alleen die waarin ik het meeste genoeg gevonden heb' (in Buijnsters 1983: 222). Bovendien schrijft ze over een andere De Genlis-vertaling (het eerder genoemde *Schouwtoneel voor jonge lieden*) dat ze overwoog 'om de personen en de plaatsen wat de vervaderlandschen' (in idem: 226). Dit, samen met haar neiging tot het terechtwijzen van de schrijver van het origineel, wijst inderdaad op een vrije omgang met het origineel en wekt de indruk dat Wolffs vertaalpraktijk in de richting van het doelcultuurgerichte of zelfs adapterende vertalen gaat. Buijnsters nuanceert deze observatie echter ook, waardoor hij tegelijkertijd ook het tegenovergestelde beeld schetst: 'Betje Wolff eiste zeker geen vrijbrief voor een lukrake omwerking. Integendeel, wie steekproefsgewijs een aantal passages van haar vertalingen met het origineel vergelijkt, wordt dikwijls getroffen door een wijze van uitdrukken die het ideaal van Tytler's IIe en IIIe 'wet' nabijkomt' (Buijnsters 1983:226). Hij verwijst hiermee naar een vertaaltheoretisch werk dat Wolff aanhaalt in haar vertaling uit het Duits van Christoph Friedrich Nicolai, *Vertrouwde Brieven van Adelheid B** aan haare vriendin Julie S*** (1800). Dit is voor zover bekend de enige keer dat ze een dergelijk theoretisch geschrift noemt. Het gaat om het *Essay on the Principles of Translation* (1791) van Alexander Fraser Tytler.

Tytler formuleert in zijn door Buijnsters terecht als 'sterk [pragmatisch]' gekarakteriseerde en zeer normatieve essay drie 'wetten' waaraan een goede vertaling in zijn ogen zou moeten voldoen:

- I. A translation should give a complete transcript of the ideas of the original work
- II. The style and manner of writing in a translation should be of the same character with that of the original
- III. A translation should have all the ease of original composition (Fraser Tytler 1813²⁵: xi-xiv)

²⁵ Ik had beschikking over de derde editie, Wolff heeft de eerste of tweede druk gelezen.

Fraser Tytler lijkt zijn essay echt geschreven te hebben als handreiking aan de vertaler, want verder geeft hij onder andere antwoord op vragen als '(...) whether it is allowable in any case to add to the ideas of the original what may appear to greater force or illustration; or to take from them what may seem to weaken them from redundancy' (Fraser Tytler 1813: 35).

Wolff zal in zijn antwoord op deze vraag misschien de bevestiging hebben gelezen van wat zij zelf al dacht, zoals Buijnsters opmerkt (Buijnsters 1984: 226): 'To give a general answer to this question, I would say, that this liberty may be used, but with the greatest caution' (idem: 35-36). In het voorwoord bij *Vertrouwde Brieven* waarin ze Tytler noemt, haalt Wolff echter een ander aspect aan dat Tytler in zijn essay benadrukt, namelijk dat er voor vertalen minstens zoveel en eigenlijk meer talent nodig is dan voor het schrijven van oorspronkelijk werk:

It [het essay] will serve to demonstrate, that the Art of Translation is of more dignity and importance than has generally been imagined. It will afford sufficient conviction, that excellence in this art is neither a matter of easy attainment, nor what lies at all within the reach of ordinary abilities; since it not only demands those acquired endowments which are the fruit of much labour and study, but requires a larger position of native talents and of genuine taste, than are necessary for excelling in many departments of original composition.' (Fraser Tytler 1813: ix)

Dit blijkt ook min of meer uit Fraser Tytlers derde 'vertaalwet', waarin hij zoals gezegd stelt dat een vertaling dezelfde mate van natuurlijkheid moet bezitten als een oorspronkelijk werk. Wolff benadrukt in haar voorwoord ook in haar eigen woorden dat vertalen evenveel vraagt als schrijven en daarom ook net zo gewaardeerd zou moeten worden: 'Zoude het intusschen niet billijker zijn toe te staan: dat eene weluitgevoerde Vertaaling, van een goed boek, ook zijne verdienste heeft?'. '[V]an een goed boek' is hier overigens wel een cruciale opmerking, want 'weê hem die zijn talent misbruikt, om vreemd onkruid op onzen Vaderlandschen grond te planten!' (Nicolai 1800: 3) Een vertaling is dus alleen van waarde als de brontekst een zekere kwaliteit heeft en Nederland is volgens Wolff ook alleen met dit soort vertalingen geholpen.

Wolffs vertalingen zelf zouden volgens Buijnsters dus, voor zover hij dat onderzocht heeft, wat stijl en natuurlijkheid betreft redelijk trouw zijn aan hun bronteksten. Toch gaat hij ervan uit dat het essay van Tytler niet veel invloed meer op Wolffs vertaalactiviteiten kan hebben gehad, aangezien ze er waarschijnlijk pas in 1797 mee in aanraking is gekomen

(Buijnsters 1983: 226). Of dit daadwerkelijk zo geweest is, is uiteraard niet meer vast te stellen, maar aangezien Wolff na 1797 nog zes vertalingen heeft gepubliceerd, acht ik het ook niet geheel onmogelijk. Getuige het voorwoord bij *Vertrouwde Brieven* was ze er het in ieder geval wel mee eens. Aan de andere kant, als behoorlijk zelfbewuste vertaalster en eigenzinnige vrouw in het algemeen liet ze zich misschien inderdaad niet de wet voorschrijven, zoals Buijnsters suggereert (idem: 225). Dit zou volledig in overeenstemming zijn met het feit dat ze in haar voorwoorden, commentaren en brieven nergens een verwijzing maakt naar het Nederlandse vertaaldiscours van haar tijd, zoals gezegd haalt ze behalve het essay van Tytler geen enkele op vertalen reflecterende tekst aan. Naast haar zelfbewuste houding en haar eigenzinnigheid geeft Buijnsters hier nog een andere plausible verklaring voor: 'Al haar ideeën over vertalen en vertalingen droegen (...) een pragmatisch karakter. Het zijn ervaringen, opgedaan bij het zelf lezen en overzetten' (idem). Zeker in de laatste periode van haar leven zal ze inderdaad vooral pragmatisch met vertalen zijn omgegaan: er moest vooral brood mee op de plank gebracht worden. Het is daarom ook niet verwonderlijk dat ze uitgerekend Tytlers praktische handleiding wel aanhaalt.

Waarom Herrmann von Unna?

Buijnsters heeft zich afgevraagd wat Wolff ertoe bewoog bepaalde teksten te vertalen, en constateert dat er afgaand op de gekozen bronteksten geen duidelijk patroon valt waar te nemen:

(...) [E]r lijkt – op De Genlis na – weinig homogeniteit te zitten in de lange reeks van schrijvers die Betje Wolff het vertalen waard achtte. Het zijn zo vaak figuren van het tweede plan. Waarom wèl Richard Cumberland, Christiane Naubert-Hebenstreit, en Mme Beccary in plaats van Sterne, Goethe of J. J. Rousseau? (Buijnsters 1984: 314)

Van Dijk haalt deze uitspraak van Buijnsters ook aan en beantwoordt voor hem de gestelde vraag: 'twee van de drie genoemden zijn vrouwen' (Van Dijk 1996: 246). Het is zeker niet uit te sluiten dat Wolff een voorliefde had voor teksten van vrouwelijke schrijvers, maar in het geval van Naubert kan dit geen rol gespeeld hebben, omdat Wolff niet wist dat zij de auteur van *Herrmann von Unna* was. Uit het voorwoord kunnen we in ieder geval opmaken dat Wolff het boek met instemming had gelezen en er zelfs pedagogisch nut in zag: 'Indien mijn oordeel iets geldt, dan durf ik zeggen, dat de lezing daarvan aangenaam, en behaaglijk is; dat

de bedagtzaamste moeder deezen roman, met genoeg in de kleene ['kleine'] bibliotheek haarer dochters zal geplaatst zien' (Naubert 1804: 3). Dat Wolff inderdaad ook zelf ideeën heeft over de opvoeding van kinderen blijkt uit het feit dat zij in 1779 een werkje publiceert met de titel *Proeve over de opvoeding*.²⁶ Verder noemt ze *Herrmann von Unna* een 'belangrijke Historie' die een bepaald historisch besef kan oproepen, vooral bij

[hen] die zich gelukkig achten, om dat zij, in de barbaarsche middeleeuwen; toen geheel europa zuchtte onder het knellend juk van domheid, bijgeloof en de wreedste vervolgingen, niet op het groot toneel der waereld in 't leven traden; en die, al wenschen zij nu en dan eens, dat zommige voorvallen wat anders gewijzigd wierden, zullen de Voorzienigheid danken, voor het onwaardeerbaar geschenk, 't welk het menschedom in de Reformatie ten deel viel (in Naubert 1804: 4).

Het lijkt er dus op dat Wolff dit werk niet alleen uit literaire overwegingen ter vertaling heeft uitgekozen. Wat betreft cultuurspecifieke elementen is het daarom interessant om bij de analyse de vraag te stellen hoe Wolff omgaat met de historische elementen in de tekst, volgens haar dus samen te vatten met 'het knellend juk van domheid, bijgeloof en de wreedste vervolgingen'. Met dat laatste doelt ze waarschijnlijk vooral op de activiteiten van de geheime gerechtshoven die in de tekst zo'n grote rol spelen. Laat ze die voor wat ze zijn, becommentarieert ze die of past ze die aan als het haar te gortig wordt?

De receptie van de vertaling

Van *Herman von Unna en Ida* zijn twee recensies terug te vinden, de eerste uit de *Hedendaagsche vaderlandsche bibliotheek van wetenschap, kunst en smaak* (1805). Deze recensie is vrij kort en gaat, voor zover ik kan beoordelen, niet op de vertaling in.²⁷ De recensent opent wel met de opmerking dat de roman is aangekondigd 'als door eene bekwame en bekende hand, uit het Hoogduitsch vertaald'. Verder klinkt er eigenlijk vooral kritiek, want het verhaal kon de recensent niet overal boeien:

²⁶ Zie voor een bespreking van deze ideeën de inleiding van H.C. De Wolf bij de heruitgave uit 1977 (in Wolff 1977 (1779): 7-30).

²⁷ De gedigitaliseerde versie in Delpher gaat niet verder dan de eerste bladzijde van de recensie (238), waardoor ik kan niet achterhalen of de recensie oorspronkelijk langer was.

Het behoort, onzes inziens, onder die Werken, welke weinigen, zonder verveling, tot aan het einde, zullen doorlezen, hoewel stijl en voordragt anders niet onbevallig zijn. – Wegens de wijdlopigheid en telkens bijkomende voorvallen, is het ons, volgens het bepaalde bestek, niet doenlijk, een geregeld uittreksel daarvan te geven (Bibliotheek 1805: 238).

De tweede recensie komt uit de *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1805). Vergelijkbaar met de manier waarop Nauberts romans automatisch aan een man werden toegeschreven, gaat de recensent er hier vanuit dat de vertaler een man is: 'wy [danken] den Vertaler vooral ook voor de moeite, die hy zich heeft gegeven, om ons enigszins in te lichten ten opzichte van dier geheime Gerichtshoven, die in de Middeleeuwen zoveel gezags hadden' (VLO 1805: 140). De recensent stemt in met wat Wolff in het voorwoord schrijft, namelijk dat men zich na lezing van de roman gelukkig mag prijzen dat 'men niet in de barbaarsche Eeuwen geboren werd, waartoe dit verhaal behoort' (idem: 139-140). Er worden wat tekstvoorbeelden genoemd die dit ondersteunen, maar er is geen aandacht voor stilistische elementen of de vertaling zelf. Daarom biedt deze recensie, net als de vorige, geen nieuwe aandachtspunten voor de analyse.

Titel

Vanaf dit punt in de analyse worden de vertaalkeuzes van Betje Wolff steeds op het continuüm brontaalgericht – doelcultuurgericht geplaatst, te beginnen met de titel van de vertaling. Is de titel direct vertaald, duidt dit op een brontaalgerichte strategie, is de titel in hoge mate aangepast of vervangen, duidt dit op een doelcultuurgerichte strategie. Daarbij moet wel een kanttekening geplaatst worden, want het is goed mogelijk dat, net als tegenwoordig meestal het geval is, de uitgever meer invloed had op de vertaling van de titel dan Wolff zelf. Toch kan ook dit van een bepaalde vertaalstrategie getuigen: het is immers niet onmogelijk dat Wolff en haar uitgever overleg hebben gehad over de manier waarop de vertaling aangepakt moest worden. In ieder geval kan vastgesteld worden dat er voor een middenweg gekozen lijkt te zijn tussen het direct vertalen van de titel en het volledig aanpassen ervan. De schrijfwijze van 'Herrmann' is aangepast aan de Nederlandse ('Herman') en 'Ida' is aan de titel toegevoegd. Opvallend is daarbij overigens wel dat het Duitse 'von' wel behouden blijft en niet wordt omgezet in het Nederlandse 'van'. De ondertitel van de vertaling is wat explicieter dan die van het origineel, 'Eine Geschichte aus

den Zeiten der Vehmgerichte' wordt namelijk 'Tafereelen uit de Geschiedenis der Geheime Gerechtshoven der XIV en XV Eeuw'. Op die manier wordt direct door de titel al duidelijk dat het verhaal zich in de middeleeuwen afspeelt, waar dit bij het origineel niet per se het geval is.

Titelpagina

Op de titelpagina staat 'uit 't Hoogduitsch vertaald', dus is het voor de lezer direct duidelijk dat hij of zij een vertaling gaat lezen. De naam van de vertaalster ontbreekt. De vermeende auteur van de brontekst wordt daarentegen wel genoemd, maar zoals gezegd is dat niet de juiste: in plaats van Veit Weber had dat Benedikte Naubert moeten zijn. Dat kon de uitgever op dat moment niet weten, Nauberts anonimiteit werd immers pas in 1817 opgeheven. In ieder geval duidt het noemen van de brontekstauteur op een brontaalgerichte strategie. Overigens kunnen ook andere overwegingen hierbij een rol gespeeld hebben: de bekendheid van Veit Weber zou de boekverkoop wellicht kunnen stimuleren. Des te opmerkelijker is het daarom dat Betje Wolff, die toch ook grote bekendheid had, niet als vertaalster genoemd wordt. Dit kan als illustratie gezien worden voor het feit dat vertalen als secundair of zelfs minderwaardig werd gezien aan het schrijven van oorspronkelijk werk.

Volledigheid van de vertaling

Op het eerste gezicht lijkt Wolffs vertaling integraal te zijn: de vertaling verscheen net als het origineel in twee delen. In de tweede fase, de analyse van de macrostructuur, zal echter gekeken moeten worden of dit ook daadwerkelijk het geval is. Met behulp van de matrix van de vertaling wordt dan bijvoorbeeld duidelijk of alle hoofdstukken vertaald zijn, of de opbouw van die hoofdstukken wel of niet behouden is en of het opdelen van de roman in twee delen op hetzelfde punt gebeurd is.

Hypothese fase 1

In de eerste fase van de analyse wordt al direct duidelijk dat er, zoals ik in mijn theoretisch kader al voorspelde, vaker sprake lijkt te zijn van een middenweg of een grijs gebied dan van een eenduidige keuze voor de ene of de andere strategie. Toch denk ik dat het op basis van de bovenstaande informatie mogelijk is om een voorlopige en voorzichtige uitspraak te doen over de gekozen strategie. De veronderstelde volledigheid van de vertaling, het noemen van het feit dat het om een vertaling gaat en het noemen van de auteur van de brontekst wijzen in de richting van een brontaalgerichte strategie. De vertaling van de titel laat zoals gezegd een minder duidelijk beeld zien, maar neigt wat mij betreft toch wel naar aanpassing en dus een doelcultuurgerichte strategie. Wolff en de uitgever lijken gemeend te hebben dat de titel in aangepaste vorm het Nederlandse publiek beter aan zou spreken, door de twee hoofdpersonen erin op te nemen en de verwijzing naar de middeleeuwen explicieter te maken. Desondanks zijn er ook veel elementen uit de titel behouden gebleven – vergelijken we deze titel bijvoorbeeld met die van Van Meertens vertaling wordt onmiddellijk duidelijk dat het nog veel rigoureuzer kan – en om die reden vind ik de keuze daarvoor niet per se opwegen tegen de andere keuzes die gemaakt zijn. Daarom kom ik tot de voorlopige conclusie dat Wolff een min of meer brontaalgerichte strategie gebruikt heeft. In de volgende fase van de analyse zal gekeken moeten worden of hiervoor in de macrostructuur ook aanknopingspunten te vinden zijn.

Fase 2: De analyse van de macrostructuur

De matrix van de vertaling

Wat betreft de matrix van de vertaling wordt uit de inhoudsopgave van het eerste deel duidelijk dat de opbouw in hoofdstukken behouden is gebleven in de vertaling. Het laatste hoofdstuk van dit eerste deel komt ook overeen met het laatste hoofdstuk van het eerste deel van de brontekst: ‘Herman wordt met een Leeuwenhuid bekleed’ (Naubert 1804 I: 292) – ‘Herrmann wird mit einer Löwenhaut bekleidet’ (Naubert 1789 I: 329). Dit laat zien dat de roman in de vertaling op hetzelfde punt in twee delen is opgeknipt als de brontekst. Dit doet vermoeden dat ook in het tweede deel de opbouw in hoofdstukken is aangehouden, iets wat

inderdaad duidelijk wordt uit de inhoudsopgave (die overigens pas helemaal aan het einde volgt, in tegenstelling tot het eerste deel). De opbouw wijkt echter op een punt af van die van het origineel: het dertigste hoofdstuk van het tweede deel van de brontekst ('Düstere Wolken, hinter welchen die Sonne glänzt', waarin Herrmann plannen maakt om Ida te bevrijden uit het klooster (Naubert 1789 II: 317)) lijkt in de vertaling te zijn overgeslagen. Na het negentwintigste hoofdstuk volgt namelijk direct het eenendertigste, en ook verderop in het tweede deel is het dertigste hoofdstuk niet terug te vinden. De reden hiervoor is niet duidelijk, het zou kunnen dat in het exemplaar dat Wolff en de uitgever gebruikten dit hoofdstuk ontbrak of dat het verdwenen is uit het gedigitaliseerde exemplaar dat ik gebruik, maar er kan ook sprake zijn van bewuste weglating. Dat laatste acht ik echter wel minder waarschijnlijk, aangezien er op geen enkele manier commentaar of toelichting op wordt gegeven. De inhoud van het hoofdstuk geeft op het eerste gezicht ook geen aanleiding om te denken dat Wolff het uit zedelijke overwegingen heeft weggelaten: Ida's echte vader, graaf Eberhard von Württemberg, geeft Herrmann toestemming om met Ida te trouwen als hij erin slaagt haar te bevrijden (Naubert 1789 II: 318-322). Een dergelijke motivatie lijkt me dus ook niet waarschijnlijk.

Bij het bestuderen van de vertaalde hoofdstuktitels valt daarnaast hoofdstuk drieëntwintig uit het tweede deel op, omdat daarin sprake is van een inhoudelijke verschuiving: 'Auch dem elendesten Standen fehlt es nicht an Freuden' wordt bij Wolff 'Ook in de grootste ellende heeft men vrienden'. Hier lijkt echter sprake te zijn van een vertaalfout: Wolff heeft het woord 'Freuden' [vreugde] waarschijnlijk per abuis aangezien voor 'Freunden' [vrienden]. De overige hoofdstuktitels komen inhoudelijk overeen met die van de brontekst.

Het plot

Uit de analyse van de matrix van de vertaling komt bijna automatisch ook een antwoord voort op de vraag of het plot in de vertaling wordt aangepast, wat past in een doelcultuurgerichte strategie, of dat het plot onveranderd blijft, wat juist een broncultuurgerichte strategie doet vermoeden. In het geval van *Herman von Unna en Ida* is zoals hierboven beschreven de matrix van de vertaling nagenoeg dezelfde als die van de brontekst. Dit leidt ertoe dat dit ook voor de handeling geldt, met uitzondering van het einde van het tweede deel, waarin dus een hoofdstuk ontbreekt. Maar ook hier ben ik niet van

mening dat deze kleine afwijking, die misschien zelfs gedwongen is gedaan omdat het hoofdstuk ontbrak, zoveel gewicht heeft dat gesproken kan worden van een (in dit opzicht) doelcultuurgerichte strategie. Of de beschrijving van de personages en gebeurtenissen tot in detail overeenkomt met die in het origineel kan pas beoordeeld worden na analyse van de meso- en microstructuur, maar in ieder geval gaat het om dezelfde personages en gebeurtenissen.

De narratieve structuur

In de narratieve structuur van *Herrmann von Unna* speelt men name het vertelperspectief een grote rol. Er is in bijna alle hoofdstukken sprake van een auctoriale verteller en de illusie wordt gewekt dat dit de schrijfster zelf is, die veelvuldig reflecteert op het vertelde en de lezer vaak rechtstreeks aanspreekt. Opvallend is daarbij wel dat vaak, niet altijd, de meervoudsvorm 'wir' [wij] wordt gebruikt, wat toch ook weer de indruk wekt dat het om meerdere vertellers zou gaan. Zoals al eerder opgemerkt is de reden hiervoor niet helemaal duidelijk. Er is in ieder geval geen enkele aanwijzing voor dat Naubert hulp zou hebben gehad tijdens het schrijven of dat ze bijvoorbeeld ook uit naam van de uitgever zou 'spreken'. Het is daarom vermoedelijk een bewust ingezet stijlmiddel, wellicht aangewend om de autoriteit van de verteller te verhogen. Het is voorstelbaar dat Naubert de authenticiteit van de gebruikte kroniek kracht bij wil zetten door in de meervoudsvorm te schrijven en zo de illusie te wekken dat er meerdere 'getuigen' zijn voor het feit dat die kroniek echt bestaat en de informatie daaruit waarheidsgetrouw is weergegeven. Juist omdat bewezen is dat Herrmann von Unna en Ida Münster niet bestaan hebben, maar Naubert ze presenteert alsof dit wel het geval is (ze maken volgens haar immers deel uit van de kroniek), is het niet ondenkbaar dat dit onderdeel is van het spel dat Naubert met de lezer speelt. In ieder geval kunnen we vaststellen dat ze dit vertelperspectief vaker gebruikt, want in een van haar andere historische romans, *Walter von Montbarry. Grossmeister des Tempelordens*, gebeurt iets vergelijkbaars. Daarin begint ze overigens wel met de ik-vorm, maar schakelt ze later over op de wij-vorm.²⁸ In *Herrmann von Unna* gebeurt het

²⁸ *Walter von Montbarry* begint als volgt: 'Wüßte ich, meine Leser! daß ihr jenen Trieb, der mich von meiner Kindheit an zu den Begebenheiten der Vorwelt hinriß, und mir so machen Stunde der Wonne und seligen Schwermuth gewährte, mit mir gemein hättet; wüßte ich, daß ihr gern in dem heiligen Dunkel weiltet, das die Zeiten des grauen Alterthums deckt, und euch an den seltsamen Gestalten ergötzet, die die Geschichte aus jenen Dämmerungen hervorgehen heißt, ich würde glauben, der bloße Titel dieser Blätter müßte eure Neugier

omgekeerde, hierin begint ze in de wij-vorm en schakelt ze verderop af en toe over op de ik-vorm. Dit lijkt redelijk willekeurig te gebeuren, ik heb daar weinig lijn in kunnen ontdekken.

In het eerste deel van *Herrmann von Unna* wordt een keer van het beschreven vertelperspectief afgeweken en in het tweede deel twee keer. De eerste keer gebeurt dit in het twintigste hoofdstuk van het eerste deel, waarin Ida in de eerste persoon vertelt over hoe het haar bij het veemgericht vergaan is (en waarvan een deel op meso- en microniveau genalyseerd zal worden).

In het vijfde hoofdstuk van het tweede deel, *Ida von Württemberg, an Herrmann von Unna*, komt het ook voor. Zoals de titel duidelijk maakt, heeft dit hoofdstuk de vorm van een brief van Ida aan Herrmann. Ida vertelt hierin over de droom die ze gehad heeft, die Herrmann uiteindelijk doet vluchten. Ida spreekt Herrmann direct aan, zonder tussenkomst van de auctorale verteller:

Herrmann, ich träumte, oder ich sah ein Gesicht – es sey, was es sey, genug es war eine Sache, die mir begegnete, und also muß es dir wichtig seyn. Du mußt es annehmen als es Wahrheit wär, mußt mir gehorchen, denn deine Ida fordert es von dir. Fliehe! fliehe Herrmann, die Rache verfolgt dich! (Naubert 1789 II: 41)

De tweede perspectiefwisseling in het tweede deel is hiermee enigszins vergelijkbaar, want in het vijfentwintigste hoofdstuk, 'Die Schwester Veronika', 'citeert' Naubert uit het dagboek van de koningin van Hongarije. Ook hier staat de auctorale verteller even buitenspel, getuige de beginzin: 'Ja Schwestern, ich war einst eine Königin! Die arme von euch so verachtete Veronika trug einst eine Krone!' (idem: 266)

Wolff maakt wat het vertelperspectief betreft in de eerste zinnen van de roman een interessante keuze, want ze zet de door Naubert gebruikte meervoudsvorm om in de ik-vorm. In de analyse van de meso- en microstructuur zal ik het begin van de roman analyseren en hier voorbeelden van geven. Wolff licht deze keuze helaas niet toe, maar ze zou er verschillende redenen voor kunnen hebben. In de eerste plaats weet ze dat er sprake was van één auteur (in haar perceptie Veit Weber) en als ze ervan uitgaat dat hij de verteller is, zou het best een logische keuze zijn om de ik-vorm te gebruiken. Het is echter ook

reisen, und ihr würdet es gern sehen, daß ich noch einmal die Feder ergreife, um euch etwas von längst verflossenen Zeiten zu erzählen; Märchen oder Wahrheit, oder wie es euch dasselbe zu nennen beliebt' (Naubert 1786 I: 7). De laatste zin van het eerste deel laat zien dat Naubert van vorm gewisseld is: ' (...) [m]orgen, morgen sagen wird zu unsern Lesern, indem wir den ersten Theil unsers Buchs schließen' (idem: 504).

mogelijk dat ze de verschuiving om een andere reden toepast. Het gebruik van de ik-vorm maakt het vertelperspectief immers persoonlijker, en aangezien het voorwoord doet vermoeden dat de betrokkenheid van Wolff bij deze vertaling groot is – ze is overtuigd van het nut van de tekst en deed veel moeite om meer informatie te vinden over de geheime gerechtshoven – is het ook niet ondenkbaar dat ze de tekst op deze manier als het ware naar zich toe heeft willen trekken. De gebruikte ik-vorm kan namelijk de illusie wekken dat Wolff de verteller is. Tegen de stelling dat ze dit effect zou willen bereiken is echter wel weer in te brengen dat ze in het voorwoord Veit Weber met zoveel woorden noemt en haar tekst echt als vertaling presenteert. Bovendien blijkt al snel dat ze niet consequent is: in de vijfde alinea van het eerste hoofdstuk (Wolff 1804 I: 2, zie ook de analyse van de meso- en microstructuur, vanaf p. 81) gaat ze over op de meervoudsvorm. In de gekozen fragmenten voor de analyse op meso- en microniveau komt de wisseling van persoonsvorm ook een paar keer voor, ik zal proberen te achterhalen of daarin bij Wolff wel lijn is te ontdekken.

Omdat het begin van de roman echter het eerste is waar de lezer mee geconfronteerd wordt en uit de beschrijving van Wolffs vertaalactiviteiten en -poëtica blijkt dat ze het lang niet altijd met ‘haar’ auteurs eens is en het niet nalaat om commentaar te leveren op de brontekst, is het wel van belang om te onderzoeken of en hoe ze in haar vertaling haar standpunt ten opzichte van de brontekst formuleert. Als ze dit in voetnoten doet, spreekt dat de suggestie tegen dat ze zichzelf als verteller zou willen presenteren (al is het alleen maar in het allereerste begin), want dan laat ze de brontekst de brontekst zijn en neemt ze dus afstand. Als echter uit de analyse van de meso- en microstructuur blijkt dat ze in de vertaling zelf zodanige verschuivingen heeft toegepast dat daarin een bepaald standpunt of commentaar naar voren komt, getuigt dat ervan dat de afstand tussen haar en de brontekst heel klein is, en zou de suggestie dat ze deze naar zich toe heeft willen trekken door middel van het (in het begin) gekozen vertelperspectief waarschijnlijker maken.

Voetnoten

De brontekst bevat zeventien voetnoten, waarin Naubert met name extra informatie geeft over de achtergrond van bepaalde personages en over de geheime gerechtshoven. Deze informatie is eigenlijk altijd neutraal, maar een keer laat ze haar eigen standpunt doorschemeren. Dit doet ze in het vijftiendste hoofdstuk van het tweede deel, dat net ook al even voorbijkwam, waarin het verhaal van de koningin van Hongarije verteld wordt. Zonder te veel op de details in te gaan: er wordt verteld over een non die op het punt staat de eed te breken die ze heeft afgelegd. Naubert becommentarieert in een voetnoot: 'Man verzeihe die frommen Seelen jener Zeit ihre Irrthümer' (Naubert 1789 II: 274). Op deze manier maakt ze duidelijk dat de gang van zaken haar goedkeuring niet weg kan dragen, maar dat de mensen in die tijd nou eenmaal niet beter wisten.

Wolffs doelttekst bevat ook voetnoten, maar bij telling valt op dat dat er een stuk minder zijn, tien in plaats van zeventien. De meeste voetnoten in de doelttekst zijn vertalingen van de voetnoten van Naubert, maar Wolff heeft er een aantal weggelaten en bovendien twee voetnoten zelf toegevoegd. Met name die zijn interessant, omdat de vraag is of ze daarin blijk geeft van haar standpunt ten opzichte van de tekst. De eerste eigen voetnoot van Wolff duikt op in het begin van het eerste deel, om precies te zijn in de scene waarin Ida tijdens het huwelijksfeest keizerin Sophie een schaal met gouden munten overhandigt en zij haar hiervoor iets terug wil geven. Sophie biedt haar een ketting aan, maar Ida slaat dit af en vraagt om een lok van de keizerin. Bij het afknippen hiervan verwondt Sophie zichzelf met een schaar, waardoor er wat bloed op de Ida's sluier terecht komt. De omstanders winden zich daar nogal over op, maar de keizerin zelf is 'meer verschrikt door het geweld, dat men maakte, dan door dit onbeduidend toeval'. Wolff wijst de lezer er in haar voetnoot op dat dit voor Ida allesbehalve onbeduidend is: '[n]iet voor Ida, dit gelieve de Lezer te onthouden' (Naubert 1804 I: 12), waarmee ze vooruitwijst naar het moment dat Ida op verdenking van tovenarij voor het veemgericht moet verschijnen. Het bloed aan haar sluier bewijst volgens de rechters namelijk dat ze wel degelijk iets te maken heeft met het doodgeboren prinsesje. Wolff helpt de lezer hier dus als het ware een handje.

Wolffs tweede eigen voetnoot vinden we verderop in het eerste deel van de vertaling, in het hoofdstuk waarin Ida wederom voor het veemgericht moet verschijnen en een onbekende, die later Herrmann blijkt te zijn, van haar onschuld getuigt. De rechters geven hem te verstaan dat hij met steviger bewijs moet komen, wil hij hen ervan overtuigen dat Ida geen tovenaars is. Hij beseft dat dit ondoenlijk is: 'Ida's verdediger gevoelde, hoe zwaar, ja, hoe onmogelijk een bewijs van dit soort zijn moest'. Wolff verplaatst zich in haar voetnoot bij deze opmerking als het ware in de verbazing van de lezer als ze daaraan 'in de 14de Eeuw' toevoegt (Naubert 1804 I: 186), want hiermee benadrukt ze extra dat men in die tijd nog echt in hekserij geloofde en dat bewijs niet gauw afdoende was om iemand daarvan vrij te pleiten. Dit valt voor Wolff ongetwijfeld onder wat ze in haar voorwoord het 'knellend juk van domheid, bijgeloof en de wreedste vervolgingen' noemt (in idem: VI).

Tot slot is er nog een voetnoot die een soort tussenvorm is tussen een rechtstreeks van Naubert overgenomen voetnoot en een eigen voetnoot, wederom in het eerste deel van de vertaling, in het negentiende hoofdstuk. Ida wordt daarin opgewacht door haar begeleider die haar naar het veemgericht zal brengen. Naubert legt in haar voetnoot uit dat de leden van het veemgericht een soort codewoorden gebruikten waaraan ze elkaar herkenden: 'Die gewöhnlichen Wörter, an welchen die heimlich Verbundenen des Vehmgerichts sich erkannten, waren: Steil, Stein, Gras, Grein, doch wollen einige behaupten, daß bey verschiedenen Gelegenheiten auch andere Losungen [sic] gewählt wurden' (Naubert 1789 I: 183). Wolff neemt deze zin in zijn geheel over, maar voegt er nog iets aan toe:

De gewoone woorden aan welke dit heimelijk gericht de leden kende, waren *steil, steen, gras, grein*. Men zegt ook, dat zij voor andere gelegenheden ook andere leuswoorden hadden. Dit gerichtshof noemde men het *Vehmgerichte*. De beduidenis des woords vinde ik nergens. *Aanmerking des Auteurs* (Naubert 1804 I: 163, cursivering overgenomen).

In deze voetnoot gebeuren twee dingen tegelijk. In de eerste plaats voegt Wolff informatie toe, ze laat de lezer weten dat ze de betekenis van het woord 'Vehmgericht' niet heeft kunnen achterhalen. Daarnaast is de afsluiting van de voetnoot met 'Aanmerking des Auteurs' interessant, want bij de andere voetnoten die ze uit de brontekst heeft meevertaald, ontbreekt een dergelijke opmerking.²⁹ Waarom ze die specifiek op deze plek

²⁹ Vlak voor deze 'gecombineerde' voetnoot vinden we een voorbeeld van een meevertaalde voetnoot zonder opmerking erbij: Naubert merkt op dat de edelman Konrad von Langen, over wie het kort gaat, ook wel als

wel toevoegt is onduidelijk, maar de eigen tekst van Wolff getuigt er in ieder geval wederom van dat ze de lezer op een bepaalde manier tegemoet wil komen door extra informatie te geven, net zoals ze dat in haar eigen voetnoten doet door vooruit te wijzen naar wat er komen gaat of een bepaald aspect extra te benadrukken.

Hypothese fase 2

Na de analyse van de macrostructuur blijken er, zoals ik me in mijn hypothese naar aanleiding van de eerste fase van de analyse afvroeg, inderdaad aanknopingspunten te zijn voor het feit dat Wolff een (overwegend) brontaalgerichte strategie gebruikt heeft. De matrix van de vertaling komt bijna helemaal overeen met die van de brontekst, hetzelfde geldt voor het plot. De afwijking die optreedt door het weglaten van een hoofdstuk is niet goed te verklaren vanuit een van de twee vertaalstrategieën maar lijkt een andere oorzaak te hebben. Van de narratieve structuur wijkt Wolff in het begin van de roman af door de persoonsvorm van de verteller aan te passen, maar nog in het eerste hoofdstuk gaat ze vervolgens op de meervoudsvorm over die ook in de brontekst gehanteerd wordt. Na bestudering van de voetnoten in de vertaling blijkt dat Wolff weliswaar een paar eigen voetnoten toevoegt, maar dat ze daarin niet, wat duidelijk op een doelcultuurgerichte strategie zou wijzen, commentaar levert op de brontekst of de auteur daarvan. Wolffs voetnoten zijn eerder een handreiking naar de lezer. Hoewel ze in het voorwoord kenbaar maakt dat in de tekst zaken aan de orde komen die laakbaar zijn, levert ze geen commentaar op de manier waarop Naubert deze zaken afschildert of beoordeelt. In dat opzicht zijn Wolffs voetnoten bij *Herman von Unna en Ida* absoluut niet te vergelijken met haar voetnoten bij *Adèle en Theodoor* van Madame De Genlis (zie de beschrijving van Wolffs externe vertaalpoëtica in fase 1, vanaf p. 61), waarin ze de auteur van stevige repliek dient. Daarom blijf ik ook na de analyse van de macrostructuur bij mijn hypothese dat Wolff zich van een overwegend brontaalgerichte bediend heeft. Het is echter de vraag of Wolff zich, net als in de voetnoten, ook in de vertaling zelf van impliciet of expliciet commentaar onthoudt. Dit moet blijken uit de analyse van de meso- en de microstructuur.

'Johann von Langen' bekendstaat: 'Nach andern Johann von Langen' (Naubert 1789: 178). Wolff neemt dit op dezelfde plek rechtstreeks over: 'Anderen noemen hem Jan van Langen' (Naubert 1804: 158).

Fase 3: De analyse van de meso- en microstructuur

Verantwoording van de fragmentkeuze

In een onderzoek als dit, waarin de beschikbare ruimte beperkingen oplegt aan de omvang van de analyse, ziet de onderzoeker zich voor de uitdaging gesteld fragmenten te selecteren die zo representatief mogelijk zijn voor de gehele tekst. In het geval van *Herrmann von Unna* is dit niet eenvoudig, want door de omvang van de roman en de veelheid aan verhaallijnen en personages gebeurt er bijna in ieder hoofdstuk wel iets dat invloed heeft op het verloop van het verhaal. Zoals ik in het theoretisch kader uiteen heb gezet, let ik bij de analyse van de meso- en microstructuur op drie aspecten: de manier waarop Wolff is omgegaan met passages met een zedelijk of religieus karakter en met tekst- en cultuurspecifieke elementen. Dit heeft als bijkomend voordeel dat het de fragmentkeuze stuurt: het is dus zaak fragmenten te selecteren die over bovenstaande aspecten zoveel mogelijk informatie geven. De handeling is daarvoor niet het belangrijkste. In *Herrmann von Unna* worden bovenstaande aspecten met name op de volgende wijze belichaamd.

Passages met een zedelijk of religieus karakter

Zoals blijkt uit Wolffs voorwoord zijn de passages met een zedelijk of religieus karakter in haar optiek met name de passages over de veemgerichten, het geloof in hekserij en het bijgeloof in het algemeen. Beide aspecten komen het duidelijkst naar voren in de hoofdstukken waarin Ida beschuldigd wordt van betrokkenheid bij de dood van het kleine prinsesje en waarin ze voor het veemgericht moet verschijnen, oftewel het zeventiende hoofdstuk van het eerste deel, 'Ein fürchterliches Ungewitter' (Naubert 1789 I: 158-171) en het twintigste hoofdstuk van datzelfde deel, 'Ida erzehlt' (idem: 184-196), waarin Ida vertelt hoe het haar voor het veemgericht is vergaan. Daarnaast wil ik ook het begin van de roman aan een meso- en microstructurele analyse onderwerpen, omdat daarin keizer Wenzel geïntroduceerd wordt, die zoals is vastgesteld niet bepaald zedelijk gedrag vertoont.

Tekstspecifieke elementen

De belangrijkste tekstspecifieke elementen van de brontekst zijn, zoals al een paar keer naar voren is gekomen, het vertelperspectief en de manier waarop de verteller constant reflecteert op het vertelde en de manier waarop de lezer wordt aangesproken. Omdat deze aspecten in de hele roman aanwezig zijn, is het niet noodzakelijk hiervoor aparte fragmenten te kiezen, maar kunnen deze aspecten onderzocht worden de hierboven genoemde hoofdstukken.

Cultuurspecifieke elementen

Als het gaat om cultuurspecifieke elementen, betreft het in deze roman met name historische aangelegenheden: de gebruiken aan het hof van keizer Wenzel en de gang van zaken omtrent de veemgerichtten. Daarnaast speelt natuurlijk de situering van het verhaal in met name Praag en Westfalen een rol. Hier is het gebruik en de spelling van persoonsnamen en namen van landen en steden uiteraard onderdeel van. Ook dit zijn, net als de tekstspecifieke elementen, min of meer 'algemene' elementen die ook voorkomen in het eerste, zeventiende en twintigste hoofdstuk en dus meegenomen kunnen worden in de analyse.

Verdere inperking

Omdat een analyse van twee volledige hoofdstukken en een deel van het eerste hoofdstuk echter nog steeds de kaders van deze scriptie te buiten zou gaan, is het noodzakelijk om de hoeveelheid tekst verder in te perken. Ik kies uit de hoofdstukken de passages die het meest veelzeggend zijn (waarbij ik van de brontekst uitga en de corresponderende passage uit de vertaling daarnaast leg). Hieronder volgt daarom een precieze lijst van tekstfragmenten waarvan ik de meso- en microstructuur zal onderzoeken:

- Erster Theil, *Erstes Kapitel. Ein Gespräch am Hochzeitstage*: p. 5 t/m 8 (t/m '... Vorwürfe zu fügen').

- Erster Theil, *Siebzehntes Kapitel. Ein fürchterliches Ungewitter*: p. 158 t/m 160 (t/m '... eine todte Prinzeßinn!'), p. 160 (vanaf 'Die Lehre von...') t/m p. 163 t/m p. 164 (t/m '... ihren Stuhl zurück').

- Erster Theil, *Zwanzigstes Kapitel. Ida erzehlt*: p. 184 t/m 185 (t/m '... von Ida hören'), p. 186 (vanaf '... Erzehle mir, mein ...' t/m 'ihre Erzählung anzufangen'), p. 188 (vanaf 'Auf einmal hörte ...') t/m 192 (t/m '... zufrieden sprechen konnte'), p. 192 (vanaf 'Gott weiß, was...') t/m 193 (t/m '... nicht genannt ward').

Analyse fragment 1

Omgang met passages met een zedelijk of religieus karakter en tekstspecifieke elementen

Zoals ik al aankondigde, wil ik beginnen met een analyse van het begin van de roman, waarvan hieronder een passage uit de brontekst en de vertaling staan. De onderstrepingen geven steeds de verschuivingen aan. Daarbij let ik op de vertalergebonden verschuivingen, en niet zozeer op de taalgebonden.³⁰ Daarbij valt op dat de grenzen tussen zedelijk of religieus gemotiveerde verschuivingen en tekstspecifieke verschuivingen in sommige gevallen overlappen, iets dat bij de fragmentkeuze ook al bleek. Om onnodige herhaling te voorkomen bespreek ik beide soorten verschuivingen daarom op deze plek.

³⁰ Deze termen ontleen ik aan Van Leuven-Zwart, die hiertussen in haar vergelijkingsmodel onderscheid maakt: 'Het *vergelijkingsmodel* is bedoeld voor het opsporen van de zogenoemde *vertalergebonden verschuivingen*. Dit betreft verschuivingen die het gevolg zijn van een keuze van de vertaler, en die op grond daarvan indicaties kunnen bevatten met betrekking tot interpretatie en strategie. Verschuivingen waartoe de vertaler door de structurele verschillen tussen de beide betrokken talen wordt gedwongen, de zogenoemde *taalgebonden verschuivingen*, bevatten gene interpretatie- of strategie-indicaties' (Van Leuven Zwart 1992: 79-80, cursivering overgenomen).

“Am Montag nach Allerheiligen, als Kaiser Wenzel Sophien, Herzog Johannes von Baiern Tochter heimführte,“ so fängt die Urschrift an, welche wir uns bey diese Geschichte zum Leitfaden erwählt haben, und wir werden keine bessere Probe von der Treue, mit welcher wir unserm Original zu folgen gesonnen sind, ablegen können, als wenn wir uns dieser Anfang gefallen lassen, und dich, lieber Leser, ohne weiteren Umschweif mitten in das Gewühl lärmender Freude einführen, welches bey Kaiser Wenzels Hochzeitfest herrschte, obgleich ein solcher Anfang dir von der Folge dieser Blätter vielliecht einen ganz falschen Begriff beybringen könnte. Wirst du wohl in einer Geschichte erste Scenen erwarten, welche mit der Beschreibung eines Fests beginnt, von dem man weiter nichts zu sagen braucht, als daß es ganz von dem Charakter desjenigen zeigte, der es anstellte, des Hochzeiters, Kaiser Wenzels? (Naubert 1789 I: 5-6)

“Het was op maandag na Allerheiligen, dat keizer Wenzel, Sophia, de dochter van Jan, hertog von Beyeren, in zijne staaten bragt:” zo vangt de oude chroniek aan, die ik in het opstellen dezer historie, wel het meest zal gebruiken. Ik weet ook geen sterker bewijs te geeven van mijne liefde tot de waarheid, dan dat ik mij bedien van dezelfde woorden, waar van de chroniekschrijver zich bediend heeft, en u, goede lezer, zonder u te vermoeien met de beschrijving der wilde vreugd en kwistige overdaad, die op deeze bruiloft heerschten; ofschoon het mogelijk zij, dat gij in een boek, ’t welk dus aanvangt, geene zeer ernstige tooneelen zult verwagten; en des te minder, zo u het karakter des bruidegoms bekend is (Naubert 1804 I: 1).

Zoals als besproken is het eerste dat in deze passage opvalt een tekstspecifiek element, namelijk dat Wolff in de vertaling het vertelperspectief verandert van ‘wij’ naar ‘ik’. De ‘Treue zum Orginal’ (de kroniek) uit de brontekst zet ze wat zwaarder aan met ‘liefde tot de waarheid’, waarmee ze minder ruimte laat voor eventuele fouten of onvolledigheden in de kroniek. Dit is opvallend, omdat Naubert hier later juist op zinspeelt, als ze schrijft dat de kroniek haar over een bepaalde gebeurtenis te weinig informatie geeft (Naubert 1789 I: 158-159).

Daarnaast past Wolff in deze passage ook verschuivingen toe die de inhoud veranderen en daardoor het zedelijke karakter. Waar Naubert de lezer ‘ohne weiteren Umschweif mitten in das Gewühl lärmender Freude einführ[t], welches bey Kaiser Wenzels Hochzeitfest herrschte’, keert Wolff dat in de vertaling diametraal om: zij laat het verhaal beginnen zonder de lezer ‘te vermoeien met de beschrijving der wilde vreugd en kwistige overdaad, die op deeze bruiloft heerschten’. Bovendien voegt ze ‘kwistige overdaad’ toe, wat een negatiever beeld geeft van het feest dan de brontekst doet. De toon lijkt gezet: Wolff heeft weinig op met de praktijken van keizer Wenzel. Opvallend is overigens ook dat ze het einde van de passage flink inkort. Naubert heeft er namelijk wel haar twijfels bij om het verhaal op deze manier te laten beginnen, want ze vreest dat de lezer hiervan een verkeerde indruk krijgt door direct in het begin met keizer Wenzel geconfronteerd te worden, hetgeen ze als een retorische vraag aan de lezer formuleert. Wolff laat deze vraag weg en presenteert het slechts als mogelijkheid.

Dat Wolff inderdaad behoefte voelt om duidelijk(er) te maken dat het bruiloftsfeest afkeurenswaardig was, blijkt ook uit twee toevoegingen verderop: '[n]ach der Gewohnheit der damiligen Zeit waren schon drei Tage in allen möglichen Arten des Wohllebens verstrichen (...)' (Naubert 1789 I: 6) wordt bij haar '[e]r waren reeds drie dagen, naar de loffelijke gewoonte dier tijden, in de buitenspoorigste weelde en smaakelooste pracht verkwest (...)' (Naubert 1804 I: 1-2).

Het kan bijna niet anders of 'loffelijke' is hier sarcastisch bedoeld, want Wolff noemt het feest in haar andere toevoeging ook nog eens 'buitenspoori[g]' en 'smakeloo[s]', wat het een stuk negatiever maakt dan het 'alle möglichen Arten des Wohllebens' van Naubert.

Iets vergelijkbaars doet Wolff verderop met een beschrijving van keizer Wenzel zelf: 'Nie hatte ihm, auch selbst in seinen jungen Jahren nicht, seine gränzenlose Liebe zur Bequemlichkeit erlaubt, einen Reiz an dem Vergnügen des Tanzes zu finden (...)' (Naubert 1789 I: 6) wordt 'Nooit, zelfs in zijne jeugd, had zijne onbepaalde zucht tot ledigheid en gemak, hem toegestaan eenig vermaak in het dansen te vinden' (Naubert 1804 I: 2). Door de toevoeging van 'ledigheid' (hier vermoedelijk gebruikt in de betekenis van 'luiheid'), wordt de toon veel negatiever.

Zoals Wolff in de eerste passage een deel behoorlijk inkort, doet ze dat ook verderop in het eerste hoofdstuk. Naubert beschrijft de beklagenswaardige situatie waarin de onschuldige bruid zich bevindt, die niet alleen met de losbandige keizer moet trouwen, maar zich op haar huwelijksfeest ook nog eens omringt weet door mannen van wie geeneen 'mit Vortheil mit dem Bräutigam hätte vertäuscht werden können' (Naubert 1789 I: 8), oftewel, die geen haar beter zijn dan hij:

Was für eine Betrachtung für eine junge Braut mit einem zarten gefühlvollen Herzen! für sie, die mit diesem Herzen Tugend und Frömmigkeit genug verband, um jeden Gedanken von dieser Art, der etwa in ihr aufstieg, strafbar zu finden, und zu den Leiden, die sie ohnedem quälten, auch noch selbst Vorwürfe zu fügen! (Naubert 1789 I: 8)

Wolff beperkt zich slechts tot '[w]elk eene overdenking voor een jonge gevoelvolle bruid! voor haar, wier deugdzaam hart iedere gedagte als deeze voor haar misdadig hield!' (Naubert 1804 I: 3-4). Het zelfverwijt vanwege deze onzedelijke gedachte waarmee Sophie zichzelf ook nog eens opzadelt, verdwijnt hiermee (zie de onderstreepte frase hierboven).

Omgang met cultuurspecifieke elementen

Er wordt niet in detail ingegaan op wat er op het huwelijksfeest precies gebeurt, dus kunnen op deze plek geen specifiek Duitse of historische gebruiken besproken worden. Ik beperk me daarom tot de manier waarop Wolff de namen uit dit fragment vertaalt. Uit de Nederlandse titel blijkt dat Wolff 'Herrmann' aan de Nederlandsche schrijfwijze aanpast door er 'Herman' van te maken maar vervolgens wel het Duitse 'von' te behouden. In dit fragment gebruikt ze een soortgelijke mengvorm: de vader van de bruid, 'Herzog Johannes von Baiern' (Naubert 1789 I: 5) wordt 'hertog Jan von Beyeren' (Naubert 1804 I: 4). Hierdoor blijft de lezer zich ervan bewust dat het om een van oorsprong Duits personage gaat (in het Nederlands staat deze hertog inmiddels bekend als 'Johan II van Beieren', maar het zou kunnen dat men hem in Wolffs tijd vaak 'Jan' noemde). De bruid zelf heet in de brontekst 'Sophie' (bv. Naubert 1789 I: 8) en daarvan maakt Wolff in de vertaling 'Sophia' (bv. idem: 1). Dit doet ze waarschijnlijk omdat zij in het Nederlands als 'Sophia van Beieren' bekendstaat.

Analyse fragment 2

Omgang met passages met een zedelijk of religieus karakter

Tot nu zijn alleen passages met een zedelijk karakter aan bod gekomen waarin Wolff verschuivingen heeft toegepast, maar in het tweede fragment maakt ze ook opvallende keuzes in twee passages met een religieus karakter. In dit fragment wordt verteld over de doodgeboren dochter van Wenzel en Sophie en de beschuldigingen aan het adres van Ida. In de aanloop naar de geboorte is de toestand van Sophie zorgelijk en houden haar onderdanen hun hart vast: '[D]as ganze Land schrie um ihre Rettung zum Himmel' (Naubert 1789 I: 161). Wolff expliciteert dit door 'zum Himmel' door 'God' te vervangen: 'Het geheele land smeekte God om haare herstelling' (Naubert 1804 I: 142). Daarnaast concretiseert Wolff bovendien om onduidelijke reden 'Rettung' door en 'herstelling' van te maken.

Als Sophie is bevallen, wordt onmiddellijk aangenomen dat bovennatuurlijke krachten er de oorzaak van zijn dat haar dochter is overleden, en Naubert becommentarieert:

‘Die Lehre der Vorzeichen war damals einer der wichtigsten Glaubensartikel, und ich hätte niemand rathen wollen, denen zu widersprechen, welche alle, seit zehn Jahren erschienene Kometen, Himmelszeichen, und ungewöhnliche Naturprodukte, auf Sophiens toodgebohrne Prinzeßin deuteten’, (Naubert 1789 I: 160).

Sommigen gaan nog verder en geloven dat er duistere magische krachten in het spel zijn geweest: ‘Zauberey, Zauberey war es, was das Land um seine Hoffnungen gebracht hatte’ (idem: 161). Met haar achttiende-eeuwse visie vraagt Naubert zich af waarom men niet naar feitelijke oorzaken zoekt en bijna hoorbaar zuchtend moet ze concluderen: ‘aber mein Gott, davon war ja die Rede nicht’ (idem: 163). Vermoedelijk wilde Wolff hier niet ‘mijn God’ gebruiken omdat ze dat ongepast vond, dus laat ze het weg: ‘[d]och daarvan werd niet in het geringste gesproken’ (Naubert 1804 I: 144).

Ida is uiteindelijk degene die als schuldige wordt aangewezen en voor het veemgericht moet verschijnen. Haar dagvaarding bestaat uit het volgende onheilspellende bericht: “‘An Ida Münsterinn. Ida! Ida! Zauberrinn! Mörderinn! Hochverrätherinn! erscheine! Wir die heimlichen Rächer Gottes, laden dich, binnen drey Tagen vor Gottes Gericht! – Erscheine! erscheine!’ (Naubert 1789 I: 164). Naubert spreekt hierop de lezer direct aan: ‘Urtheile, lieber Leser, ob sie Ursach hatte sich zu entsetzen’ (idem). Op deze plek levert Wolff door een toevoeging een van haar duidelijkste commentaren in de vertaling zelf: ‘Ordeel, waarde leezer, oordeel zelf, en plaats u in dien tijd der domste en wreedste onkunde’ (Naubert 1804 I: 145). Naubert laat het oordeel volledig aan de lezer, maar Wolff laat hier bewust doorschemeren hoe ze er zelf over denkt.

Omgang met tekstspectifieke elementen

Als we kijken naar het vertelperspectief, blijkt dat Wolff in dit fragment de door Naubert gebruikte vormen handhaaft. Dat houdt in dat ook in de vertaling in het begin de ik-vorm vanuit de verteller gebruikt wordt: ‘(...) verzeihet meine Leser, wenn ich von dieser Gegend meiner Geschichte bis auf einen gewissen Zeitpunkt, so wohl was Zeit als was Ort betrifft, unbestimmt reden Muß, die Mängel meiner Urkunden sind Ursach an meiner Ungewißheit (Naubert 1789 I: 158-159) wordt bij Wolff ‘[b]ij gebrek van naauwkeurige berichten moet ik van de tijd en plaats zeer onbestemd spreken; alles is te duister om er op aftegaan’

(Naubert 1804 I: 141). Wolff laat overigens de 'Urkunden' weg en vervangt dit door 'alles', wat een stuk algemener is.

Omgang met cultuurspecifieke elementen

Omdat in dit fragment het bovennatuurlijke en de beschuldigingen daaromtrent aan het adres van Ida centraal staan, vallen de passages met een zedelijk of religieus karakter samen met de cultuurspecifieke elementen, de passages waarin dit aan de orde komt zijn beide tegelijkertijd. Daarnaast is er nog de vertaling van twee namen: Wolff past bij 'Graf von Württemberg' (Naubert 1789 I: 159) wederom een soort Nederlandse schrijfwijze toe door er 'graaf van Wirtemberg' (Naubert 1804 I: 142) van te maken. Ook valt de schrijfwijze van 'Hertog von Beijeren' (idem: 144) op, omdat Wolff in het begin 'hertog Jan von Beyeren' schrijft (zie de analyse van fragment 1). Dit is waarschijnlijk niet meer dan een inconsequentie.

Analyse fragment 3

Omgang met passages met een zedelijk of religieus karakter

In het derde fragment wordt beschreven hoe Ida voor het veemgericht verschijnt en wat haar daar ten laste wordt gelegd. Dat dit alles haar al vanaf het begin van de zitting erg aangrijpt, wordt door Wolff versterkt door de volgende toevoeging. 'Auf einmal hörte ich den dumpfen Schall einer Glocke, sie ward dreymal angeschlagen, und mir bebte das Herz bey dem fürchterlichen Laut' (Naubert 1789 I: 188) wordt in de vertaling: 'Onverwagt hoorde ik het domp geluid eener klok. Zij werd driemaal aangeslagen. Hoe pijnlijk sloeg mijn hart op dat geluid! verschrikkelijk was het voor mij' (Naubert 1804 I: 168). Bij monde van Ida maakt Wolff nogmaals duidelijk hoe ze denkt over de handelswijze van de veemgerichten.

Aan het einde van de zitting wordt Ida voorlopig vrijgelaten, maar als er niet binnen twintig dagen doorslaggevend bewijs voor haar onschuld wordt geleverd, zal ze alsnog haar straf krijgen. Ook waarschuwt de rechter haar dat ze niet aan vluchten hoeft te denken: '(...) deine Bereitwilligkeit auf die erste Ladung zu erscheinen, macht, daß wir dich jetzt in Frieden ziehn lassen, aber denke auf deine Flucht, unser Auge und unser Arm ist überall, wie die

Gegenwart des Allsehenden!’ (Naubert 1789 I: 193). De laatste frase, ‘wie die Gegenwart des Allsehenden’, waarmee de rechter aangeeft dat het veemgericht net zo alomtegenwoordig is als de alziende God, ontbreekt in de vertaling: “‘Uwe bereidwilligheid, om op onze eerste roeping te verschijnen, maakt dat wij u in vrede laten gaan. Denk echter aan geene ontvluchting. Ons oog, en onze arm zijn overal!’” (Naubert 1804 I: 172). Vermoedelijk vond Wolff het niet gepast zoiets verwerpelijks als de veemgerichten met God te vergelijken.

Omgang met tekstspecifieke elementen

In dit fragment vallen met name twee verschuivingen op die Wolff doet ten aanzien van de stijl van de brontekst. Hier lijkt niet echt een aanwijsbare reden voor te zijn, en in de andere fragmenten komt het in mindere mate voor.

Waar Naubert bijvoorbeeld in het begin van het fragment schrijft ‘[d]ie Morgenröthe dämmert dort hervor’ (Naubert 1789 I: 185) maakt Wolff daar ‘[h]et morgenrood scheemert daar twijfelagtig aan den onbewolkten hemel’ (Naubert 1804 I: 165), wat een stuk beeldender is. Des te opvallender is het daarom dat ze op een andere plek juist een stijlelement over het hoofd ziet of bewust weglaat. De rechter roept Ida op om naar voren te komen: ‘Tritt hervor, rief der, welchen ich [Ida] für den Oberrichter halten mußte, vom Thron herab, und höre, was die Kläger klagen und die Zeugen wider dich zeugen’ (Naubert 1789: 189). Hier past Naubert alliteratie, ‘Kläger klagen’, en herhaling toe, ‘Zeugen... zeugen’ (uiteraard geholpen door het feit dat dit twee keer dezelfde woorden zijn, respectievelijk als zelfstandig naamwoord en werkwoord gebruikt). Beide elementen ontbreken in de vertaling van Wolff: ‘Hij, dien ik voor den oppersten hield, riep: “treed nader voor den troon waarop ik gezeten ben, en hoor, wat uwe aanklaagers en beschuldigers tegen u getuigen”’ (Naubert 1804: 169). Ook valt op dat Wolff aanhalingstekens invoegt, waar die er in de brontekst niet staan. Overigens doet de frase ‘und höre, was die Kläger klagen und die Zeugen wider dich zeugen’ enigszins denken aan Pilatus die Jezus ondervraagt in het Mattheus-evangelie: ‘Da sprach Pilatus zu im / Hörestu nicht wie hart sie dich verklagen?’ in de vertaling van Maarten Luther (Matthäus 27: 13).³¹ De religieuze toon lijkt in de vertaling iets sterker beklemtoond te worden, omdat Wolff ‘Oberrichter’ met

³¹ In de Nieuwe Bijbelvertaling is dat geworden: ‘Daarop zei Pilatus tegen hem: “Hooft u niet wat deze getuigen allemaal tegen u inbrengen?”’ (Mattheus 27: 13)

‘oppersten’ vertaalt en hem de woorden ‘den troon waarop ik gezeten ben’ in de mond legt. Op deze manier kan men er ook een verwijzing naar het laatste oordeel in lezen: de rechter die over Ida oordeelt zou dan gelijkgesteld worden aan God die over de mensheid oordeelt.

Zoals ik in de macro-analyse vaststelde, verandert het vertelperspectief in dit twintigste hoofdstuk tijdelijk, omdat Ida zelf vertelt over de zitting in het veemgericht en zij het dus is die in de ik-vorm spreekt, in plaats van de verteller. Dit wordt door Wolff gehandhaafd.

Omgang met cultuurspecifieke elementen

Net als in het tweede fragment vallen de passages met een zedelijk of religieus karakter samen met de cultuurspecifieke elementen. De gebeurtenissen in het veemgericht zijn zeker ook cultuurspecifiek, zowel historisch als lokaal, maar omdat Wolff ze zo duidelijk gekleurd waarneemt, zijn ze in de eerste categorie beter op hun plek.

Deelconclusie

De hypothese na fase 1 en 2 was dat Wolff een overwegend brontaalgerichte strategie gehanteerd heeft. In fase 2 is vastgesteld dat Wolffs eigen voetnoten eerder extra uitleg voor de lezer bevatten dan commentaar op de schrijfster van de brontekst, dus was de belangrijkste vraag tijdens de analyse of Wolff zich ook in de vertaling zelf van commentaar onthoudt of dat ze dat impliciet toch levert. De analyse van de drie geselecteerde fragmenten maakt duidelijk dat dat laatste op een aantal plaatsen het geval is. Met name door toevoegingen laat Wolff er geen twijfel over bestaan dat ze het gedrag van keizer Wenzel en de handelswijze van de veemgerichten afkeurt, sterker nog dan Naubert dit laat blijken. Daarnaast valt op dat Wolff verschuivingen toepast als er sprake is van religieuze uitingen: ze zet deze een aantal keer zwaarder aan of laat ze weg als ze ze op die plek als ongepast beoordeelt. Tekstspecifiek gezien valt vooral Wolffs neiging tot het rigide inkorten van Nauberts zinnen op en de verschuiving die ze toepast in het vertelperspectief.

Laura, een voorbeeld van edele zelfopoffering

Fase 1: Het verzamelen van preliminaire data

De brontekst: Gesammelte Briefe von Julie

In 1818 verscheen de tweede oplage van *Gesammelte Briefe von Julie*, een briefroman in vier delen van de hand van Karoline Engelhard. De roman is in principe ahistorisch, in die zin dat er geen duidelijke tijd van handeling is aan te geven. Het verhaal speelt in Duitsland. De hoofdpersoon is Laura Gross, een predikantsdochter, die gouvernante wordt van Alwina, het dochttertje van graaf en gravin Solden. Over haar belevenissen schrijft ze brieven aan haar zus Julie. Hoewel het in een briefroman moeilijk is om een duidelijk onderscheid te maken tussen hoofd- en nevenpersonages, wordt wel duidelijk dat het vooral om Laura draait. Daarom is het opvallend dat de titel juist naar haar zus Julie verwijst, die in feite passief is en buiten de handeling staat: de roman bevat meer brieven die aan haar gericht zijn dan brieven die ze zelf heeft geschreven. Dit is eigenlijk nog niet het moment om op de vertaling in te gaan, maar toch wil ik in dit verband de titel daarvan al even noemen: *Laura, een voorbeeld van edele zelfopoffering. Een boek inzonderheid voor jonge Vrouwen en Meisjes*. Hier gaat het nog vooral even om het eerste woord: Van Meerten heeft ervoor gekozen om de naam Laura in de titel op te nemen, wat inhoudelijk gezien eigenlijk ook logischer is. Terug naar het plot: onder de kennissen van de graaf en de gravin voor wie Laura werkt is ook een zekere heer Steinau, die na hun eerste ontmoeting halsoverkop verliefd op haar wordt. In dat gezelschap bevindt zich echter ook Lucie, die op haar beurt liefde voor Steinau opvat. Laura merkt dit op en weet Steinau ervan te overtuigen met Lucie te trouwen, waarbij ze zichzelf dus opoffert. Als Lucie sterft, trouwen Laura en Steinau alsnog, zoals Lucie het hen had opgedragen. Dit verhaal wordt met name verteld in brieven van Laura aan haar zus Julie en Lucie en van Steinau aan zijn vriend Adolf. In het derde en vierde deel staan ook brieven van Julie aan haar moeder, en van de gravin aan Julie en vice versa. In de brieven staan vaak de gevoelens van de schrijver en de ontvanger centraal, en een belangrijk kenmerk ervan is het sterk pedagogische en zedelijke karakter. Dit komt het sterkst naar voren in de brieven van Laura, die gelaardeerd zijn met instructies voor de geadresseerde. Jean-Philippe van der Zwaluw merkt op dat de 'christelijke instelling van de wijze

predikantsdochter Laura [centraal staat], die zichzelf een huwelijk ontzegt omdat zij haar huwelijkskandidaat beter bij haar vriendin vindt passen, en die uiteindelijk na de dood van deze toch met hem in het huwelijk treedt. Gedachten en gevoelens, raadgevingen en emoties worden breed uitgemeten, uiteraard langs de meetlat van de christelijke moraal' (Van der Zwaluw 2016: 236-237). Laura's raadgevingen zijn in twee categorieën op te delen: instructies omtrent vrouwelijk gedrag en instructies omtrent de ideale opvoeding van kinderen. Zelf schrijft Engelhard hierover in het voorwoord dat ze 'sowohl für [sich]selbst, als für Andre zur Erinnerung und Stärkung das aufgezeichnet, was sich im Innern offenbarte' (Engelhard 1818: 1). Dit voorwoord is toegevoegd aan de 'zweyte verbesserte Auflage', verschenen bij Heinrich Gräff in Leipzig. De eerste druk is niet bewaard gebleven. In 1830 verscheen er nog een 'dritte verbesserte Auflage' bij Adolf Wienbrack, eveneens in Leipzig. Helaas is niet meer te traceren welke versie Van Meerten als brontekst gebruikt heeft, maar aangezien haar vertaling in 1834 verscheen, is het waarschijnlijk dat ze de daarvoor meest recente versie heeft gebruikt. Daarom zal ik bij de vergelijking van bron- en doelttekst van de 1830-versie uitgaan. De gedigitaliseerde editie van 1818 is bovendien voor een groot deel slecht leesbaar.

De auteur van de brontekst: Karoline Engelhard

Schrijversfamilie

Hoewel Benedikte Naubert voor een schrijfster met haar productiviteit en invloed behoorlijk in de vergetelheid is geraakt, is over haar leven en werk nog relatief veel geschreven in vergelijking met dat van Karoline Engelhard (1781-1855). Met de summier informatie die er is, kan in ieder geval vastgesteld worden dat er een aantal overeenkomsten is tussen de twee schrijfsters. Wat hen uiteraard in de eerste plaats bindt, is het feit dat ze allebei schrijvende vrouwen waren en zich dus beide als zodanig op de Duitse literaire markt begaven. Ze hadden dus te maken met dezelfde grenzen waarbinnen ze zich dienden te bewegen. In tegenstelling tot Karoline³² zelf is er over haar familie nog wel relatief veel bekend. Een belangrijke bron hiervoor is de *Grundlage zu einer hessischen Gelehrten-, Schrifsteller- und Künstler-Geschichte* van Friedrich Wilhelm Strieder (eerst door Karl

³² Om verwarring te voorkomen en onderscheid te kunnen maken tussen de verschillende familieleden gebruik ik in dit gedeelte haar voornaam, waar ik in de rest van de tekst uitsluitend haar achternaam gebruik.

Wilhelm Justi uitgebreid, daarna door Otto Gerland). Hieruit is op te maken dat Karoline in niet onbemiddelde omstandigheden is opgegroeid, namelijk in een bekende en invloedrijke familie uit Hessen: haar vader, de jurist Johann Philipp Engelhard, en haar grootvader, Regnerus Engelhard, bekleedden allebei functies aan het hof. Dit is te lezen in een bijdrage van Christoph Karl Hoffmeister (een dominee uit Eiterhagen, nabij Kassel). Hij was een neef van Karolines moeder, Philippine Engelhard-Gatterer, en op die manier bij de familie betrokken. In zijn levensbeschrijving besteedt hij dan ook de meeste aandacht aan zijn tante en schrijft het volgende over haar:

Von den vielen Anverwandten meiner Mutter, der Tochter des als hessischen Schriftstellers bekannten, am 6. Dezember 1777 zu Kassel verstorbenen fürstlichen Kriegsraths Regnerus Engelhard, war es besonders die Witwe ihres ältesten Bruders, des Geheimraths Engelhard, Philippine, geb. Gatterer, welche in ihrer Jugend als Dichterin gefeiert, mit ihrem lebhaften Geiste und ihrer großen Belesenheit auf meine geistige Entwicklung einen unverkennbaren Einfluß auszuüben verstand, während ich acht Jahre lang bis zu ihrem Tode ihr regelmäßiger Tischgenosse blieb (in Strieder et al. 1863: 66).

Uit bovenstaand citaat wordt duidelijk dat Philippine dichteres was ('in ihrer Jugend als Dichterin gefeiert') en haar grootvader Regnerus schrijver ('als hessischen Schriftstellers bekannten...'). Omdat Regnerus echter al was overleden toen Karoline werd geboren, is haar moeder Philippine het interessantste familielid om dieper op in te gaan.

Ook in de levensbeschrijving van de broer van de dominee in diezelfde *Grundlage*, Philipp Hoffmeister, duikt zij namelijk op, evenals de verreweg beroemdste kennissen van de familie Engelhard:

In dem Hause einer Tante, Philippine Engelhard, geb. Gatterer, als Dichterin bekannt und als hochherzige edle Frau wahrhaft bewundert und geschätzt, hatte ich das Glück, unter mehreren anderen Elise von der Recke und Friedrich von Matthison³³ zu sehen und öfters in Gesellschaft der Brüder Grimm, Jakob und Wilhelm, zu sein (idem: 57-58).

Een tweede overeenkomst tussen Benedikte Naubert en Karoline Engelhard is dus dat ze allebei in contact stonden met Jakob en Wilhelm Grimm. Waar Philippine zich nog kon verheugen in de vleiende woorden van haar neven Hoffmeister, moeten zij en haar dochter

³³ Friedrich von Matthison (1761-1831) was een bekende vroegromantische dichter en Elise von der Recke (1754-1833) een dichteres en schrijfster, die ook een aantal bekende kerkliederen schreef.

Karoline het echter ontgelden in het commentaar van de Grimms. Dit komt het duidelijkst naar voren als Jakob in een brief het volgende aan zijn broer schrijft:

Noch etwas aus D[eu]tschland]. – die junge Engelhard [Karoline], die voriges Jahr in Marbg [Marburg] war kommt auf einige Zeit nach Heidelberg zur Brentano als Geselschafterin!!! um sich zu einem Huhn zu bilden, das erträglichere Eier legt als ihre Mutter (in Schoof 1960: 20).

Jakob laat duidelijk merken dat hij het werk van Philippine maar niks vindt en stelt vast dat Karoline bij de bekende schrijver Clemens Brentano en zijn vrouw Sophie Mereau in de leer gaat (ze gaat naar hen toe om te als ‘Geselschafterin’, vermoedelijk een soort gouvernante voor de kinderen). Of dit uiteindelijk in teksten resulteerde die Jakob Grimm beter kon verdragen dan die van Philippine (‘erträglichere Eier (...) als ihrer Mutter’) is de vraag, maar in ieder geval suggereert Karl Gödeke dat met name Mereau grote invloed op Karoline gehad zou hebben (Gödeke 1881: 148), helaas zonder dit concreet te maken. Zeker is in ieder geval dat Karoline in contact staat met een aantal van de belangrijkste literatoren van haar tijd.

Wat betreft het schrijverschap van Philippine, bewijst haar omgang met een van haar leermeesters, Gottfried August Bürger, dat zij een zelfbewuste schrijfster was. Als hij aanbiedt haar te helpen door als haar redacteur te fungeren en advies te geven, slaat Philippine dit aanbod af, want ze wil ervoor waken dat hij te boek komt te staan als degene die haar teksten onder handen neemt. Ze is bang dat hij de credits krijgt waarvan ze vindt dat zij die zelf verdient: ‘Her pride as a writer and, specifically, as a woman writer was at stake. And now that she had come this far by herself, she wants the credit for it and does not want to have anyone treat her as a puppet – or a daughter’ (Dawson 2002: 186).

Oeuvre met een pedagogisch karakter

Hoewel er geen bewijs voor is, ligt het voor de hand dat Philippine haar dochter Karoline op literair gebied gevormd of tenminste beïnvloed zal hebben, zeker gezien het feit dat haar neef beweert dat zij grote invloed heeft gehad op zijn geestelijke ontwikkeling. Philippine zal zich daarom ongetwijfeld ook, en misschien nog wel meer, met de ontwikkeling van haar dochter bemoeid hebben. Op het eerste gezicht is er in ieder geval er een verschil tussen hen: Philippine schreef gedichten, terwijl van Karoline alleen proza bewaard is gebleven. De

eerder genoemde Gödeke geeft een lijst met werken van Engelhard en daarop staan naast de drie drukken van de *Gesammelte Briefe von Julie* ook *Der Oberförster Kraft und seine Kinder. Darstellungen der Häuslichkeit und Liebe* (1817), *Lebensbilder* (1824), *Erzählungen* (1821), *Bunte Reihe. Sammlung kleiner Erzählungen* (1823) en tot slot *Juliens Nachlass* (1844), een vervolg op *Gesammelte Briefe von Julie*. Het is natuurlijk niet uit te sluiten dat er werk van Karoline verloren is gegaan, dus het zou goed kunnen dat ook zij gedichten schreef of daarmee begonnen is, wellicht onder toezien oog van haar moeder.

Een bespreking van *Oberförster Kraft und seine Kinder. Darstellungen der Häuslichkeit und Liebe* in de *Jenaische Allgemeine Literatur-Zeitung* (1817) bevestigt het beeld dat uit de bespreking van *Gesammelte Briefe von Julie* naar voren kwam:

Die Vfn. [Verfasserin] zeichnet sich zwar nicht durch genialische lebendige Darstellungsgabe aus, und ihre Charakterzeichnung enthält keine kühnen kräftigen Pinselstriche; aber doch sind die Charaktere gut gehalten, die Begebenheiten kunstlos an einander gereiht, der Vortrag ist leicht, die Sprache blühend und correct, – die Tendenz rein moralisch, und über das ganze schwebt ein wohlthuendes weibliches sanftes Sittengefühl. Wir können also diesen Roman als angenehme Lectüre empfehlen (J.S. 1817: 280).

Net als in de *Gesammelte Briefe* zit er in *Oberförster Kraft* een sterke moraal ('die Tendenz ist rein moralisch') en er spreekt volgens de recensent een typisch vrouwelijk gevoel voor zeden uit. Dat is volgens de recensent ook Karolines sterke punt: haar vertelstijl en personages vindt hij verder niet zo bijzonder.

Er zijn geen egodocumenten overgeleverd waarin Karoline uitspraken doet over haar schrijverschap. Dit heeft als consequentie dat ik me moet baseren op de mogelijke peri- en parateksten van haar hand. De meeste van haar werken zijn niet meer te raadplegen, maar zoals vermeld bevat *Gesammelte Briefe von Julie* een voorwoord. In het kader van haar poëtica is met name dat bij de tweede druk uit 1818 interessant, omdat hieruit naar voren komt dat het Karoline niet om literaire roem ging:

Nicht um mich den Schriftstellerinnen anzureihen, nicht um Beifall habe ich geschrieben – meinem Gefühl ist beides drückend, da nach meiner Ansicht durch nichts das Weib mehr und leichter verliert, als durch das Bestreben, bemerkt, genannt, gefeiert zu werden' (Engelhard 1818: 1-2).³⁴

³⁴ Om onduidelijke redenen is deze passage weggelaten in de derde druk uit 1830.

Ze schreef de briefroman zodat anderen ervan kunnen leren, niet om er zelf lof voor toegezwaard te krijgen. Deze dienende opstelling maakt duidelijk dat Karoline naast een morele ook een sterk pedagogische inslag heeft. Ook het door haar gekozen doelpubliek sluit daarbij aan. Dit wordt duidelijk als ze schrijft dat ze in de derde druk niet alles heeft verbeterd wat ze misschien had kunnen verbeteren:

Mein Wunsch (vorzüglich der Jugend zu nützen, der einfachen wahren Weiblichkeit ihr Inneres verständlich für ihre Handlungen anzusprechen) würde mich on einer solchen Umarbeitung zurückhalten, wenn auch jetzt das Ganze schärfer, geistiger, reifer genommen werden konnte. Doch daß auch Kinder das darin Enthaltene verstehen, einfache Kindlichkeit in reiferen Jahren diese Blätter im Herzen aufnimmt, dies ist mein Wunsch (Engelhard 1830: V).

Ze had het hier en daar misschien wat scherper en geestiger kunnen formuleren, maar daar ligt Engelhards prioriteit niet: ze wil dat het voor zoveel mogelijk vrouwen en kinderen begrijpelijk is.

Engelhard spreekt, in tegenstelling tot Naubert, de lezer in de romantekst nergens direct aan, maar omdat het haar getuige het voorwoord (met name die bij de versie uit 1818) eerder te doen was om het pedagogische en 'nuttige' effect van haar tekst dan het literaire, heeft ze het genre van de briefroman waarschijnlijk wel bewust gekozen vanwege zijn bij uitstek communicatieve karakter: 'Briefromane sind Romane, die eine Geschichte *in einer und als eine Folge von Briefen* präsentieren und so ein schriftliches Äquivalent für die kommunikative Rahmung des mündlichen Erzählens bilden' (Stiening en Vellusig 2012: 7, cursivering overgenomen).

Er is geen auctoriale verteller (zoals dat bijvoorbeeld in *Herrmann von Unna* wel het geval is), waardoor de beschreven gebeurtenissen direct uit het leven gegrepen lijken te zijn en zonder literaire 'opsmuk' worden weergegeven. Het lijkt dus alsof de auteur er zelf buiten staat, maar dit is uiteraard een illusie. Op een subtiele manier beïnvloedt hij of zij de manier waarop de lezer het verhaal ervaart, want alle brieven schrijvers beleven de gebeurtenissen in het verhaal op een zeer particuliere en subjectieve manier: 'Daß die Personen etwas und was sie empfinden, wird grundsätzlich nur so gezeigt, wie *sie selbst* oder gegenseitig ihre Empfindungen wahrzunehmen glauben und darstellen' (Picard 1971: 18, cursivering overgenomen). Door Laura het grootste deel van de brieven te laten schrijven en haar een

wijze en in alle opzichten voorbeeldige vrouw te laten zijn, is de impliciete boodschap aan de lezer om zich aan haar te spiegelen en haar raad op te volgen.

De vertaling: Laura, een voorbeeld van edele zelfopoffering; een boek inzonderheid voor jonge vrouwen en moeders

In 1834 verscheen *Laura, een voorbeeld van edele zelfopoffering; een boek inzonderheid voor jonge vrouwen en moeders*, volgens het titelblad 'vrij vertaald uit het Hoogduitsch door A.B. van Meerten geb. Schilperoort'. Het boek verschijnt in twee delen bij Johannes van der Hey en Zoon in Amsterdam. De auteur van de brontekst wordt nergens vermeld, maar zoals ik in de inleiding beschreven heb, werd er tot nu toe vanuit gegaan dat dit Naubert was. In werkelijkheid gaat het om een vertaling van *Gesammelte Briefe von Julie* gaat.

De vertaalster: Anna Barbara van Meerten-Schilperoort

De vertaalster van *Gesammelte Briefe von Julie* is, net als Betje Wolff, een in haar eigen tijd bekend schrijfster, maar ze is, in tegenstelling tot Wolff, in de iets meer dan anderhalve eeuw na haar dood volledig in de vergetelheid geraakt. Om die reden acht ik het noodzakelijk om de beschrijving van Van Meertens externe vertaalpoëtica vooraf te laten gaan door een beschrijving van haar leven en werk.

Productieve schrijfster en redactrice

Anna Barbara van Meerten-Schilperoort (1778-1853), is in veel opzichten een opzienbarende vrouw te noemen. Als ze zich in 1798 met haar man, dominee Hendrik van Meerten, in Gouda vestigt, verwachten haar stadsgenoten dat ze als domineesvrouw vaak te zien zal zijn, maar het tegenovergestelde gebeurt: ze zit voornamelijk op haar zolderkamertje of in de tuin te werken. Dit werk staat in eerste instantie in dienst van de opvoeding en scholing van haar kinderen. Al jong had ze zich voorgenomen die taak zelf op zich te nemen, en als het zover is wordt dit mede mogelijk gemaakt door de hulp van haar moeder, die haar taken in de huishouding overneemt. Hierdoor kan Van Meerten voor een aantal schoolvakken zelf het studiemateriaal voor haar kinderen ontwikkelen (Gelderblom 1997: 32). Ze geeft dus niet, zoals vrouwen in die tijd bijna zonder uitzondering geacht werden te doen, haar

huishoudelijke taken prioriteit boven haar geestelijke werk. Aanvankelijk blijft de verspreiding en het gebruik van haar teksten beperkt tot de eigen kring, maar dat verandert als in de Franse tijd de financiële situatie van het gezin verslechtert omdat het domeensalaris naar beneden gaat. Twee jaar voor hun verhuizing naar Gouda was het gezin bovendien al zwaar getroffen door de Franse inval: tijdens het oprukken van de Franse legers over de bevroren rivieren was hun pastorie in Wadenoijen vernield (Van Essen 1999: 385). Om het inkomen van het gezin aan te vullen gaat Van Meerten haar werk publiceren. Het gaat in eerste instantie vooral om schoolboeken, maar later zou ze zich nog van een indrukwekkend groot aantal andere genres gaan bedienen. Haar bibliografie omvat ook 'godsdienstige en ethische leerboeken', kinderboeken, 'teksten met vrouwelijke instructie' waarin ze met name haar jonge seksegenotes van advies voorziet, 'karakterschetsen' en reisverhalen, een enkele roman, 'consolatio-literatuur' met 'piëtistische inslag' en 'historische commentaren' (Gelderblom 1997: 34-35). Daarnaast is ze redactrice van *Pénélope of maandwerk aan het vrouwelijk geslacht toegewijd*, een tijdschrift speciaal voor vrouwen dus, toentertijd een unicum en een blad dat als voorbeeld diende voor alle vrouwentijdschriften in de jaren die volgden (Jensen 2001: 85). Iedere aflevering is opgedeeld in twee categorieën: 'Handwerken', waarin allerlei handwerkpatronen worden afgedrukt, en 'Lektuur', waarin teksten uit verschillende genres te lezen zijn die een pleidooi vormen voor 'huishoudelijke en verstandelijke training' (idem: 11).

Van Meerten is de productiefste schrijfster van haar tijd en eigenlijk ook de enige die in het begin van de negentiende eeuw regelmatig publiceert en gerecenseerd wordt (Streng 1997: 23). Haar poëtica en de rol die vertalen in haar werkzame leven speelt zijn voor dit onderzoek uiteraard het meest van belang. Toch wil ik eerst nog aandacht besteden aan de maatschappelijke rol die Van Meerten had, omdat die meer inzicht geeft in haar drijfveren en goed in verband te brengen is met haar teksten. Het beeld van een vrouw die alleen maar geïsoleerd zat te werken is namelijk niet helemaal terecht.

Pedagoge en filantrope

Van Meerten probeert vanaf 1810 het inkomen van het gezin nog op een andere manier aan te vullen: ze opent in Gouda een meisjesschool. In de jaren die volgen en ook na de dood van haar man in 1830 weet Van Meerten deze uit te bouwen tot een goedlopend en prestigieus ‘instituut van opvoeding’, waar ouders hun dochters (tegen flinke betaling) iedere dag naartoe konden laten gaan. Later werd het zelfs een internaat. In 1816 komt Van Meerten bovendien met een uniek initiatief: ze wil een ‘kweekschool voor onderwijzeressen’ oprichten. Via haar man, die in hun Goudse tijd ook schoolopziener was, vraagt ze om goedkeuring en subsidie bij de minister van Binnenlandse Zaken, maar hij wijst het plan af. ‘Had de minister het plan gehonoreerd, dan was Van Meerten-Schilperoort de geschiedenis in gegaan als directrice van de eerste onderwijzeressenopleiding ter wereld’, schrijft Van Essen (Van Essen 2016). Ze is haar tijd ver vooruit, en getuige de reactie van de minister misschien wel te ver. Van Meerten is pedagoge in hart en nieren en richt zich, zoals ook uit haar oeuvre blijkt, met name op meisjes en jonge vrouwen. Vanaf de jaren twintig van de negentiende eeuw krijgt ze daarmee landelijke bekendheid. Haar status van schooldirectrice draagt hier ook aan bij, net als een ander aspect van haar maatschappelijk functie: in Gouda is ze een bekend gezicht in de armenzorg, ze staat armen en zieken bij met raad en daad en stimuleert andere vrouwen dit ook te doen.

Dit doet ze vooral omdat ze van mening is dat ‘de zorgfunctie van vrouwen niet [ophoudt] bij de voordeur’ (idem). In de ogen van velen gaat ze hierin te ver als ze in 1832 als eerste niet-veroordeelde Nederlandse vrouw voet zet in een gevangenis. In de Goudse gevangenis wordt ze pastoraal werker *avant la lettre*: ze leest de gedetineerden voor uit ‘godsdienstige en zedelijke boeken’ en leert hen zelf de bijbel te lezen (idem). Haar activiteiten komen haar op nogal wat commentaar te staan: het wordt door velen hoogst ongepast gevonden dat een vrouw een gevangenis bezoekt, want dat brengt haar in contact met criminelen. Van Meerten trekt zich weinig aan van de kritiek. Ze is in het bijzonder begaan met de jonge meisjes in de gevangenis, want hun kansen op een goed leven na het uitzitten van hun straf waren miniem (Van Essen 1999: 396).

In de beschrijving van de maatschappelijke activiteiten van Van Meerten en haar oeuvre zijn drie tendensen zichtbaar: haar dienstbaarheid, pedagogische principes en haar geloof. De inspiratie voor alle drie ontleent ze met name aan het christelijke verlichtingsdenken van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, die zich vanaf de oprichting in 1784 inzet voor het verbeteren van de leefomstandigheden van minderbedeelden, met name ook op geestelijk vlak. 't Nut ziet kennis als belangrijkste middel om het volk te verheffen. Van Meerten 'verwachtte meer heil van opvoeden dan van bekeren. "Help u zelf en God zal u helpen", zo luidde haar credo' (Van Essen 2016). Zoals zal blijken speelt Van Meertens dienstbare opstelling ook een grote rol in haar (vertaal)poëtica.

Feministe?

Het zwaartepunt dat van Meerten zowel in haar schrijven als in haar maatschappelijke activiteiten bij meisjes en vrouwen legt, roept de vraag op of ze een pionier genoemd kan worden van de vrouwenbeweging, of zelfs een feministe. Van der Zwaluw doet dat eerste in ieder geval nadrukkelijk wel: zijn biografie *De kroon van Gouda* heeft als ondertitel *Veelzijdig voorloopster van de vrouwenbeweging Anna Barbara van Meerten-Schilperoort*. Van Essen voegt daaraan toe: 'in de historiografie van het feminisme staat zij te boek als pleitbezorgster van goed meisjesonderwijs (met relatief veel nadruk op natuurwetenschappen) en als wegbereidster van professionele vrouwenberoepen in het maatschappelijk werk' (Van Essen 2016). Zoals Van Essen opmerkt, publiceert Van Meerten in 1831 een schoolboek natuur- en scheikunde voor meisjes, wat voor haar tijd zeer vooruitstrevend is. Er waren grote twijfels over de geschiktheid van vrouwen voor kennis en wetenschap (waarvan de natuurwetenschappen als belangrijkste vertegenwoordiger werden gezien). Nog revolutionairder van aard zijn Van Meertens anoniem gepubliceerde artikelen over seksuele voorlichting voor meisjes, iets waar in die tijd niemand zich nog aan waagde omdat het als ongepast werd gezien (idem). Bovendien doet Van Meerten een aantal keer uitlatingen over mannen die feministisch genoemd zouden kunnen worden. Soms heel direct, zoals in haar *Gids voor jonge lieden van beschaafden stand* (1821): 'In een gefingeerd betoog laat [Van Meerten] een man zijn seksegenoten eens flink de waarheid zeggen over hun egoïstische reactie op ontwikkelde vrouwen: "[mannen horen] de vrouw liever over een kleed of kous dan over een goed boek (...) praten"' (geciteerd in Krol 2012: 377). Op een

meer indirecte manier tekent ze in dezelfde tekst ook protest aan tegen de vrijheden van de man in het huwelijk en de onvrijheden van de vrouw, zoals haar 'onmondigheid op juridisch niveau' (Krol 2012: 377).

Toch moet men na lezing van haar pedagogische werk voor vrouwen ook vaststellen dat Van Meertens gedachtegoed voor een deel ook juist heel traditioneel was. Van Essen stelt het volgende vast: 'Zij hield [meisjes en vrouwen] het dominante vrouwbeeld voor: bescheiden en opofferingsgezind, verstandig en ontwikkeld (maar vooral niet geleerd), liefdevol en volledig toegewijd aan man en kinderen, loyaal aan de Nederlandse natiestaat' (Van Essen 2016). Krol, die Van Meertens gedachtegoed bespreekt in de context van de vele vertalingen van Duitse zedenkundige romans die in de eerste decennia van de negentiende eeuw in Nederland verschijnen en waarin zeer conservatieve ideeën geuit worden over de verhouding tussen man en vrouw (zie de eerdere beschrijving van de geslachtskaraktertheorie, p. 59), signaleert dat ze weliswaar 'voorzichtig de handschoen [oppakt] tegen deze [Duitse] invloeden' maar ze zeker niet verwerpt (Krol 2012: 377). Van Meerten gaat volledig mee in het beeld dat de man ondergeschikt is aan de vrouw en in die zin ook haar plaats moet kennen. Dit maakt de bewering dat Van Meerten (veel) affiniteit had met de vrouwenbeweging toch wel problematisch: 'By proclaiming female subordination instead of fighting against male domination and demanding equal rights, she did not fit into [the] definition of feminism and the women's movement' (Van Essen 1991: 383).

Er dienen zich hier wel twee tegenstrijdigheden aan: in de eerste plaats spreekt uit haar ideeën over meisjesonderwijs heel wat meer emancipatiedrang dan de volledige maatschappelijke en intellectuele ondergeschiktheid van de vrouw toelaat en in de tweede plaats lijkt ze in haar eigen leven het principe van die ondergeschiktheid allesbehalve te huldigen. Beiden kunnen echter verklaard worden vanuit het idee dat van Meerten binnen bepaalde grenzen blijft: 'Van Meerten accepteert de ondergeschikte positie van de vrouw, maar niet de verregaande seksepolarisatie, net zo min als de uitsluiting van de vrouw uit het domein van de studie' (Krol 2012: 378). Wat betreft de eerste tegenstrijdigheid ligt dit voor de hand: vrouwen zijn verantwoordelijk voor de opvoeding van de kinderen, en die kunnen zij alleen tot een goed einde brengen als ze voldoende algemene kennis hebben op allerlei gebieden, dus moeten ze de ruimte krijgen zich te ontwikkelen. Maar, Van Meerten 'maakt

haarfijn duidelijk dat zij zich niet op “geleerde” maar op “beschaafde” vrouwen richt’ (Krol 2012: 378). Het vergaren van kennis moet voor vrouwen dus geen doel op zich zijn, maar altijd in dienst van iets anders staan.

Lastiger te verklaren is het feit dat het voorbeeld dat Van Meerten zelf stelt zo ingaat tegen het vrouwbeeld dat ze propageert. Het huishouden kan haar naar verluidt gestolen worden en haar oudste dochter Cornelia, die na Van Meertens dood een necrologie schreef, maakt daarin subtiel duidelijk dat haar moeder er niet altijd voor de kinderen was en ‘geen vertrouwelijke band’ met hen had (Van Essen 2016). Het werk ging voor alles, ook voor man en kinderen – als we Van Meertens eigen teksten moeten geloven, is dat precies zoals het niet zou moeten.

Opmerkelijk is daarom ook dat Van Meerten op de afwijzing van de minister, een enkele negatieve recensie en de kritiek naar aanleiding van haar werk in de gevangenis na haar werkzaamheden eigenlijk altijd ongestoord heeft kunnen uitvoeren. Sterker nog, ze wordt na haar dood alomt geroemd als ‘Neêrlands kindervriendin’, ‘vriendin der armen’ en ‘vriendin der gevangenen’. Zelfs van buiten de stad komen mensen naar de begrafenis en in de Goudse Sint-Janskerk wordt een gedenkteken voor haar opgehangen (Van der Zwaluw 2016: 8). De verklaring van de positieve reacties op haar werk³⁵ moet onder andere gevonden worden in haar doelpubliek: ‘Omdat zij haar publiek zoekt bij kinderen en vrouwen worden haar werkzaamheden niet gezien als een gewelddadige overschrijding van de fatsoensnormen’ (Streng 1997: 25). Kinderen zijn tenslotte het domein van de vrouw, dus wat dat betreft blijft Van Meerten binnen de opgelegde grenzen. Daarbij moet overigens wel aangetekend worden dat de toon van de recensies van werken van schrijvende vrouwen wel vaker mild was. Het werd als onfatsoenlijk gezien om het werk van een vrouw al te streng te

³⁵ Niet alle recensies zijn uitsluitend positief, maar de tendens is toch wel dat men vindt dat Van Meerten doorgaans verstandige dingen schrijft. Aansluitend hierop stelt Streng bovendien vast dat ‘in de jaren veertig [van de negentiende eeuw] de waardering voor vrouwelijke schrijvers [groeit].’ (...) Deze tendens houdt op de eerste plaats verband met de door critici geconstateerde groei, zowel kwalitatief als in getal, van de schrijfsters in de jaren veertig. Daardoor boet het argument dat individuele gevallen “uitzonderingen” zijn steeds meer aan waarde in. (...) Na het trauma van de Franse Revolutie werden meningsverschillen verdoezeld omdat orde en rust de eerste prioriteit waren. Een welbewust ingeprent a-politiek “vaderlands gevoel” en verheerlijking van het huiselijk leven moesten de eenheid versterken.’ (Streng 1997: 37). Juist in dat huiselijke leven vervulde de vrouw een sleutelrol, een visie die Van Meerten in haar werk ook volop uitdroeg. Voor een beschrijving van de kritiek die desondanks uit sommige recensies naar voren komt, zie Van Gemert en Veltman-van den Bos 1997: 259-261 en Van der Zwaluw 2016: 319.

beoordelen (Streng 2012: 33). Een sprekend voorbeeld hiervan is de recensie van *Laura, een voorbeeld van edele zelfopoffering*. De recensent schrijft:

Misschien zult gij oordeelen, dat de stijl wel eens wat al te hoog boven den brievenstijl, en de voorstelling der verhaalde zaken boven de ondervinding des gewonen levens verheven is. Wat het eerste betreft; ja! indien dit werk door een' Man geschreven ware, dan zou Rec.[ensent] daarover nog wel een woordje willen wisselen; maar nu is eene Vrouw de Schrijfster, eene Vrouw de Vertaalster; en dus eerbiedig de hand op den mond! anders mogten zij eens het harde woord over hem uitspreken, dat Laura zich, D. I, bl. 21, laat ontvallen, dat 'alle mannen egoïsten zijn', waartegen hij evenwel met alle bescheidenheid protest aanteekeent (VLO 1835: 92).

En toch kun je 'eerbiedig de hand op den mond' bijna niet lezen als een oprechte blijk van bewondering, want het sarcasme klinkt er overduidelijk in door. Streng stelt dan ook vast dat er in de reacties op Van Meertens werk sprake is van een zekere 'welwillende arrogantie':

De toon (...) waarop haar werk wordt besproken, is die van welwillende arrogantie. Omdat zij haar publiek zoekt bij kinderen en vrouwen worden haar werkzaamheden niet gezien als een gewelddadige overschrijding van de fatsoensnormen – vandaar die welwillendheid. Die lezersgroepen diskwalificeren haar echter tegelijkertijd als schrijfster, omdat kinderen noch vrouwen als publieksgroep door de kritiek hoog worden aangeslagen – vandaar die arrogantie (Streng 1997: 23-25).

Van Meerten mag dan bewonderd worden om haar filantropische werk en haar onderwijskundige kwaliteiten, als (literair) schrijfster wordt ze niet echt serieus genomen. Dit is volgens Gelderblom ook de voornaamste reden dat haar werk zo in de vergetelheid is geraakt (Gelderblom 1997: 30).

Externe vertaalpoëtica

In de beschrijving van het werk van Van Meerten zijn haar vertalingen tot nu toe nog nauwelijks aan bod gekomen. Voor dit onderzoek is het uiteraard essentieel hierbij stil te staan, maar waar bij Betje Wolff nog een artikel is gepubliceerd over haar vertalerschap, ontbreekt de academische aandacht voor Van Meertens vertalingen en vertaalopvattingen bijna volledig. Dat Van Meerten naast het schrijven van haar eigen teksten ook veel vertaalde, wordt weliswaar door bijna alle onderzoekers gesignaleerd, maar aandacht voor de manier waarop zij dat deed is er nooit systematisch geweest, alleen sporadisch. Lotte Jensen wijdt in haar studie over Nederlandse vrouwentijdschriften een hoofdstuk aan Van Meertens *Pénélope* en signaleert daarin dezelfde tegenstrijdigheid als al eerder genoemd is:

Van Meerten houdt haar lezeressen een vrouwbeeld voor waar ze zelf haast het tegenovergestelde van lijkt te zijn. Jensen voegt hieraan toe dat dit ook geldt voor de manier waarop Van Meerten vrouwelijk schrijverschap definieerde:

Schrijvende vrouwen zijn uitzondering en dat moet zo blijven (...). Want hoeveel roem en eer ze ook behaald hadden, niemand kon toch ontkennen dat de natuur de vrouw niet tot schrijven had geschapen. Slechts in zeer nijpende omstandigheden, zo schreef zij in *Penélopé*, mocht de vrouw een zelfstandige bijdrage leveren aan het gezinsinkomen, bijvoorbeeld door te schrijven. Zij moest dan wel roeping en bekwaamheid daartoe voelen, alsmede de goedkeuring hebben van haar echtgenoot' (...) (Jensen 2001: 125).

Van Meerten is in een van haar andere teksten, *Tafereelen uit den bruidsstaat en het huwelijksleven voor jonge bruiden, vrouwen en moeders*, zelfs nog strenger: vrouwen mogen onder geen beding het gezinsinkomen aanvullen met handwerken of vertalen. Dat zou maar ten koste gaan van het huishoudelijke werk (Jensen 2001: 125). Precies dat vertalen deed Van Meerten zelf nu juist wel. Van der Zaluw is in zijn biografie de eerste die een voor zover mogelijk compleet overzicht geeft van het oeuvre van Van Meerten, inclusief haar vertalingen (Van der Zwaluw 2016: 345-355). Voor de beschrijving van Van Meertens externe vertaalpoëtica maak ik gebruik van eerder onderzoek en bekijk ik (voor zover aanwezig en nog beschikbaar) de parateksten bij haar vertalingen.

Jensen gaat wat dieper in op de vertalingen die Van Meerten maakte van de werken van de Franse pedagoge Marie Le Prince de Beaumont. Hiervan stelt zij vast dat zij 'sterk aangepast [waren] aan de geest van haar tijd: enigszins "opruierende" passages waren weggelaten en er lag meer nadruk op het godsdienstig onderwijs dan in de originele teksten' (Jensen 2001: 97). Een van de andere onderzoekers die inhoudelijk aandacht besteedt aan Van Meertens vertalingen stelt hetzelfde vast voor vertalingen van werken van dezelfde schrijfster (Van Dijk 1996: 250). Tot slot karakteriseert ook biograaf Van der Zwaluw in ieder geval twee van Van Meertens vertalingen als 'niet (...) letterlijk' of 'vrij.'³⁶ Dit zijn de enige mij bekende uitspraken die gedaan zijn over de vertaalopvattingen van Van Meerten.

³⁶ Zo schrijft hij over Van Meertens vertaling van een werk van de Duitse pedagoge Friedrich Nösselt: 'Het gaat opnieuw niet om een letterlijke vertaling, maar om een vertaling die is afgestemd op het jonge Nederlandse lezerspubliek. Een breder publiek dan Nösselt zelf voor ogen had' (246). In 1846 publiceert Van Meerten *Alice, of de jonge Huismoeder*, waarvan Van der Zwaluw constateert dat het gaat om een 'vrije vertaling met een duidelijke bedoeling' (278).

Van Meerten zelf heeft minder over vertalen geschreven dan Betje Wolff. Een van de gevallen waarin ze dit wel doet, is toevallig het voorwoord bij haar vertaling van *Gesammelte Briefe von Julie*. Dit opent ze met de uitspraak dat het

[e]en ondankbaar werk [is] eene voorrede te schrijven voor een boek, hetwelk men zelf vertaald heeft. De Vertaler wordt altijd, en niet zonder reden, als partijdig beschouwd. Men moet toch vooronderstellen, dat hij min of meer gunstig vooringenomen is, voor het papieren kind, welks omkleeding hij op zich genomen heeft; van daar is zijn lof verdacht. Is hij opregt genoeg, om de gebreken, welke hij bij zijnen kweekeling ontdekt heeft, in het licht te zetten, dan vraagt men: “Waarom zoo veel moeite besteed aan een werk, dat zoo veel gebreken heeft?” (Engelhard 1834: III)

Met deze woorden suggereert ze een aantal interessante dingen: in de eerste plaats dat ze ervan uitgaat dat een vertaler automatisch positief oordeelt over het werk dat hij of zij vertaalt. In de tweede plaats lijkt ze het corrigeren of in ieder geval aanmerken van fouten in het origineel (‘de gebreken, welke hij bij zijnen kweekeling ontdekt heeft, in het licht (...) zetten’) als iets aanbevelenswaardig te zien, aangezien ze er het adjectief ‘opregt’ voor gebruikt en vaststelt dat de reactie van anderen daarop vaak negatief is. Opvallend is ook dat ze de brontekst aanduidt met de woorden ‘papieren kind’ en ‘kweekeling’ (pupil). Ook bij het vertalen lijkt haar pedagogische referentiekader dus een grote rol te spelen. Zet ze hiermee de brontekst gelijk aan een leerling die door een leraar, de vertaler in dit geval, gecorrigeerd kan worden? Haar oordeel over het origineel dat ze hier vertaald heeft was in ieder geval zeer positief, de reden dat ze eigenlijk geen voorwoord wil schrijven. “Goede wijn behoeft geen’ krans”, zo besluit ze (idem: IV). Interessant is ook dat ze het woord ‘omkleeding’ gebruikt om de vertaling mee aan te duiden, wat sterk doet denken aan de in het vertaaldiscours gebruikte metafoor van het ‘Nederduitsch gewaad’. Van Meerten lijkt getuige het voorwoord dus positief tegenover het aanmerken en wellicht corrigeren van de veronderstelde gebreken in de brontekst te staan, maar dit zegt nog niets over de manier waarop de vertaler dit volgens haar zou moeten doen. Moet de fout in een voetnoot gecorrigeerd worden en de inhoud van de oorspronkelijke tekst onaangetast blijven of staat het de vertaler vrij om in de lopende tekst aanpassingen te maken, wellicht zonder daar melding van te hoeven maken? En daarnaast, wat verstaat Van Meerten onder ‘gebreken’? Gaat het om feitelijke onjuistheden of ook om passages die als ongepast ervaren zouden kunnen worden? Deze vragen kunnen pas beantwoord worden na analyse van de vertaling.

De meeste van haar andere vertalingen bevatten geen (vertaalrelevant) voorwoord, maar er is er nog een die wel van belang is. Het gaat om het 'Voorberigt van de vertaalster' bij *Algemeene geschiedenis, ingerigt voor jonge lieden, bijzonder voor aankomende en volwassene meisjes* (auteur Friedrich Nösselt, 1839). Van Meerten geeft daarin in toe dat het vertalen haar niet altijd makkelijk gevallen is. Daarbij valt op dat ze zich heel erg nederig opstelt:

Voorts moet zij [Van Meerten, het voorwoord is geschreven in de derde persoon] erkennen, dat de vertaling haar niet zoo geheel gemakkelijk is voorgekomen, als zij zich die voorgesteld had. Zij vond wel eens, hier en daar, bij het korte en ineengedrongene van den stijl, dat de Schrijver meer gedacht, dan uitgedrukt had, en hier en daar wel eens iets voorondersteld had; op andere plaatsen vond zij den stijl wel eens van het kinderlijke, tot het kinderachtige nederdalende. Naar haar zwak vermogen en hare geringe inzigten, heeft zij de vrijheid genomen, dit hier en daar te veranderen, en zich ook meer aan eene zakelijke, dan woordelijke vertaling gehouden; of eens een paar volzinnen, welke zij meende bij elkander te behooren, en die door tusschenzinnen gescheiden waren, bijeengebragt. Intusschen gevoelt zij zeer wel, dat haar werk verre is, van de volkomenheid bereikt te hebben; en schoon zij gaf wat zij kon, twijfelt zij geenszins, of men zal haar menig Germanisme, of menig gebrek in hare vertaling, of in den stijl kunnen aanwijzen, waarvoor zij, nederig verschooning verzoekt (...) (Nösselt 1839: xxi-xxii).

Ze is er kennelijk zo zeker van dat haar vertaling een aantal zwakheden bevat dat ze daarvoor al bij voorbaat excuses vraagt aan de lezer. Vanuit het oogpunt van de polen uit het vertaaldiscours is daarnaast vooral deze opmerking interessant: 'heeft zij zich (...) ook meer aan eene zakelijke, dan woordelijke vertaling gehouden'. Daar waar ze dat nodig achtte, heeft ze dus dingen veranderd en aangepast, met name op het gebied van stijl en zinsbouw (zie ook Van der Zwaluws opmerking over deze vertaling, noot 36). Dit wijst duidelijk in de richting van een doelcultuurgerichte strategie, die ook in lijn is met wat Jensen en Van Dijk vaststellen met betrekking tot Van Meertens *Le Prince de Beaumont*-vertalingen. Gelderblom constateert daarnaast dat de poëtica die uit haar eigen werk spreekt zonder twijfel classicistisch genoemd kan worden. Van Meerten lijkt op geen enkele manier uiting te geven aan 'lyrische zelfexpressie en originaliteit' (wat eerder bij een romantische poëtica zou passen). Dit komt volgens Gelderblom voort uit haar dienstbaarheid: '[h]et fanatiek beoefende schrijven was (...) bedoeld om anderen instructie te geven, niet om zichzelf op een podium te plaatsen' (Gelderblom 1997: 36). Dit zou ook haar nederige houding kunnen verklaren. Tot slot noemt hij haar pragmatisme: '[d]oor de stof af te stemmen op belangstelling en begripsvermogen van de gewenste lezers, die

worden onderscheiden naar status, leeftijd en geslacht, kan een beoogd effect (...) worden bereikt. Poëticaal beschouwd is dat een zuiver pragmatisch standpunt' (Gelderblom 1997: 37).

Alles bij elkaar opgeteld ligt het voor de hand om aan te nemen dat Van Meerten bij het vertalen (vooral) doelcultuurgericht te werk ging. Het afstemmen van de stof op een bepaald publiek en het doelbewust willen bereiken van een bepaald effect (ongeacht het effect van de brontekst, wellicht), met andere woorden het 'omkleeden' van een buitenlandse naar een Nederlandse tekst, zou kunnen wijzen op een adapterende vertaalstrategie, die tenslotte ook naadloos in een classicistische vertaalpoëtica past. Ze lijkt haar pedagogische overtuigingen voorrang te geven boven trouw aan het origineel. Ik gebruik het woord 'voorzichtig' hierboven echter niet voor niets: alleen het onderzoeken van meerdere vertalingen van haar hand kan hierover echt uitsluitsel geven. Aangezien dit tot nu toe te weinig gedaan is, ligt er nog een heel onderzoeksterrein braak, waarvan ik met mijn analyse van Van Meertens vertaling *Laura, een voorbeeld van edele zelfopoffering* een klein deel zal proberen te ontginnen.

Waarom Gesammelte Briefe von Julie?

Op basis van de beschrijving van *Gesammelte Briefe von Julie* en die van de (vertaal)poëtica van Van Meerten wekt het geen verbazing dat juist deze tekst door haar vertaald is. De morele boodschap van de briefroman en de pedagogische inslag lijken op het eerste gezicht goed in Van Meertens straatje te passen. Van der Zwaluw stelt bovendien vast dat '[w]at ze vanaf 1832 schrijft en vertaalt, bijna altijd een zedig en godsdienstig karakter [heeft]' (Van der Zwaluw 2016: 243). Uit Van Meertens voorwoord wordt in ieder geval duidelijk dat ze van een 'bekwamen en eerwaardigen man', de uitgever, de opdracht heeft gekregen deze roman te vertalen en het dus niet uitsluitend uit eigen beweging deed (Engelhard 1834 I IV). Toch lijkt het op dat moment goed bij haar overige werkzaamheden te passen en bovendien blijkt uit haar voorwoord dat Van Meerten positief was over de roman.³⁷ Omdat zij zich zo

³⁷ In het tweede gedeelte van haar voorwoord schrijft ze nog: 'Hadde ik dit gedaan [een voorrede geschreven], dan had ik onmogelijk mijn gunstig oordeel over dit boekje kunnen verzwijgen. Ik zou welligt gezegd hebben "dat ik hoog met dit werkje wegloop, en hartelijk verlang de mij nog onbekende Schrijfster te mogen kennen (...) dat ik menig schoon uur met deze heb doorgebracht, ook toen zorg en kommer mijn moederhart nederdrukte (...)'" (Engelhard 1834 I: III-IV).

nadrukkelijk met dit onderwerp bezighoudt, is haar betrokkenheid groot. Dit roept de vraag op of haar vertaling getuigt van instemming met (alle aspecten van) Engelhards opvattingen of dat ze tijdens het vertalen haar eigen ideeën inbrengt. En wordt dit naar de lezer gecommuniceerd of gebeurt het min of meer ongemerkt? Hierbij kan de eerder genoemde uitspraak van Van Essen in het achterhoofd gehouden worden, namelijk dat Van Meerten zelf '[meisjes en vrouwen] het dominante vrouwbeeld voor[hield]: bescheiden en opofferingsgezind, verstandig en ontwikkeld (maar vooral niet geleerd), liefdevol en volledig toegewijd aan man en kinderen, loyaal aan de Nederlandse natiestaat' (Van Essen 2016).

De receptie van de vertaling

Van *Laura, een voorbeeld van edele zelfopoffering* heb ik drie recensies terug kunnen vinden. Van de eerste, die uit *Vaderlandsche Letteroefeningen*, is hierboven al besproken hoe de recensent zegt mild in zijn kritiek te willen zijn omwille van het feit dat het een vrouwelijke schrijfster en een vrouwelijke vertaalster betreft. Verder prijst hij vooral het 'schoon, godsdienstig en, neemt gij alles zamen, een Christelijk godsdienstig gevoel' van Laura (VLO 1835: 92). In het slot onderstreept hij het meer pedagogische dan literaire karakter van de roman:

Denkt vooral niet, dat, waar Laura hare verstandige raadgevingen en opmerkingen mededeelt, het eene te hooge poëzij is; maar acht en gebruikt het, als verstaanbaar en bruikbaar proza, waarmede gij overal en ten allen tijde voordeel kunt doen! - En hiermede, geëerde Lezeressen! na hulde aan de onbekende Schrijfster en vriendelijken dank aan de hem persoonlijk ook onbekende Vertaalster, geeft Rec. u dit werk over; en, afscheid van u nemende, wenscht hij u van deszelfs lezing zoo wel veel nut, als veel genoeg (idem: 93).

De tweede recensie verscheen in 1835 in het tijdschrift *De Vriend des Vaderlands*. Opvallend is in deze recensie de uitgebreide aandacht voor de vertaling. Het is jammer dat het wederom om een anonieme recensie gaat, want het zou bijvoorbeeld interessant zijn om te weten of deze recensent zelf ook vertaler is. In ieder geval heeft hij zijn vrouw geraadpleegd bij het vormen van een oordeel: 'Recensent heeft dit werk gelezen met zijne echtgenote, eene eenvoudige, beschaafde, Nederlandsche vrouw. Hij meende toch, volgens den titel, als man niet alleen uitspraak over dit werk te mogen doen' (VDV 1835: 689). Hiermee verwijst hij naar de ondertitel 'een boek inzonderheid voor jonge Vrouwen en Moeders'. Vervolgens gaat hij op de inhoud van de roman in en maakt daar gelijk een kanttekening bij:

Laura, vroeger in de liefde ongelukkig geweest (hoewel hare eigene lotgevallen voor haar intrede in het grafelijke huis ons niet dan bij gissing blijken) is een edel, enthustiast Duitsch meisje, waarop onze Nederlandsche vrouwen echter nog al wat aan te merken zullen vinden; namelijk, indien wij, wij zeggen Recensent en zijne gade, ons niet zeer bedriegen. Het boek namelijk is vol Duitsche verhevenheid, vol Duitsche bloemrijkheid, hier en daar niet vrij van overdrijving (VDV 1835: 689).

‘Onze Nederlandsche vrouwen zijn zoo fijngevoelig, zoo dweepend niet’, voegt hij er verderop nog aan toe. Daarna gaat hij over op het bespreken van de vertaling. Hij constateert dat Van Meerten een groot aantal (vertaal)fouten gemaakt heeft:

Het spijt ons dat Mevrouw Van Meerten zich in de vertaling en het nazien der drukproeven overhaast schijnt te hebben, blijkens de Germanismen en druk- en andere fouten, verkeerd gestelde leestekens, welke wij in grooten getale in dit werk (...) hebben aangetroffen (VDV 1835: 691).

Interessant is dat hij bij iedere fout die hij noemt, zelf een in zijn ogen beter alternatief geeft. Een voorbeeld daarvan: ‘bl. 40. Ik weet dat gij uit mijne beschrijving het meisje even belangrijk gevonden hebt, als ik, en dat gij daarom zoo veel te meer *aandeel* aan haar nemen zult. Dat is Hoogduitsch, lees *belang in haar zult stellen*’ (idem, cursivering overgenomen).

Deze recensie levert voor de analyse twee belangrijke aandachtspunten op: in de eerste plaats de vraag of Van Meerten de brontekst ook aan de overdreven en dweepende kant vond en of ze dat misschien hier en daar wat afgezwakt heeft (al was dat, in het geval ze dat gedaan heeft, voor de recensent blijkbaar nog niet voldoende) en in de tweede plaats of het volgens deze recensent grote aantal germanismen een aanwijzing zou kunnen zijn voor een brontaalgerichte vertaalstrategie. Hierbij moet aangetekend worden dat het moeilijk is om in te schatten of een woord in de achttiende-eeuwse taal daadwerkelijk een germanisme was, of dat het gaat om een woord dat in die tijd ook in het Nederlands gangbaar was.

Tot slot verscheen er, eveneens in 1835, een korte recensie in de Bredasche Courant. De wederom anonieme recensent prijst Van Meerten en de tekst van Engelhard uitgebreid, daarbij verwijzend naar Van Meertens voorwoord:

“Goede wijn behoeft geen krans”, zegt de ijverige en verdienstvolle Mevrouw van M. in het berigt dat tot voorrede strekt of de plaats daarvan inneemt; en welligt is dit bekende spreekwoord zelden beter toegepast geworden, dan bij gelegenheid van het in 't licht geven dezer vertaling; en wij zouden er kunnen bijvoegen, dat er misschien in jaren geen beter en nuttiger lettervrucht op onze bodem overgeplant is, dan deze *Laura* (BC 1835).³⁸

De waarde van het werk ligt volgens deze recensent vooral in het personage Laura, ‘een meisje, dat evenzeer door verstand en kennis, als door de edelste zielshoedanigheden uitblinkt’ (idem). In tegenstelling tot de recensent van de *Vriend des Vaderlands* is deze recensent overigens ook positief over de vertaling: ‘Het werk heeft bij de vertaling niets verloren, hetgeen trouwens van de bekende verdiensten van Mevr. van M. te wachten was’ (idem).

Titel

Zoals in de bespreking van de brontekst al even naar voren kwam, is een van de eerste dingen die aan Van Meertens vertaling opvalt dat de titel zo sterk afwijkt van die van het origineel. Ik heb al genoemd dat er door Van Meerten (en/of de uitgever) voor gekozen is om in titel de naam Julie, die in de roman eerder een bijrol speelt, te vervangen door Laura, die als hoofdpersonage aangewezen zou kunnen worden. In de Nederlandse titel ontbreekt een verwijzing naar het feit dat het om een briefroman gaat, maar in de ondertitel is veel informatie toegevoegd, waarvan het eerste deel een ‘evaluerend’ karakter heeft: ‘een voorbeeld van edele zelfopoffering’. Hiermee wordt ook meteen verwezen naar een van de belangrijkste verhaallijnen in de roman, namelijk dat Laura zich opoffert zodat Steinau en Lucie met elkaar kunnen trouwen. Het tweede deel bevat tamelijk sturende informatie over de beoogde doelgroep: ‘een boek inzonderheid voor jonge Vrouwen en Moeders’. Met het oeuvre en de opvattingen van Van Meerten in het achterhoofd wekken bovenstaande observaties weinig verbazing en ontstaat de indruk dat zij zelf de hand heeft gehad in de keuze voor deze titel. Als we kijken naar de titels van haar andere vertalingen en haar

³⁸ De gedigitaliseerde versie in Delpher bevat geen paginanummers.

oorspronkelijke werk valt namelijk op dat ze daarin vaker op voorhand een waardeoordeel geeft en een beschrijving van de beoogde doelgroep toevoegt. Zo verschijnt er bijvoorbeeld van haar hand een vertaling uit het Engels met de titel *Keetje en Frits; of de Kleine Wandelaars; een verhaal, waaruit de kinderen kunnen leeren, dat zij zich zelve door ongehoorzaamheid, de grootste onheilen veroorzaken* en publiceert ze in 1833 *De Twee Wegen des Levens. Leesboek over de Zedekunde, voor Jongelingen en Jonge Dochters, die gereed staan de Wereld in te treden*.³⁹ De manier waarop Van Meerten met de titel is omgegaan is dus typisch voor haar werk en is bovendien een sterke aanwijzing voor een doelcultuurgerichte strategie.

Titelpagina

Op de titelpagina zien we het tegenovergestelde als bij de vertaling van Wolff: de schrijver van de brontekst wordt niet genoemd, maar de vertaalster wel. Overigens geldt hier, net als bij *Herman von Unna*, dat het goed mogelijk is dat de uitgever een zakelijk belang had bij het plaatsen van een bekende naam op het titelblad, in dit geval die van Van Meerten, omdat dit een positief effect op de boekverkoop zou kunnen hebben. Interessant is daarbij wel dat Van Meerten als vertaalster daardoor een prominentere plaats krijgt toebedeeld dan de schrijfster van het origineel. Daar is echter wel weer tegen in te brengen dat *Gesammelte Briefe von Julie* anoniem verscheen, en de uitgever dus ook niet wist wie hij als auteur van de brontekst op de titelpagina kon plaatsen. De aanduiding 'Vrij vertaald uit het Hoogduitsch' is van alle informatie die de titelpagina geeft de duidelijkste aanwijzing voor een doelcultuurgerichte en misschien zelfs adapterende strategie. Toch is voorzichtigheid geboden, want de vraag of deze specifieke vertaling daadwerkelijk getuigt van een dergelijke strategie kan alleen beantwoord worden na onderzoek van de macro-, meso- en microstructuur. 'Vrij vertaald' is een zeer algemene aanduiding, dus is het nodig te achterhalen wat daar getuige de vertaling door Van Meerten precies onder verstaan wordt.

³⁹ Zie Van der Zwaluw 2016: 315-354.

De volledigheid van de vertaling

De brontekst verscheen in vier delen, de vertaling in twee. Dit roept de vraag op of de vertaling integraal is, of dat de roman ingekort is en/of er een selectie is gemaakt uit de brieven. Omdat het gaat om een briefroman, wordt de volledigheid van de vertaling niet in een opslag duidelijk, zoals bij *Herman von Unna* wel het geval was door de indeling in hoofdstukken. Toch zal hier in de analyse van de macrostructuur naar gekeken moeten worden, en dus zal ik in de volgende fase nagaan of er van iedere brief in de brontekst een equivalent in de vertaling te vinden is of dat de vertaling van sommige brieven ontbreekt.

Hypothese fase 1

Bij de vertaling van Van Meerten lijkt er op basis van bovenstaande informatie minder sprake van een middenweg dan bij Wolff, want veel keuzes wijzen op een doelcultuurgerichte strategie. Sommige zelfs zeer duidelijk, zoals de 'vertaling' van de titel, de beschrijving 'vrij vertaald' en de vraagtekens bij de volledigheid van de vertaling. Daar kan wel tegenover gezet worden dat het noemen van het feit dat het een vertaling is en de naam van de vertaalster juist eerder een brontaalgerichte strategie doen vermoeden, maar zoals gezegd kunnen daar ook andere motieven voor zijn geweest en wegen ze wat mij betreft niet op tegen het gewicht van de andere keuzes. Daarom is mijn voorlopige maar voorzichtige hypothese dat Van Meerten een min of meer doelcultuurgerichte strategie gebruikt heeft.

Fase 2: De analyse van de macrostructuur

De matrix van de vertaling

Aan de volledigheid van *Laura, een voorbeeld van edele zelfopoffering* twijfelde ik hierboven al, omdat deze op het eerste gezicht een stuk korter lijkt te zijn dan de brontekst: twee tegenover vier delen. Dit doet vermoeden dat de tekst in vertaling is ingekort. Bij een een-op-eenvergelijking van de brieven in de brontekst en die in de vertaling blijkt dit ook het geval te zijn. Overigens is het niet zo dat er bijvoorbeeld maar twee van de vier delen van de brontekst zijn vertaald: de vertaling is simpelweg in twee in plaats van vier delen opgedeeld. Er zijn dus uit alle delen brieven vertaald, maar niet allemaal, of niet allemaal compleet: op twee plaatsen omvangrijke delen zijn weggelaten. De vertaling is dus inderdaad niet integraal.

In het eerste geval gaat het om een lange brief van Laura aan Lucie, de laatste is inmiddels getrouwd met Steinau en in verwachting, waarin Laura haar van allerhande pedagogische adviezen voorziet. Deze brief omvat in totaal drieëndertig pagina's en ontbreekt volledig in de vertaling. Daarbij doet zich iets opmerkelijks voor. Laura kondigt de pedagogische adviezen namelijk aan, in de vertaling van Van Meerten: 'Ik wil nu Lucie geregeld schrijven en haar mijne ervaring omtrent de behandeling van kinderen mededeelen. Ik verlang dat zij, als het mogelijk is, het geheel gebouw der opvoeding overzie, en deze schriftelijke geschenken zullen haar altijd alles kunnen herinneren (...)' (Engelhard 1834 II: 142). Na die zin is de volgende voetnoot geplaatst: 'Deze belangrijke voorschriften zullen wij als eene bijdrage aan het slot van dit werkje volgen laten, of wel afzonderlijk ergens elders plaatsen' (idem). Beide is merkwaardig genoeg echter niet het geval: het einde van de vertaling correspondeert met het einde van het vierde en laatste deel van de brontekst en de brief met voorschriften is ook niet op een andere plek in de vertaling ingevoegd (voor zover ik heb kunnen nagaan ook niet in een van Van Meertens eigen werken).

Een pagina of twintig later gebeurt min of meer hetzelfde, maar deze keer wordt de lezer er niet op attent gemaakt dat er tekst uit het origineel wordt weggelaten. Het gaat om maar liefst zeven brieven van Laura aan Lucie, waarin eerstgenoemde wederom adviezen geeft over de opvoeding van met name meisjes (Engelhard 1830 III: 142-201). Het signaleren van

de weglatingen roept automatisch de vraag op wat de motivatie voor Van Meerten (en eventueel de uitgever) kan zijn geweest om juist deze brieven niet te vertalen. Deze kan echter alleen achteraf gereconstrueerd worden, want in de vertaling worden daar geen uitspraken over gedaan. Hoogstens wordt een dergelijke ingreep aangekondigd door het predicaat 'vrij vertaald'. Toch zie ik mogelijkheden: de inhoud van de weggelaten delen kan getoetst worden aan Van Meertens eigen pedagogische opvattingen, waarvan in de eerste fase van de analyse een zo compleet mogelijk beeld geschetst is. Bevatten de weggelaten gedeelten adviezen of waarschuwingen die mogelijk ingaan tegen Van Meertens eigen overtuigingen?

In het eerste weggelaten gedeelte⁴⁰ lijkt het me dat er geen sprake is van in Van Meertens ogen aanstootgevende of ongepaste passages, maar vermoed ik dat de motivatie om dat te schrappen (of, zoals ze van plan lijken te zijn, ergens anders in te voegen) eerder een pragmatische is. De brief waar het om gaat bevat namelijk instructies voor de lichamelijke verzorging van baby's en peuters: 'Ich fange damit an, meine Lucie! Dir einige Regeln über die erste Pflege des Kindes mitzuthellen und das anzumerken, was mir späterhin vorzüglich wichtig in der körperlichen Behandlung scheint' (Engelhard 1830 III: 70). Hoewel ook dit als belangrijke informatie voor de doelgroep van de vertaling ('jonge vrouwen en moeders') gezien kan worden, is het niet Van Meertens expertisegebied. Dat ligt veel meer in opvoeding in de scholing, die pas in het spel komen als het kind ouder is. Ik kan me daarom voorstellen dat ze het, ondanks het feit dat de voorschriften wel als '[belangrijk]' gekenmerkt worden, niet nodig vindt om deze informatie op deze plaats te geven of dat ze het zelfs vindt afleiden van de overige pedagogische instructies in het boek, die ze wel heeft vertaald en die in de meeste gevallen wel over de opvoeding en ontwikkeling van wat oudere kinderen gaan.

Wat betreft het tweede weggelaten gedeelte ligt het meer voor de hand dat de daarin gegeven adviezen en waarschuwingen botsten met Van Meertens overtuigingen, want Engelhard keert zich daarin, bij monde van Laura, tamelijk resoluut tegen (te veel) onderwijs voor zowel jongens als meisjes. In een specifieke brief (Engelhard 1830 III: 151-158) doet ze dit heel expliciet: Laura valt daarin de fundamentele aan onder een groot deel van Van

⁴⁰ De voetnoot doet ingrijpen in de tekstvolgorde vermoeden, maar omdat de voorschriften uiteindelijk nergens anders in de vertaling terug te vinden zijn, categoriseer ik het toch als weglating.

Meertens levenswerk. Ze betoogt namelijk dat eigenlijk alleen de moeder haar kinderen kan opvoeden en dat 'externe' leraressen vaak meer kwaad dan goed doen. Dit zal Van Meerten als directrice van een goedlopende meisjesschool toch tegen het hoofd gestoten hebben. Laura gebruikt als voornaamste argument dat het vertrouwen tussen lerares en kind nooit zo groot kan zijn als tussen moeder en kind en dat een moeder haar kinderen altijd beter kent dan wie dan ook. Daarom is het risico (te) groot dat het kind nadeel ondervindt van een 'uitbestede' opvoeding: 'Die gute Mutter kennt ihr kleines Häuschen; kein einzelnes ist ihr in seinem Wesen fremd, und wenn sie es immer bewahrt, so kann nichts, kein Gedanke entstehen, den sie nicht kennt. Dieses fehlt also der vollkommensten Erziehungsanstalt (...)' (Engelhard 1830 III: 153).

Als de moeder zelf te druk is (met het huishouden, welteverstaan) om haar kinderen in de gaten te houden en op te voeden, acht Laura het verstandiger om daarvoor een meisje uit de directe omgeving in te schakelen. Geschikt daarvoor zijn meisjes met een rustig gemoed, die rein van hart zijn en zich helemaal op de kinderen willen richten. Het kennisniveau is daarbij zeker niet doorslaggevend: 'weniger oder mehr unterrichtet, das gebe nie den Aufschlag, es sey Nebensache. Wisse sie auch nichts vom Laufe der Gestirne und Planeten, wenn sie nur der Sonne der Wahrheit alles Licht ihres Lebens verdankt, und den Vater rein verehrt, der über den Sternen wohnt' (Engelhard 1830 III: 156).

Hoewel Van Meerten er als diepgelovige vrouw zonder twijfel van overtuigd zal zijn geweest dat een lerares over een juist godsdienstig gevoel en een zekere vroomheid moet beschikken, moet ze toch geprotesteerd hebben tegen het idee dat geestelijke ontwikkeling volledig van ondergeschikt belang zou zijn en dat een lerares nooit andere dan haar eigen kinderen zou kunnen opvoeden en zou kunnen bijdragen aan hun ontwikkeling. Ook zij begon aanvankelijk met de opvoeding en scholing van haar eigen kinderen, maar breidde haar doelgroep hierna zeer bewust uit door een school op te richten en teksten te publiceren die in het hele land gretig aftrek vonden. Sterker nog, Van Meerten was de eerste die met het idee kwam om een kweekschool op te richten en zo leraressen te kunnen opleiden. Het is dus zeer voorstelbaar dat Van Meerten dit tekstgedeelte om die reden heeft weggelaten: ze vindt het misschien niet passen in de rest van haar werk en de boodschap die ze daarmee uit wil dragen. Dit is een zeer duidelijke aanwijzing voor een doelcultuurgerichte strategie: niet de brontekst en diens inhoud en karakteristieken zijn het belangrijkste, maar

het effect dat bereikt moet worden bij het beoogde Nederlandse doelpubliek. Bovenstaande keuze laat zien dat Van Meerten daar zeer bewust mee bezig is, wat overeenkomt met het beeld dat uit de eerder besproken secundaire literatuur naar voren komt.

Het plot

Het weglaten van de twee hierboven besproken brieven heeft nauwelijks tot geen invloed op het plot, omdat ze daar als opsomming van pedagogische voorschriften in feite buiten staan. Ze zijn niet apart gezet van de rest van de tekst waarin het verhaal zich ontvouwt maar ingevoegd in de brievenstructuur, waardoor ze de handeling in feite vertragen. De lezer wordt er overigens wel af en toe aan herinnerd dat alle adviezen en waarschuwingen aan het personage Lucie gericht zijn, want Laura spreekt haar op verschillende plekken rechtstreeks aan. Omdat ze daarbij echter steeds benadrukt dat Lucie alle waarschuwingen waarschijnlijk niet nodig zal hebben vanwege haar voorbeeldige karakter en het feit dat ze in Steinau de ideale echtgenoot heeft gevonden (voorbeelden daarvan zijn 'Ich fürchte nichts für die Zukunft Deiner Töchter' en 'Dich brauche ich vor Schlägen in einer reizbaren Zustande nicht zu warnen' (Engelhard 1830 III: 191/94), krijgt de lezer toch ook de indruk dat het geschrevene aan moeders in het algemeen gericht is. Dit wordt versterkt doordat Laura veel voorbeelden noemt van moeders uit haar omgeving, over wie ze meestal negatief oordeelt. Een voorbeeld daarvan: '[Ich] bedaure (...) die Blindheit einer Mutter, die ihr Wissen als absolute Vollkommenheit anpreist – die die Möglichkeit, selbst zu fehlen, gänzlich verwirft, – die ihren Willen, als unumstößliches Gesetz, gebieterisch und mit leidenschaftlicher Heftigkeit ausführt' (Engelhard 1830 III: 190).

De narratieve structuur

In deze vertaling wordt de narratieve structuur sterk bepaald door het genre, de briefroman. Deze vorm zorgt ervoor dat de lezer het verhaal door de ogen van verschillende personages tot zich neemt, terwijl degene aan wie de brief geadresseerd is zelf in sommige gevallen wel en in andere gevallen geen rol speelt in dat verhaal. Van Meerten heeft hierin ten opzichte van Engelhard geen aanpassingen gedaan. De briefschrijvers en geadresseerden corresponderen met die in de brontekst, dus worden ook de verschillende vertelstemmen gehandhaafd. Omdat er wel een aantal brieven wordt weggelaten, is het interessant om na te gaan of dit invloed heeft op de manier waarop de lezer van de doelttekst de narratieve structuur en Laura als 'vertelstem' waarneemt, aangezien alle weggelaten brieven van haar hand zijn.

Omdat de personages Lucie en met name Julie in de hele roman voortdurend door Laura van pedagogisch advies voorzien worden, heb ik niet de indruk dat het beeld van haar wordt aangetast door het weglaten van de betreffende brieven. Er blijven nog genoeg waarschuwingen en adviezen over. Wel is het mogelijk dat Laura's autoriteit door de lezer van de doelttekst anders wordt waargenomen dan door de lezer van de brontekst. De voorschriften die Laura in de weggelaten passages geeft, zijn, omdat ze niet door de handeling onderbroken worden en zelfs maar heel af en toe een verwijzing naar het verhaal en de personages bevatten, heel geconcentreerd. De lezer betreft de adviezen en waarschuwingen daardoor wellicht sneller op zichzelf dan in andere brieven, die duidelijker betrekking hebben op de handeling en daardoor wellicht wat verder van de lezer afstaan.

Voetnoten en commentaren

Engelhards tekst bevat, verdeeld over de vier delen, vijf voetnoten. Deze geven over het algemeen extra informatie of verwijzen naar andere boeken die over hetzelfde thema verschenen zijn. Een voetnoot heeft een wat ander karakter, omdat Engelhard daarin benadrukt dat ze verslag doet van iets dat echt gebeurd is en daarnaast een vervolg op *Gesammelte Briefe von Julie* aankondigt, namelijk *Juliens Nachlass*, dat inderdaad in 1844 zou verschijnen. De voetnoot is geplaatst bij de eerste brief van het tweede deel van de brontekst, 'Laura an Julie', waarin verteld wordt over het 'offer' dat Laura gebracht heeft door Steinau met Lucie te laten trouwen en niet met haar. Laura maakt aan Julie duidelijk dat haar liefde voor Steinau groot genoeg was om met hem te willen trouwen, maar dat haar deugd en haar medemenselijkheid groter waren (zoals het hoort, is hier duidelijk de subtekst) om Steinau en Lucie de ruimte te geven met elkaar verder te gaan:

Lucie wäre sehr wahrscheinlich in ihrer stillen stummen Neigung untergegangen – sie liebte [Steinau] schon, da ich noch kein Interesse kannte, und ihr gebührte, was mir noch keine Wünsche gab. Sieh' es so, meine Julie! nicht Liebe brachte das Opfer, es wäre dieser wohl unmöglich gewesen! (Engelhard 1830 II: 10)

Engelhard benadrukt in de voetnoot hierbij nogmaals dat de liefde alleen dit offer nooit had kunnen brengen en voegt daaraan bovendien toe dat het op waarheid berust: 'Die Begebenheit ist übrigens eine wahre, keine Erfindung' (idem). Hier probeert ze dus de eerder genoemde 'werkelijkheidsillusie' van de briefroman manifest te maken (overigens doet ze dat alleen op deze plek, dergelijke opmerkingen zijn verder in de roman niet terug te vinden). Tot slot verwijst ze naar het vervolg: 'Manches in Juliens Briefen wird noch beleuchtet werden in einem bald erscheinenden Werke: "Juliens Nachlaß" was besonders über die jetzige Erziehung und ihre Resultate in Briefen sich ausspricht' (idem).

Van Meerten vertaalt geen van Engelhards voetnoten mee. Dit is ook wel begrijpelijk, omdat de meeste expliciet naar de Duitse situatie verwijzen. Zo noemt Engelhard in een van haar voetnoten een Duitse arts die de Nederlandse lezer onbekend zal zijn (idem: 91) en zijn de boeken waarna Engelhard verwijst (inclusief *Juliens Nachlass*) ten tijde van het verschijnen van de vertaling niet in het Nederlands beschikbaar.

Omdat tot nu toe het beeld is ontstaan dat Van Meerten voor een doelgerichte strategie gekozen heeft, is het van belang om na te gaan of ze in eigen voetnoten commentaar levert op bepaalde passages in de tekst.

In het tweede deel van de vertaling zijn, naast de voetnoot bij de weggelaten pedagogische voorschriften van Laura (Engelhard 1834 II: 142), drie eigen voetnoten van Van Meerten te vinden, waarvan er twee commentaar geven op het vertelde en een vertaaltechnisch interessant is.

In een brief van Laura aan Julia relatief aan het begin van het tweede deel vertelt Laura dat ze met de gravin naar de kerk is geweest, waar ze een populaire predikant hoorde preken: 'Ik verlangde zeer hem te horen, daar onder de zeldzaamheden onzer dagen eene leerrede behoort, die aan het eenvoudig, maar innig godsdienstig gevoel voldoet, en het hart zoo wel als het verstand bevredigt' (idem: 37). Van Meerten wil gezegd hebben dat je een dergelijke uitspraak in Nederland niet zo snel zult horen: 'Gelukkig wij in ons kleine *Nederland*, dat wij zulke klagten niet behoeven aan te heffen. De gegrondheid van dezelve in *Duitschland* laten wij voor rekening van de schrijfster', schrijft ze in haar voetnoot (idem, cursivering overgenomen).

Relatief aan het einde van het tweede deel van de vertaling schrijft wederom Laura aan Julia over de vatbaarheid van de mens voor 'zinnelijke indrukken': 'Van zijne kindschheid af, daaraan gewoon, moest hij ook zijne volgende gewaarwordingen en voornemens daarin kleeden. Ik geloof dat als hij zich in beslissende gevaarlijke ogenblikken eenige derzelve, die eenen goeden indruk op hem maakten, herinneren kon, hij daardoor welligt gered zou kunnen worden'. Van Meerten noemt hiervan in een voetnoot een voorbeeld:

Zoo verhaalt men, dat een meisje, op het punt van voor de ondeugd te bezwijken en misdadig te worden, gered werd, door eene pijnlijke drukking van den ring dien zij droeg en bij het afleggen van haar belijdenis van hare moeder ontvangen had. Zij herinnerde zich daarbij de spreuk erin gegraveerd: *Zalig zijn de reinigen van harten, want zij zullen God zien*. Dat gaf haar kracht ten goede; zij rukte zich los uit de boeien der ondeugd, en – was behouden (idem: 305, cursivering overgenomen).

Van Meerten onderstreept met het voorbeeld duidelijk de in haar ogen waarachtigheid van Laura's uitspraak en voegt daaraan met 'Zalig zijn de reinigen van harten, want zij zullen God zien' bovendien een christelijk element toe, iets dat in de brontekst ontbreekt.

De derde voetnoot in het tweede deel is zoals gezegd een die vertaaltechnisch van belang is. Van Meerten geeft de lezer namelijk een inkijkje in haar vertaalproces omtrent een specifiek woord: 'Immergrün'. Dit woord komt voor in een brief waarin Laura vertelt dat ze een tijdje weg zal gaan van Lucie, omdat ze met de gravin en haar dochter Alwina mee moet, die hun echtgenoot en vader volgen (hij moet 'om zijne betrekkingen' tijdelijk ergens anders verblijven): 'Er staat voor ons allen eene smartelijke scheiding voor de deur' (Engelhard 1834 II: 152). Op een gegeven moment heeft Laura een gesprek met de gravin over graaf Frederik, die de peetvader is van haar zoon en die zij onder haar hoede heeft genomen nadat hij teleurgesteld werd in de liefde:

De onverwelkelijke bloem, de achting, heb ik aangekweekt, maar ik speel niet met de bloesems der hoop voor eene verre toekomst. Het immergroen (*) kan de rozen in de zomer, ja, de asters in den herfst nog verfraaijen. Ook heb ik deze plant (de achting) niet alleen voor mij zelve, maar ook voor zijn geheel geslacht, voor de toekomstige geliefde en gade bij hen aangekweekt (idem: 163-164).

Van Meerten zegt over het woordje waarachter een asterisk is geplaatst in een voetnoot: 'Ik kon niet besluiten om den poëtischen gloed van dit beeld, door eene prozaische vertaling van het hier zoo veel beteekenende *Immergrün* te verdooven; en verzoek alzo het burgerregt voor dit woordje' (idem: 163, cursivering overgenomen). In de brontekst staat op die plek inderdaad: 'Das Immergrün der Achtung habe ich gepflegt (...) ' (Engelhard 1830 III: 14). Deze voetnoot geeft interessante informatie, want aan de ene kant durfde Van Meerten het, ondanks haar vermoedelijk doelcultuurgerichte vertaalstrategie, aan om door middel van een calque een nieuw woord in het Nederlands te introduceren. Aan de andere kant is dit de enige plek waarop ze dit doet (althans, waarbij ze de lezer erop attent maakt), dus zou het goed kunnen dat ze er in andere gevallen wel voor kiest om vreemde elementen in het Nederlands glad te strijken.

Hypothese fase 2

Ook in de analyse van de macrostructuur wordt de hypothese van fase 1 bevestigd, namelijk dat Van Meerten een overwegend doelcultuurgerichte strategie gehanteerd lijkt te hebben. Het weglaten van delen uit de brontekst is hier een heel duidelijke aanwijzing voor, zeker omdat het er de schijn van heeft dat dit om morele redenen gebeurd is. Van Meerten was het waarschijnlijk te zeer oneens met een deel van de ideeën die in die tekstgedeelten geventileerd worden. Eerder is sowieso al vastgesteld dat de betrokkenheid van Van Meerten bij dit thema zeer groot is, dus is het noodzakelijk om in de analyse van de meso- en macrostructuur aandacht te schenken aan de manier waarop ze in detail de uitingen van verschillende pedagogische ideeën vertaalt, zeker omdat ze weinig commentaar in voetnoten geeft (die zijn hoogstens een aanvulling en geen ‘berisping’ van de brontekstauteur). Geeft ze dat commentaar misschien al vertalend, door bepaalde aspecten subtiel of minder subtiel naar haar hand te zetten? Het feit dat Van Meerten ervoor gekozen heeft om het woord ‘immergroen’ in het Nederlands te introduceren, een brontaalgerichte keuze op microniveau, doet niet af aan het op macroniveau ontstane beeld van een doelcultuurgerichte aanpak.

Fase 3: De analyse van de meso- en microstructuur

Verantwoording van de fragmentkeuze

Ook bij *Gesammelte Briefe von Julie*, een roman die uit maar liefst vier delen bestaat, moet er gekozen worden voor zo representatief mogelijke fragmenten die op meso- en microniveau geanalyseerd kunnen worden, met aandacht voor keuzes met betrekking tot passages met een zedelijk of religieus karakter en tekst- en cultuurspecifieke elementen. Zoals uit de beschrijving van de macrostructuur is gebleken, is het zedelijke karakter het belangrijkste inhoudelijke kenmerk van de roman. Tekstueel gezien zijn met name de genreconventies van de briefroman van belang, dus hoeft daarvoor in principe geen specifiek fragment gekozen te worden, die komen immers in iedere brief terug. Het gaat dan vooral om de manier waarop de geadresseerde door de briefschrijver wordt aangesproken. Dit komt in ieder fragment voor en kan dus steeds in de analyse worden meegenomen.

Hoewel er in de roman uiteraard namen voorkomen en ook hier en daar een Duitse plaatsnaam genoemd wordt, bevat hij verder weinig cultuurspecifieke elementen, in tegenstelling tot *Hermann von Unna*. In *Gesammelte Briefe von Julie* staan veel meer de gedachten en gevoelens van de personages centraal: het aanspreken van en tot nut zijn voor zoveel mogelijk lezers is belangrijker dan een precieze situering op een bepaalde plaats in een bepaalde tijd. Daarom heb ik mij bij de keuze van de fragmenten laten leiden door het zedelijke en pedagogische aspect. Ik verwacht dat de manier waarop Van Meerten met de passages omgaat waarin dit het duidelijkst naar voren komt de meeste informatie geeft over haar vermoedelijke vertaalstrategie.

Passages met een zedelijk of religieus karakter

In de roman zijn hiervan ontzettend veel voorbeelden te vinden, te veel om allemaal te analyseren. Om die reden heb ik ervoor gekozen Van Meertens opvattingen sturend te laten zijn: ik kies voor fragmenten waarin onderwerpen worden besproken waar zij zich ook mee bezighield. Hiervan zijn er vier te onderscheiden. De eerste en belangrijkste is de opvoeding en scholing van kinderen en daarna volgen de opvattingen die Van Meerten had over de geestelijke ontwikkeling en het kennisniveau van de vrouw en de manier waarop ze haar huiselijke plichten moest vervullen. Tot slot zijn er haar sterke geloof en haar filantropie. Worden deze pijlers geconfronteerd met *Gesammelte Briefe von Julie*, wordt duidelijk dat de eerste twee aspecten veelvuldig in de roman voorkomen, de derde daarin eigenlijk ontbreekt en de laatste af en toe zijdelings genoemd wordt maar niet de hoofdrol speelt. Het is dus vooral interessant om brieven te analyseren waarin aanwijzingen worden gegeven voor de opvoeding en scholing van kinderen en waaruit een bepaald vrouwbeeld naar voren komt. Deze aspecten worden in een aantal brieven gecombineerd. In een brief van Laura aan Lucie in het tweede deel schrijft de eerste uitgebreid over haar ideeën over de met name wat oudere vrouw, haar ontwikkeling, kennisniveau en huiselijke plichten (Engelhard 1830 II: 156-163). In het derde deel volgt dan nog een brief van Laura aan Julie waarin ze de karaktertrekken en het gedrag van de ideale vrouw beschrijft (Engelhard 1830 III: 42-69). Over de opvoeding schrijft Laura tot slot uitgebreid in een brief aan wederom Julie uit het derde deel. Ze beschrijft hier met name de rol van de ouders en de invloed die de keuze voor

een echtgeno(o)t(e) heeft (idem: 42-69). Waar dat voorkomt, let ik in de analyse ook op de manier waarop Van Meerten verwijzingen naar God of godsdienst in het algemeen vertaalt.

Verdere inperking

Bovenstaande geselecteerde brieven zijn te lang voor een volledige analyse. Daarom kies ik, net als bij *Herrmann von Unna*, uit de brieven passages die de meeste informatie kunnen geven. Aan minder relevante uitweidingen ga ik voorbij. Hieronder volgt een precieze lijst van tekstfragmenten waarvan ik de meso- en microstructuur zal onderzoeken:

- Zweiter Band, *Laura an Lucie*: p. 156 t/m 163
- Dritter Band, *Laura an Lucie*: p. 11 t/m 16
- Dritter Band, *Laura an Julie*: p. 59 (vanaf 'Diejenige, die wenig...') t/m p. 61 (t/m '... Sonne – sie entfalten')

Analyse fragment 1

Omgang met passages met een zedelijk of religieus karakter

In het eerste fragment valt aan het begin onmiddellijk op dat Van Meerten twee zinnen zelf heeft toegevoegd die niet in de brontekst terug te vinden zijn:

Die meisten Weiber gleichen den Rosen. – Schöner und schöner entfalten sich die Blätter, aber nur kurze Zeit entzücken sie (Engelhard 1830 II: 156).

Hoe verheug ik mij, lieve Lucie! te bespeuren, dat uw Steinau iederen dag eene nieuwe bekoorlijkheid in u ontdekt. Het gaat doorgaans anders in de wereld. De meeste vrouwen gelijken naar de rozen. Schooner en schooner ontwikkelen zich hare bladeren, maar slechts korten tijd streelen zij het oog (Engelhard 1834 II: 53).

Het toevoegen van eigen geschreven zinnen is een duidelijk signaal van een doelcultuurgerichte strategie en zelfs van een adapterende vertaalmethode. Van Meerten voelt kennelijk de behoefte om voor haar lezers extra te benadrukken dat Steinau een voorbeeldig, zo niet ideale echtgenoot is ('[h]et gaat doorgaans anders in de wereld').

Even verderop zien we dat Van Meerten ook in de vertaling zelf verschillende verschuivingen toepast, die duidelijk vertalergebonden zijn.

Jede, und vorzüglich die mit Schönheit geschmückte Frau hat in den Jahren der Jugend für jeden etwas Anziehendes, sie gewöhnt sich daran. Betrachte nun die Frau nach wenigen Jahren, ist dies nicht ganz verschwunden? Sie setzte bey der Blüthe keine geistigen Früchte an, und ließ traurend die Blätter sinken, mit ihnen floh jeder Reiz; und dies fühlend, existirt sie jetzt eigentlich nicht mehr. Dies Bild, meine Lucie! das du oft in der menschlichen Gesellschaft finden wirst, laß Dich immer aufmerksam darauf machen, was ihm eigentlich mangelt. Die Frauen sind viel mehr als die Männer dem Uebel unterworfen, lebendig todt für ihren Wirkungskreis zu seyn, ausgesetzt. (...) [D]as Weib, umringt von täglich wechselnden Szenen des häuslichen Lebens, leicht versinkt sie im Gewöhnlichen (Engelhard 1830 II: 156-157).

Iedere jonge, bijzonder iedere schoone vrouw, heeft in de jaren der jeugd iets aantrekkelijks; zij weet dit en gewent zich eraan opgemerkt te worden. Maar zie haar eenige jaren later: is dit nu niet geheel verdwenen? Zij zorgde in den tijd der bloesems voor geene vruchten; treurig laat zij nu de bladeren zinken, met welke bekoorlijkheid haar tevens ontzinkt, zonder dat zij iets ter vergoeding kan aanbieden; en daar zij dit gevoelt, heeft zij in den geestelijken zin, weldra opgehouden van te bestaan. De man loopt hier minder gevaar van. (...) [D]e vrouw zinkt in den huiselijken kring zoo ligt tot het alledaagsche neder (Engelhard 1834 II: 53-54).

Opvallend is Van Meertens neiging tot het aanvullen van de brontekst, ze breidt de beschrijving van Engelhard op verschillende plekken uit, wat overigens niet per se een verschuiving in de zedelijke boodschap teweegbrengt. Het lijkt er eerder op dat ze de lezer wat tegemoet wil komen door bepaalde aspecten te verduidelijken: 'sie gewöhnt sich daran' wordt bijvoorbeeld 'zij weet dit en gewent zich eraan opgemerkt te worden', '[s]ie ließ traurend die Blätter sinken, mit ihnen floh jeder Reiz; und dies fühlend, existirt sie eigentlich nicht mehr' wordt 'treurig laat zij nu de bladeren zinken, met welke bekoorlijkheid haar tevens ontzinkt, zonder dat zij iets ter vergoeding kan aanbieden; en daar zij dit gevoelt, heeft zij in den geestelijken zin, weldra opgehouden van te bestaan'. Natuurlijk leeft ze wel verder, lijkt van Meerten te willen benadrukken, maar aan haar geestelijk leven komt op een bepaalde manier een einde. Engelhard noemt dit twee zinnen verder 'lebendig todt für ihren Wirkungskreis (...) seyn', iets dat Van Meerten weglaat in haar vertaling door simpelweg met 'hier' terug te verwijzen naar de vorige zin: '(...) en daar zij dit gevoelt, heeft zij in den geestelijken zin, weldra opgehouden van te bestaan. De man loopt hier minder gevaar van'. Van Meerten verandert de boodschap wel als ze '[s]ie setzte bey der Blüthe keine geistigen Früchte an' vertaalt met '[z]ij zorgde in de tijd van de bloesems voor geene vruchten'. Laura vergelijkt de vrouw in het begin van het fragment met een roos die op een gegeven moment verwelkt: de vrouw verliest haar schoonheid als ze ouder wordt. Dit kan ze echter

ruimschoots compenseren door haar goedheid en haar vroomheid, de 'geistigen Früchte'. Het is interessant dat Van Meerten dat 'geistigen' hier weglaat, terwijl ze dat hierboven juist invoegt: 'heeft zij in de geestelijken zin, weldra opgehouden van te bestaan.'

Ze laat in deze passage ook een volledige zin weg: 'Dies Bild [van de wegwijnende vrouw], meine Lucie! das du oft in der menschlichen Gesellschaft finden wirst, laß Dich immer aufmerksam darauf machen, was ihm eigentlich mangelt' (Engelhard 1830 II: 156-168). Hier lijkt niet echt een duidelijk aanwijsbare reden voor te zijn, omdat het juist extra nadruk legt op het geschetste beeld: Lucie moet ervan doordrongen zijn dat ze dit bij zichzelf moet voorkomen (later bespreekt Laura ook hoe ze dit kan doen).

In onderstaande passage wordt duidelijk dat Van Meerten Engelhard in de vertaling in feite corrigeert, want ze expliciteert en versterkt het christelijke karakter ervan enorm.

Hier ist ein poetischer Funken, ein neues Leben, ein treuer, lieber Begleiter, eine immerwährende Jugend. Nur diesen Sinn lehrt in den wenigen freyen Minuten sich aufwärts wenden, dort Kraft und Lehre suchen, und das Gefühl stärken, nie müde zu werden (Engelhard 1830 II: 158).

Om dit te kunnen, behoeft men eene zielsverheffing, die eenen zekere poëtischen gloed, ook over de alledaagsche bedrijven uitstort. Door haar alleen leert men, in de weinige vrije ogenblikken zich te verheffen, tot den Hemelschen Leidsman, bij Hem onderwijs en kracht zoeken, om het godsdienstig gevoel aan te kweeken en niet afgemat te worden (Engelhard 1834 II: 55).

Waar Engelhard nog spreekt van een 'lieber, treuer Begleiter' die de vrouw moet helpen haar ziel te verheffen en waarmee ze vermoedelijk een echtgenoot bedoelt, verschuift Van Meerten het accent volledig naar God, de 'Hemelschen Leidsman'. '[D]as Gefühl stärken, nie müde zu werden', wordt bovendien 'om het godsdienstig gevoel aan te kweeken en niet afgemat te worden'. Bij Engelhard is de suggestie van een God ook wel aanwezig ('in den wenigen freyen Minuten sich aufwärts zu wenden, dort Kraft und Lehre suchen'), maar veel minder expliciet.

In onderstaande passage bestempelt Engelhard de opvoeding van de kinderen als 'die schönste, edelste und größte Bestimmung' van de vrouw, die haar zonder de 'poetischer Funken' zwaar zal vallen.

Ohne diesen Sinn fehlt der Erzieherin, der Mutter, das, was alle Sorgen, alle Schmerzen und Aufopferungen als die schönste, edelste, größte Bestimmung zeigt. Sie wird matt, sieht nur Plagen bey aller Liebe, und bleibt nicht das, was sie versprach zu seyn (Engelhard 1830 II: 158).

In de vertaling van deze passage wordt duidelijk dat Van Meerten een wat ruimere opvatting heeft van de rol van de vrouw dan Engelhard. Door een subtiele verschuiving laat ze namelijk zien dat wat haar betreft de opvoeding van de kinderen niet haar enige taak is, maar 'een deel van hare schoone, edele, grootsche bestemming'.

Zonder dit, ontbreekt het der opvoedster, aan dat hooge en verhevene gevoel, dat haar iedere zorg, iedere smart, elke opoffering als een deel van hare schoone, edele, grootsche bestemming doet beschouwen. Zij wordt afgemat, haar pligt wordt haar eenen ondragelijken last en zij blijft verre ten achteren in hetgene zij beloofde (Engelhard 1834 II: 56).

Met Van Meertens opvattingen over de intellectuele vorming van de vrouw in het achterhoofd, lijkt het alsof ze hier ruimte maakt voor geestelijke activiteiten. Toch spreekt een andere toegepaste verschuiving dit juist weer tegen. Als Laura vaststelt dat intelligente vrouwen zonder 'ein Herz voll reiner Güte' (Engelhard 1830 II: 159) weinig goeds kunnen doen voor hun directe omgeving, vertaalt Van Meerten 'Gaben des Geistes' met 'bijzondere gaven en talenten', wat de nadruk veel minder op het intellectuele aspect legt. Overigens blijkt ook uit deze passage weer Van Meertens neiging tot uitbreiding:

Dieses ist der Fall gewöhnlich bey den Frauen, die sich durch vorzügliche Gaben des Geistes auszeichnen, und so gehen diese für den kleinen Wirkungskreis verloren, den sie erfreuen, den sie begründen sollen (idem).

Doch niet alleen bij kommer en behoefte, maar ook in ruimere omstandigheden is dit het geval: bij voorbeeld bij vrouwen, die zich door bijzondere gaven of talenten onderscheiden. Ontbreekt het dezen aan goedheid en aan liefde, zoo zijn zij met al hare talenten verloren, voor haren kleinen werkring, die zij toch bezielen en gelukkig maken moesten (...) (Engelhard 1830 II: 56).

Engelhard benadrukt in onderstaande passage nogmaals dat goedheid en liefde wat haar betreft boven intellect gaan. Van Meerten versterkt dit behoorlijk en daarmee schemert heel duidelijk haar opvatting door dat de vrouw weliswaar recht heeft op intellectuele ontwikkeling, maar dit nooit haar hoogste doel kan zijn:

Lieber ein Weib, die so einfach, kenntnißarm und geistlos ist, doch gütig, und an Liebe reich für ihren Familienkreis, als den vollkommenen Geist (...) (Engelhard 1830 II: 160).

Duizendmaal liever nam ik eene vrouw, die eenvoudig en geheel ontbloot van geest en verstandsbeschaving, maar vol goedheid en rijk in liefde voor den kring des huisgezins was, dan het meest beschaafde vernuft (...) Engelhard 1834 II: 57).

Van Meerten versterkt in een andere passage het gedrag van de echtgenoot: waar Engelhard stelt dat de man 'in den aanvang des huwelijks' (Van Meerten benadrukt dit nog eens, terwijl Engelhard dit een paar zinnen daarvoor noemt en in deze zin niet herhaalt) wel wat strenger zou mogen zijn voor zijn echtgenote. Door 'te' toe te voegen, 'toegevende' te herhalen en 'liebende' weg te laten (dat zijn goede bedoelingen aangeeft), geeft ze de man als het ware een veeg uit de pan, waar Engelhard alleen een vaststelling lijkt te doen:

Der liebende, nachgebende, meist schwache Mann, der gewöhnlich von Geschäften und Zerstreungen von ihr entfernt, den größten Theil seiner Zeit hinbringt, muntert sie durch feinen Beyfall oft noch mehr auf, sich, wie er sagt, ein Vergnügen zu machen (Engelhard 1830 II: 161).

De toegevende, in den aanvang des huwelijks soms te toegevende, te zwakke man, die in de bezigheden en verstrooiingen des levens, in verwijdering van zijne gade, zijnen tijd doorbrengt, moedigt haar zelf aan, om ook haar vermaak te nemen (Engelhard 1834 II: 59).

Omgang met tekstspecifieke elementen

In dit fragment zijn de ingrepen die Van Meerten op zedelijk en religieus niveau doet niet altijd helder te scheiden van verschuivingen op het gebied van tekstspecifieke kenmerken, omdat haar veranderde nadruk of afzwakking vaak de structuur en de modaliteit van de zin verandert, zoals hierboven is aangetoond. Toch is er nog een aparte categorie verschuivingen die ik nog wil bespreken, namelijk die met betrekking tot de manier waarop Lucie, de geadresseerde van de brief, wordt aangesproken.

In de zinnen die Van Meerten aan het begin van fragment 1 zelf toevoegt, spreekt ze Lucie aan: 'Hoe verheug ik mij, lieve Lucie...', waar Engelhard dit niet doet, en Laura direct aan haar betoog laat beginnen. Van Meerten benadrukt hier dus extra dat het om een brief gaat, en door 'lieve' te gebruiken, wordt de vertrouwelijkheid tussen Laura en Lucie bovendien wat sterker aangezet.

Dit gebeurt ook nog op een andere plek, waar Lucie ook in de brontekst wordt aangesproken. Van Meerten maakt dit in de vertaling persoonlijker door daaraan 'mijn' toe te voegen: 'Sieh, Lucie! so ist der gewöhnliche Gang (...) (Engelhard 1830 II: 157)' wordt 'Zie, mijn Lucie! dit is zoo de gewone loop der dingen (Engelhard 1834 II: 55)'. Daar staat echter wel weer tegenover dat waar Laura verderop schrijft '[d]u, meine süße Lucie...' (Engelhard 1830 II: 162), Van Meerten in haar vertaling 'süße' weglaat: 'Gij, mijne Lucie...' (Engelhard 1834 II: 60). Dit maakt het juist weer minder persoonlijk.

Omgang met cultuurspecifieke elementen

Fragment 1 bevat, behalve de namen van de personages, geen cultuurspecifieke elementen. Deze namen, Laura, Lucie en Steinau, worden in de vertaling niet aangepast ten opzichte van de brontekst.

Analyse fragment 2

Omgang met passages met een zedelijk of religieus karakter

Ook in het tweede fragment laat Van Meerten een aantal zinnen uit de brontekst weg, waarvan de onderstaande de opvallendste zijn, omdat Engelhard daarin impliciet, via een vergelijking, een specifiek soort mannen behoorlijk bekritiseert. In de zinnen hiervoor licht ze deze vergelijking toe: 'Die Frau, als Vorstheerin des Hauses, vergleiche ich mit dem Minister, der des Fürsten Plan ausführt' (Engelhard 1830 III: 13). Als de vrouw aan de minister gelijkgesteld wordt, staat de vorst symbool voor haar echtgenoot. Engelhard gaat verder: 'Dagegen würde mancher Minister schuldlos an dem Unglück des Landes seyn, wenn er nicht an einen Fürsten gefesselt wäre, der nichts kennt, als sein persönliches Wohl durch den leichtsinnigen Genuß, gegen den ihm alles unwichtig scheint' (Engelhard 1830 III: 13). Als de man dus zijn eigen genot boven al het andere stelt, kan de vrouw nog zo haar best doen, maar zal het gezin (waarvoor het [Land] waarschijnlijk symbool staat) toch afglijden. Van Meerten laat deze zin weg, en daardoor haalt ze in zeker opzicht de angel uit de vergelijking. Het zou kunnen dat deze haar te gortig was, Engelhard expliciteert 'leichtsinnigen Genuß' niet, maar het is niet moeilijk er in Van Meertens ogen ongetwijfeld verderfelijke zaken als

overmatig drankgebruik of misschien zelfs overspel in te lezen. Wellicht vond Van Meerten het sowieso te veel afleiden van de overige positieve voorbeelden genoemd worden, met name Steinau, met wie Lucie op dit moment in de roman pas getrouwd is en die in alle opzichten als de ideale echtgenoot wordt afgeschilderd.

Omgang met tekstspectifieke elementen

Van Meerten vertoont ook in het tweede fragment sterk de neiging tot het tegemoetkomen aan de lezer, op veel plaatsen brengt ze extra structuur in de tekst aan en expliciteert ze waar Engelhard dingen impliciet laat of voegt ze herhalingen in. Dit alles lijkt erop gericht te zijn de lezer te helpen de tekst beter te kunnen begrijpen, iets dat naadloos bij haar pedagogische doeleinden aan zou sluiten.

In dit fragment, waarin Laura de rol van de ouders bij de opvoeding van de kinderen bespreekt, beschrijft ze hoe belangrijk het is dat de ouders het in grote lijnen met elkaar eens zijn en dat dit aspect dus ook leidend zou moeten zijn in de keuze voor een levensgezel. Laura vergelijkt het gezamenlijke de ouderschap in onderstaande passage als een weg die twee vrienden gaan, waarbij de hindernissen die ze tegenkomen door samenwerking overwonnen kunnen worden. Onderstaande, wat langere passage is exemplarisch voor de manier waarop Van Meerten met de beschrijvingen van Engelhard omgaat.

Die Uebereinstimmung in den höchsten und wichtigsten Ansichten des Lebens sollte die erste Bedingung bey der Wahl der Lebensgefährten sein; dann würde dieser gute Geist auch dem ersten Schritt der Vereinigung gleiche übereinstimmende nachsenden. Keiner der beyden Gefährten wird dann bald hierhin, bald dahin schreiten – bald dieses, bald jenes haschen und ergreifen, sondern beyde das Ziel vor dem Auge behalten. Mag diesen die hohe Blüthe hier, jenen dort die Feldblume an seiner Seite entzücken; beyde brechen die verschiedenen und sammeln sie gemeinschaftlich zu dem Kranze, den sie am Ziele niederlegen. Dieser übersah den großen Stein im Wege, indem er sich anstrengte, die Blüthen zu erreichen, jener hat ihn bemerkt und weggerückt. Dieser beugt indessen die Dornenbüsche aus dem Wege, die der Stirn des Freundes von der Seite drohen, wenn es auch ohne leichte Verletzung für ihn nicht abgeht; jenen hat, die Last wegzurücken auch den Schweiß auf die Stirn gepreßt. Will jener ruhen, so hält dieser gern an, wenn er sich auch noch nicht ermüdet fühlt – jener hilft ihm nachher dagegen über den schmalen Steg, wo ihm ohne Freundes Hand so leicht schwindelt, und bald vergilt es dieser, indem er jenen über einen schäumenden Waldbach hebt, der ihm zu breit und gefährlich dünkt (Engelhard 1830 III: 14-15).

Overeenstemming in de hoogste en gewichtigste gezichtspunten in het leven, moest de eerste bedingung bij de keus eens medgezels zijn. Stemt men in het gewichtigste overeen, dan zal men het ook in het mindere doen. Dan zou niet, zoo dikwijls de een dezen, den ander genen weg gaan, de een naar dit, de ander naar iets anders jagen en grijpen, maar beiden zouden eenparig hetzelfde doel voor oogen houden. De een moge door eene schitterende plant, de andere door een nederig veldvioletje bekoord en verrukt worden, beide plukken de bloem die het meest bekoort en vlechten ze gezamenlijk in den krans van huiselijk geluk, die zij aan het doel ophangen. De groote steen, die door den eenen, onder plukken zijner bloem, over het hoofd werd gezien, schoon zij voor zijne voeten lag, wordt door den ander uit den weg geruimd. Deze, daarentegen, buigt den doornenstruik, die het hoofd des vriends dreigt te wonden ter zijde, schoon ook zijne vingers daaronder bloeden; het wegnemen des steens heeft den ander ook wel zweetdruppelen uitgeperst. Wil de zwakke rusten, zoo houdt de sterke gaarne stil, ofschoon hij nog niet moede is. De een helpt den ander over de smalle plank, die hem het hoofd doet duizelen, dewijl de ander dezen weder over den schuimenden woudstroom draagt, die hem te breed scheen om te doorwaden (Engelhard 1834 II: 88).

De zin '[d]ann würde dieser gute Geist auch dem ersten Schritt der Vereinigung gleiche übereinstimmende nachsenden' is wat onduidelijk, vooral omdat hij incompleet lijkt (tussen 'übereinstimmende' en 'nachsehen' lijkt een zelfstandig naamwoord te ontbreken). Van Meerten heeft er kennelijk dit in gelezen: 'Stemt men in het gewichtigste overeen, dan zal men het ook in het minder doen', een zeer vrije, samenvattende vertaling. Daarnaast valt op dat Van Meerten voortdurend expliciteert, terwijl dat op grond van de brontekst voor het begrip van de passage niet strikt noodzakelijk is. Zo wordt 'die Feldblume' 'het veldvioletje', wordt de 'Kranz' uit de brontekst in de vertaling de 'krans van huiselijk geluk' en wordt 'wenn es auch ohne leichte Verletzung für ihn nicht abgeht' 'schoon ook zijne vingers daaronder bloeden'. Dezelfde neiging zien we in de laatste zin: '(...) der ihm zu breit und gefährlich dünkt' wordt bij Van Meerten de '(...) die hem te breed scheen om te doorwaden'. En het neutrale 'jene' en 'diese', dat Engelhard steeds gebruikt om te verwijzen, wordt door Van Meerten in de derde zin van onderen geëxpliciteerd met 'de zwakke' en 'de sterke'. Hiermee wordt overigens ook iets gesuggereerd wat in de brontekst ontbreekt, want het lijkt, aangezien de twee vrienden symbool staan voor echtgenoten, een verwijzing naar het zwakke en het sterke geslacht te zijn.

Het tegemoetkomen aan de lezer doet Van Meerten in dit fragment ook nog op een andere manier, door extra structuur aan te brengen. Onderstaande passage volgt op bovenstaande en vormt een deel van een gesprek dat twee echtgenoten met elkaar hebben. Van Meerten maakt dit veel duidelijker door dit met zoveel woorden aan te geven ('zo spreken de

lievende echtgenoten tot elkander’) en aanhalingstekens toe te voegen. Ook doet ze een inhoudelijke aanpassing: waar de echtgenoten bij Engelhard van ‘die Nesseln [brandnetels], Klippen und Steine’ spreken, doen ze dat bij Van Meerten van ‘de doornenstruik en de brandnetel’.

Ob der Dornenstrauch oder die Nesseln, Klippen und Steine an deiner oder meiner Seite drohen, der Weg und das Ziel sind ja gemeinschaftlich, und ich beuge gern aus, damit du sie an deiner Seite vermeidet. Du bietest die Hand, wenn mein Fuß unvorsichtig anstieß. Wir lernten Liebe und Weisheit durch Beyspiel (Engelhard 1830 III: 15).

„Of de doornenstruik en de brandnetel,“ zo spreken de lievende echtgenooten tot elkander “aan uwe of aan mijne zijde staan, wij helpen elkander die ontwijken, wij helpen elkander die te ontwijken, onze weg en ons doel zijn voor ons dezelfde, en ik buig den doorn gaarne ter zijde, opdat gij u niet verwonden zoudt. Gij biedt mij de hand, waar mijn voet zich onvoorzichtig stoot. Wij leerden liefde en wijsheid uit elkanders voorbeeld” (Engelhard 1834 II: 89).

In fragment 1 werd zichtbaar hoe Van Meerten de manier waarop Laura Lucie aanspreekt aanpast, en dat doet ze ook in dit fragment. Aan het einde schrijft Laura: ‘Ich will Dir zeigen, meine Lucie! wie ich glaubte, daß man das Leben, die Erziehung übersehen muss...’ (Engelhard 1830 III: 16). Van Meerten voegt daar het woord ‘lieve’ aan toe, waardoor het wederom persoonlijker wordt: ‘Ik heb u, lieve Lucie! door een ander willen tonen, hoe ik geloof dat men het leven en de opvoeding overzien moet...’ (Engelhard 1834 II: 89). Door het toevoegen van ‘door een en ander’ brengt ze bovendien weer extra structuur aan.

Omgang met cultuurspecifieke elementen

Ook in dit fragment blijven de cultuurspecifieke elementen beperkt tot de namen van de personages, en ook hier doet Van Meerten daarin geen aanpassingen.

Analyse fragment 3

Omgang met passages met een zedelijk of religieus karakter

In het derde fragment komt een onderwerp ter sprake waar Van Meerten duidelijke opvattingen over heeft, namelijk de manier waarop een vrouw zich dient te gedragen op allerlei gebieden. In onderstaande passage gaat het over de manier waarop ze contact heeft met mannen en wordt het verschil aangegeven tussen de opstelling tegenover een man die al wat langer bij haar familie bekend is, of een die ze nog helemaal niet kent. Van Meerten past daarin twee opmerkelijke verschuivingen toe.

(...) [D]ie gegen den jungen, Geselligkeit liebenden Mann, der sich mit der Familie erst bekannt macht, artig und fremd, odern schüchtern blöde ist, den Hausfreund aber theilnemend, freundlich, unbefangen, als ein Mitglied der Familie behandelt, an seinem Schicksal, an seiner Vergangenheit Theil nimmt, die Gegenwart ihm zu verschönern sucht, mit kindlicher Zuversicht und anschniegender Herzlichkeit sich ihm nähert, an Allem, was ihn angeht, ihr selbst unbewusst, Theil nimmt, und unbemerkt seine Grundsätze und Ideen ähnlich den ihren findet (...) (Engelhard 1830 III: 61).

(...) [D]ie zich omtrent den jongen man, die nog maar kortelings bij de familie bekend geworden is, vriendelijk, maar toch een weinig terughoudend gedraagt; doch hem, als hij de vriend des huizes geworden is, deelnemend en open, als een lid der familie behandelt; aan zijne vroegere lotgenoten deel neemt, de tegenwoordige zoekt te verfraaijen; met kinderlijk vertrouwen en hartelijkheid tot hem nadert, als zij zijne grondbeginselen en denkbeelden eenstemmig met de hare bevonden heeft (...) (Engelhard 1834 II: 134).

In de eerste plaats springt Van Meertens vertaling van ‘artig und fremd, odern schüchtern blöde’ in het oog, waar zij ‘vriendelijk, maar toch een weinig terughoudend’ van maakt. Hierbij moet wel aangemerkt worden dat de Duitse woorden ‘artig’ en ‘blöde’ toentertijd een andere betekenis hadden dan nu. ‘Artig’ betekent tegenwoordig zoveel als ‘zoet’ of ‘braaf’, maar in teksten uit Engelhards tijd wordt er meestal ‘hoffelijk’, ‘welgemanierd’ of ‘galant’ mee bedoeld (ontleend aan Van Dale). Dat is ook een betekenis die goed in deze passage past. Dit geldt ook voor ‘blöde’, wat tegenwoordig tamelijk negatief gebruikt wordt, als ‘stom’ of ‘idiot’, maar waarvan de oude betekenis eerder ‘verlegen’ of ‘bleu’ is, een stuk minder negatief dus. Zo wordt het ook zeker in deze passage gebruikt, want het wordt gepresenteerd als gepast gedrag van een vrouw die een man nog niet zo goed kent. Door de combinatie met ‘schüchtern’ [bedeesd, verlegen] wordt het bovendien extra aangezet, iets dat Van Meerten met ‘een weinig terughoudend’ weliswaar niet volledig vervangt, maar toch wel licht afzwakt.

Ook uit de vertaling van de laatste zin wordt duidelijk dat Van Meerten een zelfstandigere vrouw neer wil zetten dan Engelhard doet. Hier past ze, zo lijkt het, heel bewust een inhoudelijke verschuiving toe. Bij Engelhard heeft de vrouw geen keuze, ze moet uiteindelijk meegaan in de gedachtegangen en opvattingen van de man met wie ze kennismaakt: ‘... sich ihm nähert, an Allem, was ihr angeht, ihn angeht, ihr selbst unbewusst, Theil nimmt, und unbemerkt seine Grundsätze und Ideen ähnlich den ihren findet’. Hierbij is de frase ‘ihr selbst unbemerkt’ cruciaal: ook als ze het eigenlijk niet met zijn opvattingen eens is, moet ze maar doen alsof, is feitelijk wat er staat. In Van Meertens vertaling krijgt de vrouw veel meer ruimte, want daarin hoeft ze de man alleen ‘met kinderlijk vertrouwen en hartelijkheid’ te benaderen ‘als zij zijne grondbeginselen en denkbeelden eenstemming met de hare bevonden heeft’. Met andere woorden: als ze het niet met hem eens is, is de vrouw de man dat niet verplicht, ze mag wat dat betreft voor zichzelf denken. Hier lijkt Van Meerten er dus echt een ander vrouwbeeld op na te houden en corrigeert ze Engelhard hierin. Tot slot wil ik nog een weglating onderstrepen, namelijk die van ‘anschmiegend’. ‘Anschmiegen’ betekent zoveel als ‘zich vlijen’, wat dus iets lichamelijks herbergt. Doordat Engelhard het als adjectief bij ‘Herzlichkeit’ gebruikt is het waarschijnlijk eerder overdrachtelijk bedoeld, maar de suggestie van lichamelijk contact is er zeker. Bij Van Meerten ontbreekt deze, wat past in het gewijzigde beeld van de vrouw: ze hoeft haar vrouwelijkheid niet te gebruiken om het contact goed te laten verlopen en is een zelfstandig denkend wezen.

Verder past Van Meerten in dit fragment geen verschuivingen toe die ervoor zorgen dat de moraal sterk verandert en laat ze geen passages weg. Dit doet vermoeden dat ze zich, behalve in het hierboven besproken aspect, wel kon vinden in het door Engelhard geschetste vrouwbeeld. Dit benadrukt ze door een uitspraak van Laura in de doelttekst een keer extra in te voegen. Na een aantal voorschriften genoemd te hebben, noemt Laura de vrouw die deze in acht neemt ‘ (...) ein wahres Weib, das holde Meisterwerk der Natur’ (Engelhard 1830 III: 61). Op die plek vertaalt Van Meerten dat ook (Engelhard 1834: 134), maar eerder in de opsomming komen we het al tegen, namelijk op pagina 132: ‘zij is de ware vrouw, het meesterstuk der natuur’, waar dat ontbreekt in de brontekst. Van Meerten benadrukt op die manier extra dat de vrouw die het beschreven gedrag vertoont inderdaad volmaakt is.

Omgang met tekstspecifieke elementen

Eerder was al vastgesteld dat Van Meerten moeite lijkt te doen om de lezer een handje te helpen, en in dit fragment doet ze dat door de tekstvolgorde zo aan te passen dat er een thematische ordening ontstaat, waar Engelhard verschillende onderwerpen in de opsomming van ideaal vrouwelijk gedrag door elkaar laat lopen. In dit geval gaat het over een vrouw die

(...) Musik mehr liebt, als den Tanz, von der Musik nie verdrießlich zur Arbeit geht, und Abens lieber einem schönen Liede im häuslichen Kreise, als dem Konzert horcht; die, an welche sich die Kinder anschmiegen, als gehörte sie ihnen eigen, ohne daß sie ihnen thöricht schmeichelt, oder ihnen Näscherey gibt (...) (Engelhard 1830 III: 59-60).

(...) grooter vriendin is van muziek, dan van den dans; die echter niet verdrietig is, als zij de luit voor het naaikussen verwisselen moet, die liever een schoon avondlied in den huiselijken kring, dan eene aria op een concert hoor; die even gaarne den kinderen eenen vrolijken dans op haar piano voorspeelt, als zij voor kenners en menschen van gevoel en smaak, eene smeltende adagio of een heerlijk allegro zingt; zij is de ware vrouw, het schoone meesterstuk der natuur. Zij is het, aan wie de kinderen zich aansluiten, als behoorde zij hen toe, zonder dat zij dezelve daarom vleit of snoeperijen aan hen uitdeelt (Engelhard 1834 II: 132).

Van Meerten kiest ervoor om de zin 'die den Kindern auf dem Klavier eben so bereitwillig spielt, als den gefühlvollen Zuhörern ein Adagio oder ein herrliches Lied (...) (Engelhard 1830 III: 60) naar voren te halen. Bij Engelhard staat die zin pas op de volgende bladzijde. Deze ingreep lijkt dus inhoudelijk gemotiveerd: Van Meerten vond dat de zin beter op een andere plek paste. In het model worden ingrepen in de tekstvolgorde niet met zoveel woorden genoemd, maar ik heb het hier toch onder de categorie tekstspecifieke elementen laten vallen omdat het in dit geval niet om een zedelijk, religieus of cultureel gemotiveerde keuze gaat.

Omgang met cultuurspecifieke elementen

Ook in dit fragment komen geen cultuurspecifieke elementen voor. Omdat in het gekozen gedeelte uit de brief de geadresseerde niet wordt aangesproken, is er ook geen naam in te vinden, zoals dat in de eerste twee fragmenten wel het geval is. Toch wil ik dat aspect hier niet onbenoemd laten en even terug gaan naar de aanhef van de de brief. Daar zien we namelijk dat Van Meerten in tegenstelling tot bij de overige namen die tot nu zijn besproken wel een kleine aanpassing doet in de schrijfwijze. In de titel van de brief, 'Laura an Julie' (Engelhard 1830 III: 42) vervangt ze 'Julie' door het Nederlandse 'Julia': 'Laura aan Julia' (Engelhard 1834 II: 115).

Deelconclusie

Na fase 1 en fase 2 ontstond de indruk dat Van Meerten een doelcultuurgerichte strategie gebruikt heeft. Net als Wolff levert ze nauwelijks commentaar in de voetnoten, dus was bij fase 3 wederom de belangrijkste vraag of de vertaalster dit commentaar dan wellicht in de vertaling zelf levert. Het antwoord op die vraag is een overtuigend ja: door middel van toevoegingen en weglatingen verandert ze, soms op subtiele wijze, de boodschap van de brontekst. Dit gebeurt met name in passages die betrekking hebben op het vrouwbeeld. Daarnaast zien we bij Van Meerten een sterke neiging tot aanvulling en uitbreiding van de brontekst. In veel gevallen lijkt het erop dat ze hiermee de lezer tegemoet wil komen door daarmee zaken te verduidelijken. Ook dit sluit aan bij wat ik haar pedagogische vertaalpoëtica zou willen noemen: voor Van Meerten is de boodschap die zij zelf wil uitdragen en het beoogde effect op de lezer van groter belang dan de trouw aan de brontekst. De vraag die de recensie uit de *Vriend des Vaderlands* oproept, namelijk of Van Meerten de brontekst misschien ook aan de overdreven en dwepende kant vond en om deze reden aanpassingen heeft gedaan, kan ik op basis van de door mij geanalyseerde fragmenten niet beoordelen.

Conclusie

Positionering

Met deze scriptie heb ik gepoogd het bestaande onderzoek op twee manier aan te vullen en zo een bijdrage te leveren aan het vertaalwetenschappelijk discours over de tweede helft van de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw. In de eerste plaats door twee vertalingen te toetsen aan de twee vertaalmethodes die in het vertaaldiscours van de tweede helft van de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw ter discussie stonden en de betreffende vertalers in dat discours te positioneren. In de tweede plaats omdat het in dit geval gaat om twee meer of minder bekende schrijfsters voor wier vertaalactiviteiten en -poëtica tot nu toe weinig academische aandacht is geweest. Ik concludeer dat de analyse het volgende beeld oplevert.

Zowel de vertaling van Betje Wolff als die van Anna Barabara van Meerten-Schilperoort verschijnen in de eerste helft van de negentiende eeuw, de periode waarin, als we de ontwikkeling van het vertaaldiscours volgen, de meer brontaalgerichte vertaalstrategie steeds geaccepteerder wordt. Omdat tussen beide vertalingen echter een periode van dertig jaar zit, vloeit hieruit de aanname voort dat Wolff zich nog meer heeft laten beïnvloeden door de 'oude' doelcultuurgerichte, adapterende strategie en Van Meerten zich meer oriënteerde aan de 'nieuwe' broncultuurgerichte strategie, zeker gezien Wolff met Herman von Unna en Ida haar laatste vertaling afleverde en haar eerdere vertalingen in de achttiende eeuw maakte. Het is daarom interessant dat de analyses het tegenovergestelde beeld laten zien. Deze vaststelling vormt als het ware de vierde fase van de analyse zoals Lambert en Van Gorp die voorstellen en die in het theoretisch kader is besproken: er is een discrepantie tussen de gekozen vertaalstrategieën en de heersende vertaalopvattingen.

Wolffs vertaling presenteert zich als zodanig, noemt de auteur van de brontekst en de titel is weliswaar licht aangepast, maar de meeste elementen blijven behouden. Ook in de macrostructuur zien we de contouren van een brontaalgerichte strategie: de matrix komt bijna volledig overeen en Wolff levert geen commentaar in de voetnoten. De analyse van de meso- en microstructuur laat echter toch ook een ander beeld zien: in haar vertaling levert

Wolff door toevoegingen en weglatingen soms expliciet en soms impliciet commentaar op keizer Wenzel en de veemgerichten. Hierbij gaat het dus inderdaad om passages met een zedelijk karakter die ze ongepast vindt en daarom aanpast, iets dat een kenmerk is van een doelcultuurgerichte vertaalstrategie. Dit patroon komt overeen met wat Buijnsters in zijn artikel over Wolffs vertalerschap concludeert: uit haar externe vertaalpoëtica komt een ander beeld naar voren dat uit haar interne vertaalpoëtica (zie fase 1 van de analyse van Wolffs vertaling). Als de resultaten van de Wolff-analyse echter vergeleken worden met die van de vertaling van Van Meerten, kan de conclusie echter niet anders zijn dan dat Wolffs vertaling, vooral wat betreft de inhoud (wat de stijl aangaat heeft ze de neiging tot inkorten) relatief brontaalgericht is. Het is een discussiepunt in hoeverre het zinvol is beide vertalingen op dit punt met elkaar te vergelijken, maar zeker als in het achterhoofd wordt gehouden dat de termen brontaalgericht en doelcultuurgericht historisch gebruikt worden (voor moderne begrippen is de vertaling van Wolff zeker doelcultuurgericht), kan de conclusie na vergelijking met de vertaling van Van Meerten toch niet anders zijn dan dat haar aanpassingen aan de tekst nog een stuk verder kunnen gaan dan Wolff doet.

Vanaf de eerste fase van de analyse ontstaat namelijk bij *Laura, een voorbeeld van edele zelfopoffering* het beeld dat het hier gaat om een sterk doelcultuurgerichte strategie. Van Meerten kiest voor een geheel andere titel dan die van de brontekst, de vertaling krijgt het predicaat 'vrij vertaald' mee en als snel blijkt dat het niet om een integrale vertaling gaat. Ze uit zich er niet over, maar het heeft er alle schijn van dat Van Meerten de tekst van de weggelaten passages in de brontekst niet passend vond bij de boodschap die ze uit wilde dragen. Die notie is in mijn ogen cruciaal: Van Meerten geeft prioriteit aan hetgeen zij met de tekst wil bereiken en vindt trouw aan de brontekst daarbij van minder groot belang. In de derde fase wordt dit alleen maar bevestigd: met name daar waar het gaat om onderwerpen die haar aan het hart gaan doet ze soms verregaande inhoudelijke aanpassingen. Van een zekere toe-eigening van de brontekst is daarom zeker sprake. Van Meertens neiging om vanuit pedagogisch oogpunt de lezer te helpen met explicitering en uitleg sluit hierbij aan. Al met al is de indruk die van deze vertaling ontstaat eenduidiger dan die bij de vertaling van Wolff, want van doeltaalgerichte keuzes is bij Van Meerten eigenlijk geen sprake. Dit betekent dus dat Wolff zich met deze vertaling op het continuüm tussen de brontaalgerichte en doelcultuurgerichte pool positioneert maar dichterbij die eerste, en dat Van Meerten

zich aansluit bij de doelcultuurgerichte pool, die zijn oorsprong heeft in de classicistische vertaalopvatting.

Er is een aantal verklaringen mogelijk voor de hierboven vastgestelde tegenstelling tussen het verloop van het vertaaldiscours en de uitkomsten van de analyse. Ten eerste zou dit een voorbeeld kunnen zijn van de in het theoretisch kader genoemde vaststelling van Korpel, namelijk dat er niet altijd een directe link te leggen is tussen het vertaaldiscours en de vertaalpraktijk. Buijnsters oppert bovendien dat Wolff wellicht sowieso te eigenzinnig was om zich te laten beïnvloeden door vertaaltheoretische opvattingen van anderen, en ik sluit niet uit dat dit ook voor Van Meerten kan gelden. Een zeker pragmatisme en eigengereidheid waren hen beiden niet vreemd. Wat mij bovendien is opgevallen, is het feit dat Wolff en Van Meerten de onderzochte vertalingen vooral ook uit overtuiging lijken te hebben gemaakt en ze hun vertaalstrategie vooral daardoor laten bepalen. Wolff omdat ze geloofde dat Naubert een aangename, nuttige tekst had geschreven die liet zien hoe groot het verschil is tussen de middeleeuwen en de achttiende eeuw, op religieus en op zedelijk gebied, en Van Meerten omdat ze geloofde dat de personages in de tekst van Engelhard de Nederlandse lezer(es) tot voorbeeld konden strekken. Dit laat wat mij betreft zien dat ze het vertalen serieus namen en dat ze zich betrokken voelden bij de brontekst, ook al kwam in beide gevallen de opdracht van de uitgever en vertaalden ze ook, zeker in het geval van Wolff, om economische redenen. Deze betrokkenheid weerspiegelt zich in hun vertaalstijl, misschien nog meer dan het vertaaldiscours dat doet. Het is volgens mij om deze reden dat Wolff in haar voorwoord schrijft dat ze hoopt dat ze 'door deze vertaling [haar] landgenooten geen' onaangename dienst deed' (Naubert 1804 I: VI). Van Meerten had hetzelfde kunnen schrijven. Hierin weerspiegelt zich overigens de wens van veel critici dat vertalers vooral goede en nuttige bronteksten ter vertaling uitkiezen, zoals in het vertaalhistorisch kader aan bod kwam. Wolff en Van Meerten lijken daar in ieder geval aan te beantwoorden.

Om een vollediger beeld te krijgen is echter hoe dan ook meer onderzoek nodig, ik ben mij terdege bewust van de beperkingen van mijn corpus. In de eerste plaats zouden uiteraard meer en andere fragmenten uit beide vertalingen geanalyseerd moeten worden. In aansluiting hierop zouden daarnaast ook andere vertalingen van Wolff en Van Meerten op een vergelijkbare manier onderzocht moeten worden om te bepalen of *Herman van Unna en*

Ida en Laura, een voorbeeld van edele zelfopoffering representatief zijn voor de manier waarop ze vertaalden. Ten tweede zou ik willen pleiten voor meer aandacht voor het vrouwelijk vertalerschap in deze periode in het algemeen, zodat (beter) in kaart gebracht kan worden hoe andere vertaalsters zich positioneerden. Dit zou ook mijn vermoeden kunnen bevestigen dan wel ontkrachten dat het vertaaldiscours voor vrouwen minder toegankelijk was dan voor mannen.

Evaluatie analysemodel

Tot slot wil ik kort het door mij gebruikte analysemodel evalueren. In mijn ogen is dat een goed instrument geweest voor de beantwoording van de onderzoeksvraag. Toch heb ik tijdens de analyse ook gemerkt dat er een aantal onvolkomenheden zijn. Ten eerste blijkt dat de afgebakende gebieden (passages met een zedelijk of religieus karakter, tekstspecifieke en cultuurspecifieke elementen) vaker wel dan niet in elkaar overvloeien. Op zich levert dit geen problemen op, maar het komt de in principe heldere structuur van de analyse niet altijd ten goede. Ten tweede is gebleken dat cultuurspecifieke elementen voor een zedelijke roman als *Gesammelte Briefe von Julie* niet altijd een zinvolle analysecategorie is, simpelweg omdat die nauwelijks voorkomen. Voor dit type romans zou wellicht een andere categorie ontworpen moeten worden. Ten derde ben ik mij tijdens het verzamelen van de preliminaire data gaan afvragen of vertalers die sterke overtuigingen hebben, zoals Wolff en Van Meerten, überhaupt teksten ter vertaling uitkiezen die hen bijvoorbeeld (grotendeels) moreel of religieus gezien tegen de borst stuiten. Dit zou vraagtekens zetten bij de validiteit van de categorie die passages met dit karakter onderzoekt, want als de vertaler een tekst kiest die aansluit bij zijn eigen opvattingen, zullen daarin waarschijnlijk weinig passages voorkomen die hij of zij als ongepast ervaart. Toch denk ik dat het, zeker in dit onderzoek, een nuttige categorie is, omdat deze de vertalergebonden verschuivingen het beste blootlegt. Dat dit bij het onderzoeken van negentiende-eeuwse vertalingen absoluut onontbeerlijk is, acht ik met dit onderzoek voldoende bewezen.

Bibliografie

Primaire bronnen

Engelhard, Karoline. 1818. *Gesammelte Briefe von Julie. Zweyte verbesserte Auflage*. Leipzig: Heinrich Gräff

<https://books.google.nl/books?id=SrUWAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=nl&source=gs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false> (deel I) (geraadpleegd op 24-07-2018)

<https://books.google.nl/books?id=VrUWAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=nl&source=gs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false> (deel II) (geraadpleegd op 24-07-2018)

<https://books.google.nl/books?id=cLUWAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=nl&source=gs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false> (deel III) (geraadpleegd op 24-07-2018)

<https://books.google.nl/books?id=gbUWAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=nl&source=gs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false> (deel IIII) (geraadpleegd op 24-07-2018)

Engelhard, Karoline. 1830. *Gesammelte Briefe von Julie. Dritte verbesserte Auflage*. Leipzig: Adolf Wienbrack

<https://books.google.nl/books?id=HAQqAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=nl&source=gs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false> (deel I en II) (geraadpleegd op 24-07-2018)

<https://books.google.nl/books?id=5iQVAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=nl&source=gs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false> (deel III en IIII) (geraadpleegd op 24-07-2018)

[Engelhard, Karoline]. 1834. *Laura, een voorbeeld van edele zelfopoffering; een boek inzonderheid voor jonge vrouwen en moeders*. Vrij vertaald uit het Hoogduitsch door A.B. van Meerten-Schilperoort. Amsterdam: Johannes van der Hey en Zoon (deel I en II)

<https://books.google.nl/books?id=EEVUAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=nl&source=gs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false> (deel II) (geraadpleegd op 24-07-2018)

Naubert, Benedikte. 1789. 'Herrmann von Unna. Eine Geschichte aus den Zeiten der Vehmgerichte, erster Theil, in: *Sammlung der merkwürdigsten altdeutschen Geschichten. Fünfter Band*. Frankfurt/Leipzig: Wallishäuser (deel I)

<<https://books.google.nl/books?id=ASQ7AAAACAAJ&pg=PA280&lpg=PA280&dq=Herrmann+von+Unna&source=bl&ots=MkWBCRjQn4&sig=tHPPyX8aqPqdmcaNGgIY0D1DyWc&hl=nl&sa=X&ved=0ahUKEwjQ64v9rrfcAhVMBMAKHcMkDyM4ChDoAQhFMAQ#v=onepage&q=Herrmann%20von%20Unna&f=false>> (geraadpleegd op 24-07-2018)

Naubert, Benedikte. 1789. *Herrmann von Unna. Eine Geschichte aus den Zeiten der Vehmgerichte, zweyter Theil*, in: *Sammlung der merkwürdigsten altdeutschen Geschichten. Sechster Band*. Frankfurt/Leipzig: Wallishäuser

<https://books.google.nl/books?id=piQ7AAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=nl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false> (geraadpleegd op 24-07-2018)

Naubert, Benedikte. 1792. *Walter von Montbarry, Großmeister des Tempelordens*. Leipzig: Weygandsche Buchhandlung

<<http://digitale.bibliothek.uni-halle.de/vd18/content/titleinfo/7538470>> (deel I) (geraadpleegd op 24-07-2018)

Naubert, Benedikte. 1804. *Herman von Unna en Ida, of Taferelen uit de geschiedenis der geheime gerechtshoven ten tyden der XIVde en XVde eeuw*. Uit 't Hoogduitsch vertaald [door Betje Wolff]. Den Haag: Erven Isaac Van Cleef en B. Scheurleer junior

<<https://play.google.com/books/reader?id=HK9IAAAACAAJ&printsec=frontcover&output=reader&hl=nl&pg=GBS.PR3>> (deel I) (geraadpleegd op 24-07-2018)

<<https://books.google.nl/books?id=Jq9IAAAACAAJ&pg=PA31&lpg=PA31&dq=Herman+von+Unna&source=bl&ots=rje57q8pcy&sig=eTWBoJre4c4zKuU2cM8uMeod5IE&hl=nl&sa=X&ved=0ahUKEwi36OaC5sLMAhUJIMAKHX4DBAcQ6AEIHDA#v=onepage&q&f=false>> (deel II) (geraadpleegd op 24-07-2018)

Naubert, Benedikte. 2001 (1792). *Neue Volksmärchen der Deutschen. Kommentierte Studienausgabe*, red. Henn, Marianne et al. Göttingen: Wallstein Verlag

Naubert, Benedikte. 2015. *Gesammelte Werke. Romane, Sagen und Märchen*. e-artnow

Naubert, Benedikte. 2015 (1788). *Herrmann von Unna. Eine Geschichte aus den Zeiten der Vehmgerichte*. Herausgegeben von Karl-Maria Guth. Berlin: Contumax [Sammlung Hofenberg]

Naubert, Benedikte. 2016. (1788). *Herrmann von Unna. Historischer Roman aus dem 14. Jahrhundert*. e-artnow

Naubert, Benedikte. 2017 (1788). *Herrmann von Unna. Mittelalter-Roman*. e-artnow

Nieuwe Bijbelvertaling. Nederlands Bijbelgenootschap, 2004

Bijbelvertaling Maarten Luther, 1545 (letzte Hand)

<https://www.bibel-online.net/buch/luther_1545_letzte_hand/matthaeus/27/#13> (geraadpleegd op 13-07-2018)

Félicité, Stéphanie. 1783. *Adele en Theodoor, of brieven over de opvoeding. Uit het Fransch vertaalt en met aanmerkingen aangegeven door E. Bekker, weduwe Ds. A. Wolff.* Den Haag: Isaac van Cleef

Nicolai, Christoph Friedrich. 1800. *Vertrouwde Brieven van Adelheid B** aan haare vriendin Julie S**.* Naar het Hoogduitsch door Elisabeth Bekker, Wed. A. Wolff. Den Haag: J. C. Leeuwestijn

Nösselt, Friedrich. 1836. *Algemeene geschiedenis, ingerigt voor jonge lieden, bijzonder voor aankomende en volwassene Meisjes.* Naar de vierde, veel vermeerderde en verbeterde Hoogduitsche uitgave vertaald, door Mevr. de Wed. A. B. van Meerten, geb. Schilperoort. Eerste Deel. Amsterdam: G. Portielje

Wolff, Betje en Aagje Deken. 1980 (1782). *Historie van Mejuffrouw Sarah Burgerhart.* Naar de eerste druk van 1782 uitgegeven met inleiding en aantekeningen door P. J. Buijnsters. Den Haag: Martinus Nijhoff

Secundaire bronnen

Auteur onbekend. 1805. 'Herman von Unna en Ida, of Tafereelen uit de Geschiedenis der geheime Gerechtshoven, ten tijden der XIV en XV Eeuw, door Veit Weber. Uit het Hoogduitsch vertaald. Twee Deelen. In den Haage, bij de Erven van Isaac van Cleef en B. Scheurleer Junior, 1804. Samen 620 Bladz. In gr. Octavo. De prijs is f 3-12-:', in: *Hedendaagsche vaderlandsche bibliotheek voor wetenschap, kunst en goede smaak*, p. 238 [Bibliotheek 1805]

<https://www.delpher.nl/nl/tijdschriften/view?identificatie=dts%3A8304%3Ampg21%3A0048&cql%5B%5D=%28volumeYear+_gte_+%221800%22%29&cql%5B%5D=%28volumeYear+_lte_+%221810%22%29&query=Hedendaagsche+vaderlandsche+bibliotheek+voor+wetenschap%2C+kunst+en+smaak&coll=dts&page=1&facets%5Bperiode%5D%5B%5D=1%7C19e_eeuw%7C1800-1809%7C&sortfield=date&pres%5Bmaxperpage%5D=36&pres%5Bpage%5D=2&pres%5Bnoreferrer%5D=top> (geraadpleegd 08-06-2018)

Auteur onbekend. 1805. 'Herman von Unna en Ida, of Tafereelen uit de Geschiedenis der geheime Gerechtshoven, ten tijden der XIV en XV Eeuw, door Veit Weber. Uit het Hoogduitsch vertaald. Twee Deelen. In den Haage, bij de Erven van I. van Cleef en B. Scheurleer Junior, 1804. In gr. 8vo. Te zamen 620 bl.), in *Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen* 1, p. 139-142 [VLO 1805]

<https://books.google.nl/books?id=veoEAAAAQAAJ&pg=PA142&lpg=PA142&dq=Herman+v on+Unna+en+Ida+Vaderlandsche+Letteroefeningen&source=bl&ots=V4fmYl5WC&sig=mnha_iz4O41SA17iqJdsnh2dKQ0&hl=nl&sa=X&ved=0ahUKEwjPmL3c4cPbAhXLVsAKHYq0CFAQ6AEIMzAA#v=onepage&q&f=true> (geraadpleegd op 08-06-2018)

Auteur onbekend. 1835. 'Laura, een voorbeeld van edele zelfopoffering; een boek inzonderheid voor jonge Vrouwen en Moeders. Vrij vertaald uit het Hoogduitsch door A.B. van Meerten, geb. Schilperoort. Twee Delen in gr. 8°. met gegraveerden Titel en Vignet, IV, 288 en 309 bladz. Te Amsterdam, bij Joh. Van der Hey en Zoon, 1834', in: *De Vriend des Vaderlands* 9-1, p. 698-692 [VDV 1835]

<https://www.delpher.nl/nl/tijdschriften/view?identificatie=dts%3A35010%3Ampg21%3A0001&query=Laura%2C+een+voorbeeld+van+edele+zelfopoffering&coll=dts&sortfield=date&page=1&facets%5Bperiode%5D%5B%5D=0%7C19e_eeuw%7C> (geraadpleegd op 08-06-2018)

Auteur onbekend. 1835. 'Laura, een voorbeeld van edele zelfopoffering, een Boek inzonderheid voor jonge Vrouwen en Moeders. Vrij vertaald uit het Hoogduitsch door A.B. van Meerten, geb. Schilperoort. II Deelen. Te Amsterdam, bij J. van der Hey en Zoon. 1834. IN gr. 8vo. 597 Bl. f 5-90', in: *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1, p. 90-93 [VLO 1835]

<<https://books.google.nl/books?id=0hKAAAAMAAJ&pg=PA90&lpg=PA90&dq=Vaderlandsche+Letteroefeningen+Laura,+een+voorbeeld+van+edele+zelfopoffering&source=bl&ots=VIXRfo3Mcyj&sig=o-7RUCCDbN4bOmMj8cca5PaYnN0&hl=nl&sa=X&ved=0ahUKEwivi6CE58PbAhWDWsAKHTFIDzQQ6AEIODAB#v=onepage&q&f=false>> (geraadpleegd op 08-06-2018)

Auteur onbekend. 1835. 'Letterkundig bericht. Laura, een voorbeeld van edele zelfopoffering; een boek inzonderheid voor jonge vrouwen en moeders. Vrij vertaald uit het Hoogduitsch door A.B. van Meerten geboren Schilperoort. Twee Deelen. Met gegraveerden titel en vignet. Te Amsterdam bij Johannes van der Heij en Zoon, 1834, in 8°. Prijs f 3,00', in: *Bredasche Courant* 28-02-1835 (BC 1835]

<<https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?query=%28Laura%2C+een+voorbeeld+van+edele+zelfopoffering%29&coll=ddd&identificatie=ddd%3A010240670%3Ampg21%3Aa0006&resultsidentificatie=ddd%3A010240670%3Ampg21%3Aa0006>> (geraadpleegd op 8 juni 2018)

Blackwell, Jeanine. 1990. 'Die verlorene Lehre der Benedikte Naubert. Die Verbindung zwischen Phantasie und Geschichtsschreibung', in: Gallas, Helga en Magdalene Heuser (red.). *Untersuchungen zum Roman von Frauen um 1800*. Tübingen: Niemeyer, p. 148-159

Buijnsters, P.J. 1983. 'Betje Wolff als vertaalster: opvattingen en praktijk', in: *Ars & Ingenium. Studien zum Übersetzen. Festgabe Frans Stoks zum 60. Geburtstag*. Amsterdam-Maarssen, p. 219-230

Buijnsters, P. J. 1984. *Wolff & Deken. Een biografie*. Leiden: Nijhoff

Buijnsters, P. J. (red.). 1987. *Briefwisseling van Betje Wolff en Aagje Deken*. Utrecht: Hes

Buisman, Michiel. 1959. *Populaire prozaschrijvers van 1600-1815. Romans, novellen, verhalen, levensbeschrijvingen, arcadia's, sprookjes*. Amsterdam: B.M. Israël

Dawson, Ruth P. *The Contested Quill. Literature by Women in Germany 1770-1800*. Delaware: University of Delaware Press

Dekker, Rudolf. 1989. 'Revolutionaire en contrarevolutionaire vrouwen in Nederland, 1780-1800', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 102, p. 545-563

Dorsch, Nikolaus. 1986. "*Sich rettend aus der kalten Wirklichkeit*". *Die Briefe Benedikte Nauberts*. Frankfurt am Main/Bern/New York: Peter Lang

Gelderblom, Arie-Jan. 1997. 'Schrijvende leidsvrouw en kindervriendin. Anna Barbara van Meerten-Schilperoort (1778-1853)', in: *Nederlandse Letterkunde* 2:1, p. 29-44

Gerland, Otto et al. 1863. *Grundlage zu einer hessischen Gelehrten- und Schriftsteller-Geschichte seit der Reformation bis auf die gegenwärtige Zeit. Besorgt von Friedrich Wilhelm Strieder und im Anschlusse an Dr. Karl Wilhelm Justi's gleichnamige Fortsetzung weiter fortgesetzt von Otto Gerland, kurfürstlich hessischem Obergerichts-Referendar*. Kassel, Verlag von August Freyschmidt [Band 20]

<https://books.google.nl/books?id=wOIQAAAACAAJ&pg=PA397&hl=nl&source=gbs_selected_pages&cad=2#v=onepage&q&f=false> (geraadpleegd op 24-07-2018)

Gillaerts, Paul. 1988. 'De vertaalpoëtica van Martinus Nijhoff', in: Van den Broeck, Raymond (red). *Literatuur van elders. Over het vertalen en de studie van vertaalde literatuur in het Nederlands*. Leuven/Amersfoort: Acco, p. 129-137

Gödeke, Karl. 1881. *Grundriss zur Geschichte der deutschen Dichtung aus den Quellen*. Dresden: Verlag von Ls. Ehlermann

Grimm, Jakob en Wilhelm Grimm. 1960. *Unbekannte Briefe der Brüder Grimm. Unter Benützung des Grimmschen Nachlasses und anderer Quellen in Verbindung mit Jörn Göres*, red. Wilhelm Schoof. Bonn: Athenäum Verlag

Heirbrandt, Serge. 1995. *Componenten en compositie van de historische roman. Een comparatistische en genologische benadering*. Leuven/Apeldoorn: Garant

Henn, Marianne. 2007. 'Historiographie und Märchenfiktion. Benedikte Nauberts Neue Volksmärchen der Deutschen', in: *Seminar* 43-3, p. 545-553

Hewson, Lance. 2011. *An approach to translation criticism: Emma and Madame Bovary in translation*. Amsterdam: John Benjamins

Hofstra, Nico. 2017. 'Marita Mathijssen: "Zonder biografieën zouden we niet kunnen leven"', in: *HP/De Tijd*, 19 mei 2017

<<https://www.hpdetijd.nl/2017-05-19/marita-mathijssen-jacob-van-lennep/>> (geraadpleegd op 17-07-2018)

J.S. 1817. 'Leipzig, b. Gräff: 'Der Oberförster Kraft und seine Kinder. Darstellungen der Häuslichkeit und Liebe. Von der Verfasserin der gesammelten Briefe von Julie'. 1817. 270 S. 8. (1 Rthlr.), in: *Jenaische Allgemeine Literatur-Zeitung* 5, p. 280

<<https://books.google.nl/books?id=r7IFAAAACAAJ&pg=RA1-PA279&lpg=RA1-PA279&dq=Oberf%C3%B6rster+Kraft+und+seine+Kinder.+Darstellungen+der+H%C3%A4uslichkeit+und+Liebe&source=bl&ots=qw8lQZheMU&sig=bj-x84l6NOLMNkGZ8nd9yhlcUYg&hl=nl&sa=X&ved=0ahUKEwitmvLStIfbAhWlvBQKHZPEDSYQ6AEIQzAG#v=onepage&q=Oberf%C3%B6rster%20Kraft%20und%20seine%20Kinder.%20Darstellungen%20der%20H%C3%A4uslichkeit%20und%20Liebe&f=false>> (geraadpleegd op 24-07-2018)

Jensen, Lotte. 2001. 'Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt.' *Vrouwentijdschriften en journalistes in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw*. Hilversum: Verloren

Korneeva, Tatiana. 2012. 'Cross-dressing Strategies in Benedikte Naubert's Fairy Tale Novella *Der kurze Mantel*', in: *German Life and Letters*: 65-3, p. 281-294

Korpel, Luc. 1992. *Over het nut en de wijze van vertalingen. Nederlandse vertaalreflectie (1750-1820) in een Westeuropes kader*. Amsterdam/Atlanta: Rodopi

Korpel, Luc. 1993. *In Nederduitsch gewaad. Nederlandse beschouwingen over vertalingen 1760-1820* (Reeks Vertaalhistorie, deel 4). Den Haag: Stichting Bibliographica Neerlandica)

Korpel, Luc. 1995. 'Het vertalen verhandeld. De emancipatie van het Nederlandse vertaaldiscours tussen 1760 en 1830', in: Delabastita, Dirk en Theo Hermans (red.). *Vertalen historisch bezien. Tekst, metatekst, theorie*. Den Haag: Stichting Bibliographica Neerlandica, p. 23-34

Krol, Ellen. 2012. 'De vrouw is erop gebouwd om zonder bezwaar binnenshuis te kunnen leven. Vertalingen van Duitse populariserende zedenkundige werken over man en vrouw in Nederland tussen 1800 en 1840', in: *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* 128:3, p. 181-204

Kremer, Detlef en Claudia Lieb (red.). 2010. *Romantik. Das große Lesebuch*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuchverlag

Kugel, Hilde. 2016. 'Speurtocht', in: *Webfilter/Vrijdag Vertaaldag*

<<http://tijdschrift-filter.nl/webfilter/vrijdag-vertaaldag/2016/week-49-hilde-kugel/>> (geraadpleegd op 17-07-2018)

Kurth, Lieselotte. 1969. 'Eine Notiz Wilhelm Grimms zu den Übersetzungen der Benedikte Naubert', in: *Modern Language Notes* 84-3, p. 457-458

Lambert, José en Hendrik van Gorp. 1985. 'On describing translations', in: Hermans, Theo (red.). *The manipulation of literature. Studies in literary translation*. Londen en Sydney: Croom Helm, p. 42-53

Leemans, Inger en Gert-Jan Johannes. 2013. *Worm en donder. 1700-1800: de Republiek*. Amsterdam: Bert Bakker [Geschiedenis van de Nederlandse literatuur]

Lindner, Theodor. 1896. 'Wenzel', in: *Allgemeine Deutsche Biographie* 41, S. 726-732

<<https://www.deutsche-biographie.de/pnd118631349.html#adbcontent>> (geraadpleegd op 05-06-2018)

Mathijssen, Marita. 2013. *Historiezucht: de obsessie met het verleden in de negentiende eeuw*. Nijmegen: Vantilt

Naaijken, Ton. 2012. 'Der Literaturübersetzer. Sein Profil im Spannungsfeld von Literatur- und Übersetzungsgeschichte. Die Orchestrierung des Joseph Roth als Beispiel', in: *Jahrbuch Deutsch als Fremdsprache* 38, p. 143-156

Picard, Hans. 1971. *Die Illusion der Wirklichkeit im Briefroman des achtzehnten Jahrhunderts*. Heidelberg: Winter

Runge, Anita. 2005. 'Konstruktionen von Geschichte und Geschlecht im Geschichtsroman deutschsprachiger Autorinnen um 1800. Das Beispiel Benedikte Naubert (1756-1819)', in: *Das Achtzehnte Jahrhundert* 29-2, p. 222-240

Schenkeveld-van der Dussen, Riet. 1997. *Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850*. Amsterdam: Amsterdam University Press

Schieth, Lydia. 1987. *Die Entwicklung des deutschen Frauenromans im ausgehenden 18. Jahrhundert*. Frankfurt am Main: Peter Lang

Schleiermacher, Friedrich. 2010 (1813). 'Over de verschillende methoden van het vertalen.' Uit het Duits vertaald door Henri Bloemen, in: Naaijken, Ton et al. *Denken over vertalen. Tekstboek vertaalwetenschap*. Nijmegen: Vantilt, p. 39-60

Schoneveld, Cornelis W. 2012. *Five Excursions into English Literature from Renaissance to Romanticism*. CreateSpace

Schreinert, Kurt. 1969 (1941). *Benedikte Naubert. Ein Beitrag zur Entstehungsgeschichte des historischen Romans in Deutschland*. Nendeln: Kraus

Stiening, Gideon en Robert Vellusig (red.). 2012. *Die Poetik des Briefromans. Wissens- und Mediengeschichtliche Studien*. Berlin/Boston: De Gruyter [Frühe Neuzeit 176]

Streng, Toos. 1997. *Geschapen om te scheppen? Opvattingen over vrouwen en schrijverschap in Nederland, 1815-1860*. Amsterdam: Amsterdam University Press

Toury, Gideon. 1995. *Descriptive Translation Studies and Beyond*. Amsterdam: John Benjamins

Tytler, Alexander Fraser. 1787 (1813). *Essay on the Principles on Translation*. Met een inleiding door Jeffery F. Huntsman. Amsterdam: John Benjamins [Amsterdam studies in the theory and history of linguistic science. Series I, Amsterdam classics in linguistics 13]

Van Bork et al. 2012. 'belles infidèles', in: *Algemeen Letterkundig Lexicon*, gedigitaliseerde versie DBNL

<https://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_00650.php>
(geraadpleegd op 23-07-2018)

Van den Berg, Willem en Piet Couttenier. 2009. *Alles is taal geworden. 1800-1900*. Amsterdam: Bert Bakker [Geschiedenis van de Nederlandse literatuur]

Van der Zwaluw, Jean-Philippe. 2016. *De kroon van Gouda. Veelzijdig voorloopster van de vrouwenbeweging. Anna Barbara van Meerten-Schilperoort*. Leeuwarden: Elikser Uitgeverij [i.s.m. Historische Vereniging Die Goude, Gouda]

Van Dijk, Suzan. 1996. 'Vrouwen en hun Republiek der Letteren. Internationale contacten tussen schrijfsters vóór de feministische golven', in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 17, p. 235-253

Van Dijk, Suzan. 2004. 'A Dutch cultural magazine judging foreign women writers', in: *I have heard about you. Foreign women's writing crossing the Dutch border*. Hilversum: Verloren, p. 225-247

Van Essen, Mineke. 1999. 'Anna Barbara van Meerten-Schilperoort: feminist pioneer?', in: *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 77, p. 382-401

Van Essen, Mineke. 2016. 'Schilperoort, Anna Barbera', in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*

<<http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Schilperoort>>
(geraadpleegd 24-07-2018)

Van Gemert, Lia en Ans J. Veltman-van den Bos. 1997. 'Schrijfsters in de literaire kritiek tussen 1770 en 1850', in: *Nederlandse letterkunde* 2:3, p. 258-270

Van Gemert, Lia. 1995. "'Onwederstanyken drang". Het vrouwelijk schrijverschap in achttiende-eeuws Nederland, in: *De achttiende eeuw* 27, p. 127-14

Van Leuven-Zwart, Kitty M. 1992. *Vertaalwetenschap: ontwikkelingen en perspectieven*. Muiderberg: Coutinho

Van Leuven-Zwart, Kitty M. 2010 (1986). 'Een goede vertaling, wat is dat?', in: Naaijken, Ton et al. (red). *Denken over vertalen. Tekstboek vertaalwetenschap*. Nijmegen: Vantilt, p. 225-234

Ward, Albert. 1974. *Book production. Fiction and the German reading public 1740-1800*. Oxford: Clarendon

Wolff, Betje. 1977 (1779). *Proeve over de opvoeding. Aan de Nederlandsche moeders*. Met een inleiding door Henk de Wolf. Meppel: Boom Uitgevers

